

**İBNU'L CEVZÎ VE ZÂDÜ'L-MESÎR ADLI
TEFSİRİNDEKİ FİLOLOJİK YAKLAŞIMLARI**

Ahmet Mahmut GÖZÜN

Doktora Tezi
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Abdulkadir YILMAZ
2023
(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İBNU'L-CEVZÎ VE ZÂDÜ'L-MESÎR ADLI TEFSİRİNDEKİ FİLOLOJİK YAKLAŞIMLARI
(Ibnu'l-Cevzi and His Philological Approaches in His Tafsir Named Zâdu'l-Mesir)

DOKTORA TEZİ

Ahmet Mahmut GÖZÜN

Danışman: Prof. Dr. Abdulkadir YILMAZ

Bayburt

Mart, 2023

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Prof. Dr. Abdulkadir YILMAZ danışmanlığında, 192214003 numaralı Ahmet Mahmut GÖZÜN tarafından hazırlanan “İbnu’l-Cevzî ve Zâdü’l-Mesîr Adlı Tefsirindeki Filolojik Yaklaşımları” adlı bu çalışma 20/03/2023 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı’nda doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Abdulkadir YILMAZ İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mustafa KAYA İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mehmet DAĞ İmza:

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Fatih KAYA İmza:

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Rumeysa BAKIR DAYI İmza:

Bu tezin Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

...../...../.....

Doç. Dr. Murat KUL

Enstitü Müdürü

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Doktora tezi olarak sunduğum “İbnu’l-Cevzî ve Zâdü’l-Mesîr Adlı Tefsirindeki Filolojik Yaklaşımları” başlıklı çalışmanın tarafımdan bilimsel etik ilkelere uyularak yazıldığını ve yararlandığım eserleri kaynakçada gösterdiğimi beyan ederim.

...../...../.....

Ahmet Mahmut GÖZÜN

TEŞEKKÜR

Gerek konu seçiminde gerekse tezin başlama aşamasından bitimine kadar bana rehberlik eden danışman hocam sayın Prof. Dr. Abdulkadir YILMAZ'a, çalışma esnasında maddî ve manevî yardımlarını gördüğüm kıymetli hocalarım Prof. Dr. Mustafa KAYA, Prof. Dr. Mehmet DAĞ, Dr. Öğr. Üyesi Fatih KAYA, Dr. Öğr. Üyesi Rumeysa BAKIR DAYI, Doç. Dr. Mehmet SEVER, Dr. Öğr. Üyesi Abdussamet VARLI ve Öğr. Gör. Lütfi ÖZBEY'e teşekkürlerimi arz ederim.

ÖZ

DOKTORA TEZİ

İBNU'L-CEVZÎ VE ZÂDÜ'L-MESÎR ADLI TEFSİRİNDEKİ FİLOLOJİK YAKLAŞIMLARI

Ahmet Mahmut GÖZÜN

Mart 2023, 208 sayfa

Bu çalışma İbnu'l-Cevzî'nin *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr* adlı eserindeki filolojik yaklaşımlarını ele almaktadır. 510/1117 yılı civarında Bağdat'ta doğan İbnu'l-Cevzî, hadis, fıkıh, tefsir ve diğer İslami ilimler sahasında olduğu gibi Arap Dili ve Edebiyatı alanında da birçok eser kaleme almıştır. Tefsir alanında yazdığı eserlerin başında *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr* gelmektedir. Müellif eserinde öncelikle tefsir, hadis, fıkıh gibi İslami ilimlere dair görüşlerini izhar ettikten sonra filolojik tahlillere değinmiştir. Eserde, genel itibari ile mütekaddimun ulemasının görüşleri derlenmiştir. Bazen görüşler arası tercihler yapılmıştır. Tefsir, diğer İslami ilimleri ihtiva ettiği gibi *kıraat*, *fonetik*, *sarf* ve *nahiv* açısından da oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Tefsirde Basra ve Kûfe nahiv ekollerine ait farklı görüşlere de yer verilmiştir. Bu ekollere ait görüşler tarafsız bir şekilde sunulmuştur. Ayetlerin ırabı konusunda İrabu'l-Kur'an eserlerinden yararlanılmıştır. Bununla birlikte kıraatler ve Arap lehçeleri arasındaki irtibat kapsamlı bir şekilde izah edilmiştir. Aynı zamanda iyi bir şair olan müfessir, tefsirinde şiirlerle istiḥât etmeye özen göstermiştir. Eserinde kendine ait şiirler de bulunmaktadır. Ancak istiḥât ettiği şiirler genelde meşhur şairlere aittir. Şiirlerde geçen manen anlaşılmazı zor kelimeleri bazen açıklamıştır. Görüşlerinden yararlandığı âlimlerin yaptıkları tercihleri zikrederek kendi filolojik değerlendirmelerini zenginleştirmiştir. Böylece eser, okurlarına her yönüyle hitap eden ve özellikle muhtevası yönüyle filolojik anlamda zengin bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Filoloji, sarf, nahiv, İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-Mesîr.

ABSTRACT

DOCTORAL DISSERTATION

IBNU'L-CEVZI AND HIS PHILOLOGICAL APPROACHES IN HIS TAFSIR NAMED ZÂDU'L-MESİR

Ahmet Mahmut GÖZÜN

March 2023, 208 pages

This study deals with the philological approaches of Ibnu'l-Cevzi in his work named *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tafsîr*. Born in Baghdad around 510/1117, Ibnu'l-Cevzi wrote many works in the field of Arabic Language and Literature, as well as in the field of hadith, fiqh, tafsir and other Islamic sciences. *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tafsîr* is one of the works he wrote in the field of tafsir. In his work, the author first mentioned his views on Islamic sciences such as tafsir, hadith, and fiqh, and then touched on philological analyzes. In the work, the views of the muqaddimun ulema were compiled in general. Sometimes, choices were made between opinions. Tafsir, as well as other Islamic sciences, has a very rich content in terms of recitation, phonetics, suffix and syntax. In the tafsir, different views of the Basra and Kufe syntax schools are also included. The views of these schools are presented in an impartial way. The works of Irabu'l-Qur'an were used on the interpretation of the verses. In the mean time, the connection between recitations and Arabic dialects has been comprehensively explained. Commentator, who is also a good poet, paid attention to prove with poems in his tafsir. There are also poems of his own in his work. However, the poems he used to prove generally belong to famous poets. He sometimes explained the complicated words that are difficult to understand in the poems. He enriched his own philological evaluations by mentioning the choices made by the scholars whose views he benefited from. Thus, the work has the characteristic of being a philologically rich resource that appeals to its readers in all aspects and especially in terms of its content.

Key Words: Philology, morfology, syntax, Ibnu'l-Cevzi, Zadu'l- Mesir.

İÇİNDEKİLER

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI	i
TEŞEKKÜR.....	ii
ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ.....	viii
GİRİŞ.....	1
I. Araştırmanın Önemi	2
II. Araştırmanın Konusu.....	4
III. İbnu'l-Cevzî'nin Hayatı.....	7
IV. Ders Aldığı Hocaları ve Bazı Öğrencileri.....	9
V. İbnu'l-Cevzî'nin Yaşadığı Sosyal Ortam.....	11
VI. Siyasî Ortam	12
VII. Eserleri.....	14

BİRİNCİ BÖLÜM

ZÂDU'L-MESÎR'DE FONETİK VE SARF UYGULAMALARI

1.1. Zâdu'l-Mesîr'de Fonetik Uygulamaları.....	24
1.1.1. İdğam.....	24
1.1.2. İmâle	30
1.1.3. Vakıf.....	33
1.1.4. İbdâl.....	41
1.1.5. Hemzenin Okunuş Vecihleri	54
1.1.6. İşmâm	59
1.1.7. İltilâs	62
1.1.8. Hazf	63
1.2. Zâdu'l-Mesîr'de Sarf Uygulamaları	67
1.2.1. Bazı İsim Vezinleri.....	67

1.2.2. Sülâsi Mücerret Fiiller ve Vezinleri	87
1.2.3. Sülâsi Mezid Fiiller	89
1.2.4. İştikak	92
1.2.5. İsm-i Fail Olup İsm-i Meful Anlamında Kullanılan Kelimeler.....	95

İKİNCİ BÖLÜM

ZÂDU'L-MESÎRDE NAHİV KONULARI VE ARAP LEHÇELERİ

2.1. Nahiv Konuları.....	97
2.1.1. Kelime	97
2.1.2. Marifeler	100
2.1.3. Mübteda ve Haber	104
2.1.4. Fail	108
2.1.5. Nasih Filler / كَانْ ve Kardeşleri.....	111
2.1.6. İki Meful Alan Fiiller	113
2.1.7. اِنْ ve Kardeşleri.....	114
2.1.8. Olumsuzluk Edatı Olarak Kullanılan مَا.....	120
2.1.9. Cinsden Hükmü Nefyeden لَا.....	121
2.1.10. Mansubat	121
2.1.11. Harf-i Cerin Düşmesi ile Mansup Olan Kelimeler	136
2.1.12. Mecrurat	137
2.1.13. Tevâbi‘	143
2.1.14. Sıfat.....	143
2.1.15. Tekit.....	147
2.1.16. Bedel.....	151
2.1.17. Atıf / Nesak.....	154
2.1.18. Fiil-i Muzariyi Nasp Edenler	168
2.1.19. Fiil-i Muzariyi Cezm Edenler.....	171
2.1.20. Fiil-i Muzarinin Merfu Olması	177

2.1.21. Gayr-ı Munsarif.....	177
2.1.22. 'nin İrabı.....	178
2.1.23. Yemin Üslûbu.....	179
2.1.24. Teaccüb Üslûbu	180
2.2. Zâdu'l-Mesîr'de Arap Lehçeleri	182
.2.2.1 Kur'an'da Okunan Lehçeler.....	182
2.2.2. Lehçelerin Nahivle İlişkilendirilmesi	184
.2.2.3 Lehçelerin Sarfla İlişkilendirilmesi.....	186
2.2.4. Lehçelerin Fonetikle İlişkilendirilmesi.....	188
2.2.5. Lehçelerin Anlambilimle İlişkilendirilmesi	189
SONUÇ	193
KAYNAKÇA.....	195
ÖZ GEÇMİŞ	208

KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ

b.	: bin, ibn (oğul)
bk.	: Bakınız
bnt.	: binti (kız)
bs.	: Basım
C	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
H	: Hicri
Haz	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
M	: Miladî
md.	: Madde
No.	: Numara
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
s.a.v.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vd.	: ve diğerleri
y.y.	: Yayıncı Yok
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

İslam medeniyetini oluşturan en temel kaynak Kur'an-ı Kerim'dir. Onun dili de Arapçadır. Vahyin dili olması Arapçanın bir medeniyet dili olmasını sağlamıştır. Zamanla Arapça gramer ilimleri, İslam medeniyetinin sürekliliğini temin eden, coğrafyalar üstü bir mahiyet kazanmıştır. Arapça bu dönem itibarıyla sâdece Arap toplumlarının dili olarak kalmamış, diğer Müslüman milletlerinde gramerine dair yoğun çabalar sarf ettiği bir dil haline gelmiştir. Öyle ki Arapçanın sözlük, sarf, nahiv ve belagat ilimlerine dair en temel klasikleri Arap olmayan âlimler tarafından kaleme alınmıştır. Böylece Arapça dil bilimlerinin tefsir eserlerinde en güzel örnekleri ortaya konmuş, tefsir çalışmalarında dil zevki belirgin hale gelmiştir. Bu eserlerin kimi zaman belli bir ilmî seviyeye hitaben yazılmış olmaları toplumun bütün kesimleri tarafından istifade edilmesine imkân vermemiştir. Dil yönünden zengin eserlerin halka ulaşması amacıyla daha kolay anlaşılır metinler de bir ihtiyaç haline gelmiştir. Mevcut ihtiyaç zamanla İslam ilim geleneğinde eserlerin, *ihţisar*, *iktisat* ve *istiksâ* diye taksim olunan kategorik farklılaşmasına sebebiyet vermiştir. Bazı âlimler, bir konu hakkında bu üç seviyede eser telif ederek, muhataplarına aynı konuları farklı düzeylerde zengin içerikle sunmuşlardır. Bu bağlamda İbnu'l-Cevzî de tefsire dair bu üç tarzda eser yazarak, geleneği devam ettiren ve en güzel örneklerini telif eden âlimlerdendir.

Ebu'l- Ferec İbnu'l-Cevzî, İslam düşünce tarihinde eserleri ile dikkat çeken bir âlimdir. Klasik dil bilimleri ve tefsir başta olmak üzere hadis, İslam tarihi, tabakât, mev'ize ve biyografi alanlarında birçok eser telif etmiştir. Bu eserleri kaleme alan müellifin okuyucu kitlesine göre eserlerinde metodik ve üslup farklılıkları dikkat çekmektedir. Bununla birlikte bütün eserlerinde dikkat çeken yön, Arap dili ve belagatinin ön plana çıkmış olmasıdır. Özellikle toplumun bütün kesimlerine hitap eden mev'ize türü eserlerde bu üslup belirgindir. Bu yaklaşımın temelinde onun dil zevkini topluma aşılama ve fasih Arapçanın anlam zenginliğini devam ettirebilme kaygısı olduğu görülmektedir. Zira Arapça, vahiy dili olması sebebiyle korunması ve itina gösterilmesi gereken bir dildir. Müellifin Arapça diline dair bu yaklaşımı özellikle tefsir alanında yazdığı eserlerde daha belirgin bir durumdadır. Ancak bu yaklaşım ağıdalı bir dilden ziyade yaşayan Arapça üzerinden şekillenmektedir. Bu bağlamda luğavî tahlillerde sarf ve nahiv başta olmak üzere gramer ilimlerine ayrıca atıfta bulunmaya çalışmıştır.

Arapça sarf, nahiv ve belagat dair kuralların ayetler bağlamında nasıl ön plana çıkarılması, kuralların oluşmasında birçok kimsenin ihmal etmiş olduğu kıraat farklılaşmasının etkilerinin gösterilmesi, ayetleri açıklarken anlamın tarihsel sürecini görebileceğimiz şevahit örneklerini ortaya koyması gibi özellikleri ile temayüz eden Zâdü'l-Mesîr, gramer açısından tahlil edilmesi gereken bir eserdir. Ayrıca filolojik yaklaşımların bu eser üzerinden ortaya

konması, Kur'an'ın anlaşılmasındaki önemi, bu alanda yazılacak eserlere rehberlik etmesi bakımından da önem arz etmektedir. Bu sebeple İbnu'l-Cevzî'nin Zâdü'l-Mesîr adlı tefsirinin filolojik yönünü tespit ve gramer tahlillerini ortaya koymak için bu çalışmaya karar verilmiştir.

I. Araştırmanın Önemi

Lafızlar, anlamı taşıyan kalıplardır. Lafızlar vasıtasıyla ortaya konan ifadeler inanç, felsefe veya herhangi bir paradigmayı inşa ederler. Bu özellikleri sayesinde sözü söyleyen veya yazan ile muhatap ya da okuyan arasında mananın en önemli taşıyıcısı olan lafız, tarih boyunca daima incelenmiştir. Özellikle ilahî dinlerin vahye dayanması ve “Önce söz vardır” ilkesi ile başlayan anlama süreci, sözün yani vahyin yazıya aktarılmasıyla kuşaklar boyunca korunmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda lafızların var oldukları dil aileleri ve grupları önem kazanmıştır. Dilin korunması artık inanan insanlar için sözün/vahyin korunması anlamına gelmeye başlamıştır. Kutsal metinlerin dışında da durum bundan farklı değildir. Bir felsefe metninin veya bir şiirin anlam dünyasına ancak o dili tam anlamıyla bilmek, lafızlar hakkındaki hükümleri, değişimleri, telaffuz farklılıklarını ve ait oldukları bağlamı kavramak metnin ruhuna ulaşmak için vazgeçilmez ilkeler olarak ortaya çıkmıştır. İnsanların bu bağlamda içinde var oldukları dil, her ne kadar belli bir dönem için insanlar tarafından oluşturulan, belli anlamlar yüklenen lafızlar şeklinde oluşturulmuş olsa da zamanla insanı şekillendiren, anlam dünyasını belirleyen bir etken/özne durumuna çıkmıştır.¹ Bu açıdan dilin bilinmesi, gramer bilimlerine ihtiyacı ortaya çıkarmıştır.

Eski Yunan'da dil bilimlerini bilmek, bütün akademik alanlarda olduğu gibi özellikle felsefenin ayrılmaz bir parçası kabul edilmekteydi. Dilin doğası üzerine yapılan çalışmalar, doğayı anlamaya yönelik faaliyetler olarak kabul edilmekteydi. Dilin yapısı ile aklın yapısı ve işleyişi aynı kabul edilmekteydi.² Bu geleneğin bir devamı olarak felsefenin ilk basamaklarından Mantık öğretiminde lafız ve anlam ilişkisi üzerinde çok durulmuş, aklın grameri olan mantık ilminin öğretimine dilin grameri ile başlanmıştır. Özellikle İslam filozoflarının mantık ilminde lafız teorisi ve delâlet konusuna gösterdikleri itina bu durumu göstermektedir.³

Dil ve düşüncenin ve dolayısıyla düşüncenin ürünü olan diğer ilimlerin ve sanatların oluşmasında gramer ilimlerinin önemi inkâr edilemez. Özellikle Müslümanların Kur'an vahyini anlamak için gösterdikleri çaba, gramer ilimlerinin gelişmesinde çok büyük bir itici güç

¹ Muhammed Abid Câbiri, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 87.

² Zeynel Kıran, *Dilbilim Akımları*, (İstanbul: Yabancı Diller Kitap ve Yayın Merkezi, 1986), 28-29.

³ İbn Hazm, *et-Takrîb li-Haddi'l-Mantık*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu 2018); 60; Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvîni, *er-Risâletü's-Şemsîyye*, (İstanbul: Salah Bilici Yayınları), 1.

olmuştur. Öyle ki en temel sarf kitaplarında Arapça öğrenim ve öğretimini dini anlamaya vesile olduğu öğrenciye aktarılmaya çalışılmıştır. Bu durum devletin de desteklediği bir siyasete dönüşmüştür. Zira Hz. Ömer((13-24/634-644) Ebû Musa el-Eş‘arî’ye (ö. 42/662-63) gönderdiği bir fermanında şöyle demiştir: “*Halkına Arapça öğrenmelerini emret. Çünkü Arapçayı öğrenmek, doğru söz söylemenin anahtarıdır. Onlara şiir söylemelerini emret. Çünkü şiir güzel ahlakın aracıdır.*”⁴ Bu yaklaşımın sonucu olarak toplumda kuralları ve farklı lehçeleri ile var olan dil, belli kuralları ortaya konarak tedvin edilmeye başlanmıştır. Sarf, nahiv, belagat gibi ilimler bu sayede ortaya çıkmıştır. Bu ilimler zamanla sâdece aklî ilimler için değil dini ilimler ve vahyin anlaşılması için vazgeçilmez olmuştur. Konuyu Fahreddîn er-Râzi (ö. 606/1210) şu şekilde dile getirmektedir : “*Şer-i şerîfi öğrenmenin yolu Kur’an ve sünneti bilmekten geçer. Kur’an ve sünnet Arapların diliyle, onların sarf ve nahiv kurallarına göre olduğu için şeriatımızı öğrenmek bu ilimleri öğrenmeye bağlıdır. Dolayısıyla Kur’an-ı ve sünneti öğrenmek vacip olduğu için gücü yetmesi kaydıyla kişinin bu ilimleri öğrenmesi vaciptir.*”⁵

Sarf ve nahiv ilimlerini iyi şekilde öğrenen ve bilen insanların dinî ilimlerde dirâyet sahibi olacakları, aksine sarf ve nahiv alanında yetersiz olanların dini düşüncede yanlış fikirlere yöneleceği dile getirilmiştir.⁶ Bu bağlamda İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan itikadî ve siyasi mezheplerin ortaya çıkış süreçlerinde etkili olan faktörlerden biri de İbn Cinnî’ye (ö. 392/1002) göre Arapçayı iyi bilmemeleridir.⁷

Müslümanlar tarafından gramer ilimleri hakkında dile getirilen sözler aslında Kur’an’ı anlama çabasına girişen kişilerin, lafzın hangi anlama delâlet ettiğini düzgün şekilde belirlemesine yönelik rehberlik çalışmasıdır. Zira Müslümanın dünyevi ve uhrevi inşa eden vahiy düzgün anlaşılmayıp mütekellim olan Allah Teâlâ’nın muradı netleştirilemezse, muhatapların sahih bir inancı temellendirmesi mümkün olmayacaktır. Nitekim tarihsel tecrübede Arapça konuşan bir toplumun üyesi olduğu halde Kur’an’ı anlayamayan veya yanlış anlayanlar var olmuştur. Sâdece sarf ve nahiv ilmiyle de murâd-ı ilâhînin anlaşılmasını beklemekte yeterli değildir. Arapçanın kendine has dünyasına vakıf olmak bu noktada daha geniş bir donanımı gerektirmektedir. Lehçelerin bilinmesi, dilin fonetiğine hâkim olmak, sebeb-i nüzul, tarih ve şiiri bilmek bu bakımdan önemlidir.

⁴ Ebû bekr Muhammed b. Muhammed b. el-Kâsim b. Muhammed b. Beşşar el-Enbârî, *İdâdu’l-vakfi ve’l-ibtidâ*, thk. Muhyiddin Abdulhamîd Ramadân, (Dimeşk: Metbûâtı mecme‘ı-l-luğati’l-Arabiyye, 1390/1971), 1/31.

⁵ Fahreddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Umer b. el-Hasan b. el-Huseyn et-Teymî er-Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Ulvânî, (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1418/1997), 1/203.

⁶ Ahmed b. Ali b. Mes‘ûd, *Merâhu’l-Ervâh*, (İstanbul: Salah Bilici Yayınları), 3.

⁷ Ebu’l-Feth Usman b. Cinnî el-Mûsilî, *el-Hasâis*, (Kahire: el-Heyetu’l-Mısriyyetu’l-ammetu li’l-kitâb), 3/248.

Gramer ilimlerini bilmeyenlerin Kur'an ve hadis metinlerini yorumlaya teşebbüs etmeleri birçok tartışmanın ortaya çıkmasında sebebiyet vermiştir. İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *"Arapların dilini bilmeyen bir adamın Allah'ın kitabını tefsir ettiğini görürsem rezil ederim"* sözü yaşanan bu gerçekliği ortaya koymaktadır.⁸ Sarf ve nahiv başta olmak üzere dile hâkim olmak o kadar önemli kabul edilmiştir ki İslam düşüncesinde müçtehit kabul edilen bir kimsenin bu rütbeye çıkabilmesi için gramer bilmesi şart koşulmuştur.

İbnu'l-Cevzî, İslamî ilimlerin her sahasında verdiği eserler ile meşhur olmuş bir Hanbelî âlimdir. Özellikle Kur'an'ın doğru anlaşılması için sarf ve nahiv kurallarını ortaya koyan tefsir eserleri yazmıştır. Yazmış olduğu *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* adlı eserinde ayetler tefsir edilirken, sarf, nahiv, kıraat farklılıkları, ahkâm ayetlerinin yorumu ve nâsih-mensuh konuları, esbâb-ı nüzul gibi meseleler gayet açık bir dille ortaya konmuştur. Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması noktasında dil bilimlerinin nasıl kullanılması gerektiğini ortaya koyan bu tefsir, vahyin anlaşılması noktasında takip edilecek usulü gösteren önemli bir çalışmadır. Tarihsel süreçte dil bilimlerinin anlama faaliyetlerine yönelik katkısını görebileceğimiz bu çalışmanın yöntem, üslûp, şekil ve kullandığı dilsel materyallerin ortaya çıkarılması dil bilimlerinin önemini ortaya koymak açısından da önem taşımaktadır.

II. Araştırmanın Konusu

İslam toplumunda Hz. Peygamber'in vefatı sonrası Kur'an-ı anlama çabalarında dikkat çeken hususlardan biri de şüphesiz geçmiş mirasın aktarımı olmuştur. Hz. Peygamber'in sahabesine vahyin nüzulü esnasında yapmış olduğu açıklamalar, sahabe tarafından yöneltilen sualler ilk tefsir örnekleri olarak kabul edilmiştir. Hadis kaynaklarında görebileceğimiz ilk tefsirler daha sonrasında devam ettirilmiş ve bu yaklaşımın neticesi olarak rivayet tefsirleri olarak adlandırılan metinler oluşmuştur. İbn Abbas (ö. 68/687-88) tefsiri ile başlayan gelenek, tarih içinde birçok örneğini görebileceğimiz eserler meydana getirmiştir. Özellikle sahabe tefsirleri vahyin anlaşılması noktasında önemli bir yer tutmaktadır. Arap olmaları hasebiyle Arap dilinin inceliklerine vâkıf olan, Arap örf ve adetlerini bilen ve aynı zamanda Allah resulünün açıklamalarını bizzat müşahade eden sahabe, diğer milletlere ait olan vahiyden uzak inanç ve felsefî akımlardan da uzak bir hayat yaşamışlardır. Onların arasında da metne dair bazı ihtilaflar olsa bile, vahyin özgün anlamına ulaşmada rivayetleri önemli bir yer tutmaktadır.⁹ Hatta merfû hükmündeki sahabe sözlerini kullanmayan müfessirlerin kendi görüşlerinde isabet

⁸ Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, (Kahire: el-Heyetu'l-Mısıriyyetu'l-ammetu li'l-kitâb, 1394/1974), 4/209.

⁹ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, (İstanbul: İfav Yayınları, 2001), 291-293.

etme ihtimalleri düşük kabul edilmiştir.¹⁰ Kur'an-ı Kerim'i baştan sona tefsir eden sahabe bulunmamaktadır. Onların tefsirleri daha çok icmâli şekilde ve özellikle garip lafızları açıklamak suretiyle gerçekleşmiştir. Sayıları onlarla ifade edilen müfessir ashap olsa da sahabeler içinde tefsir ile dikkat çeken Abdullah İbn Abbas olmuştur.¹¹

Sahabe sonrasında tefsirde Tâbiûn dönemi olarak bilinen dönem başlamıştır. Bu sürede belli başlı tefsir okulları ortaya çıkmıştır. Bu dönemin akabinde hadislerin tedvini ile birlikte tefsir ilmi de hızlı bir şekilde tedvin olunmaya başlamıştır¹². Rivayet tefsiri dediğimiz tefsir geleneği bu dönemden intikal eden ilmî birikimi günümüze ulaştırarak Kur'an-ı Kerim'in daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. İbnu'l-Cevzî'nin tefsiri bu özelliği ile dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra dikkat çeken diğer bir husus, İbnu'l-Cevzî'nin, tefsirindeki dilsel açıklamalardır. İbnu'l-Cevzî, eserini ilmen orta seviye okur sınıfını hedefleyerek yazmıştır. Tefsirlerini üçlü bir tasnif sistemi içinde yazan müellif, âlimler zümresi için yazdığı eserin dışında Kur'an'ın daha iyi anlaşılması için gramer ilimlerinin gerekli olduğunu eserinde uygulamalı biçimde göstermiştir. Bu bağlamda sâdece toplumsal aidiyetler ile dilin anlaşılamayacağını ortaya koymaya çalışmış olması, dilin ruhuna aşına olunmasının bir gereklilik olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* kendisinden sonraki geleneğe etki etmiş bir eserdir. Büyük tefsir tarihi müellifi Ömer Nasuhi Bilmen'in de ifade ettiği gibi, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* meânî ve beyân ilimleri çerçevesinde yazılmış bir eser olup, Arap dilinin bu iki mühim sanatının olmaksızın tefsirin yapılamayacağını gösteren bir eserdir.¹³ Bu noktada Müfessirin eserinin sarf ve nahiv konuları bağlamında ayetlere nasıl yaklaştığı, ayetleri değerlendirirken sarf ve nahiv kurallarını, şazları nasıl değerlendirdiği önem taşımaktadır.

İbnu'l-Cevzî'nin eseri Kur'an'ın anlaşılmasında kıraat farklılıklarını da ortaya koyması ile dikkat çekmektedir. Günümüz modern çalışmalarında da dikkat çeken yaklaşımlardan biri de kıraat farklılıklarıdır. Zira ihmal edilmiş bir Kur'an kıraatini bilmek geleneksel dönem âlimleri için bir kıvanç kaynağıdır.¹⁴ Kur'an'ın anlaşılmasında çok farklı yönlere imkân sağlayan bu yaklaşıma dair dilsel çözümlemeler, İslam düşünce geleneklerindeki kimi tikanıkları çözme imkânı da vermektedir. Cezerî'nin (ö. 833/1429) de ifade ettiği gibi kıraatin çokluğu "*ümmetin üzerinden/sırtından yükü alıp, bu milleti rahatlatan bir husustur*".¹⁵ Bu meseleyi yüzyıllar önce fark eden İbnu'l-Cevzî, metnin anlaşılmasında okuyuşun da önemi

¹⁰ Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 292.

¹¹ Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 293.

¹² Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 306.

¹³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 2/483-486.

¹⁴ Thomas Bauer, Ter. Tanıl Bora, *Müphemlik Kültürü ve İslam*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 76.

¹⁵ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslam*, 81.

üzerinde durmuş âlimlerden biridir. Onun okuyuş farklılaşmasından hareketle hangi neticeleri elde ettiğı, bu yöntemin İslam düşüncesine katkılarının gün yüzüne çıkarılması önem taşımaktadır. Dil ve kurucu felsefe arasındaki ilişkiler düşünüldüğünde, dilin Kur'an bağlamında değerlendirilmesi iki kurucu unsurun bir birini tamamlayan yönlerini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bu iki temelin (Kuran ve dilin) birbiri ile olan ilişkisini görmek noktasında *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* in incelemesi büyük önem taşımaktadır.

III. İbnu'l-Cevzî'nin Hayatı

Daha çok Ebu'l-Ferec künyesiyle, Cemaluddin lakabıyla ve İbnu'l-Cevzî nisbesiyle meşhur olan müellifin Hz. Ebubekirden gelen soy ağacı şu şekildedir: Abdurrahman b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali b. Ubeydillah b. Abdillâh b. Hummada b. Ahmed b. Muhammed b. Cafer b. Abdillâh b. El-Kâsım b. en-Nadr b. el-Kâsım b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdirrahman b. el-Kâsım b. Muhammed b. Ebibekr Sıddık.¹⁶

İbnu'l-Katîf'in rivayetine göre müellif 520 senesine kadar "Mübarek" adıyla anılmaktaydı. İbnu'l-Cevzî'nin kendisi ise bizzat hocası İbnu'n-Nâsır'ın ona Abdurrahman diğer iki kardeşine de Abdullah ve Abdurrezzak isimlerini verdiğini ve daha çok künyeleriyle tanındıklarını söylemektedir.¹⁷ el-Cevzî nisbesi hakkında farklı rivayetler vardır: Bir rivayete göre Basra nehrinin kenarında yer alan ve *Furdatu'l-cevz* denilen yere nisbeten bu şekilde adlandırılmıştır.¹⁸ Başka bir görüşe göre bu yer Bağdat'ta Dicle nehrinin kenarındadır.¹⁹ Bazıları ise bu yerin Bağdat'ın doğusunda bir mahalle olduğunu söylemektedir.²⁰ Diğer bir görüşe göre ise, müellifin büyük dedesinin Vâsıt'taki evinin avlusunda benzerine pek az rastlanan görkemli bir ceviz ağacı bulunduğundan dolayı İbnu'l-Cevzî ailesi bu nisbeyi almıştır.²¹

İbnu'l-Cevzî'nin nisbesinde olduğu gibi doğumunda da kaynaklar görüş birliği içerisinde değildir. Ancak ağır basan görüş 510 yılında doğduğu görüşüdür. Nitekim kendisi de tam emin olmamakla birlikte doğumuyla alakalı 510-511 li yıllara tekabül eden ifadeler kullanmıştır.²²

¹⁶ Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnu'l-Cevzî, *Saydu'l-hatır*, thk. Hasen el-Messahi Suveydan (Şâm: Dâru'l-Kalem, 1425), 9; Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî ed-Dimeşkî, *Tabekatu ulemai'l-hadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî - İbrahim ez-Zeybak (Beyrut: Müessesetü'r-risâle li't-tıbaa ve'n-neşri ve't-tevzi, 1417), 4/119; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-Zehbî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaud - Komisyon (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1405), 21/365.

¹⁷ Abdurrahman es-Selâmî el-Hanbelî İbn Recep, *ez-Zeyl ala Tabakati'l-Hanabile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1415), 462-463.

¹⁸ Ebu Nasr Ali b. Hibetullah İbn Mâkûlâ, *el-İkmal fî ref'i'l-irtiyab ani'l-mü'telifi ve'l-muhtelifi fî'l-esmâi ve'l-künâ ve'l-ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî (Hindistan: Dâru'l-meârifî'l-osmaniyye, 1386), 3/15; Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-Münzirî, *et-Tekmile li vefeyâti'n-nekale*, thk. Beşşar Avvad Maruf (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1401), 1/394.

¹⁹ İbnu'l-Cevzî, *Saydu'l-hatır*, 9.

²⁰ Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnu'l-Cevzî, *E'mâru'l-e'yân*, thk. Mahmud Muhammed et-Tinâhî (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1414), 26.

²¹ Leyla Abdurreşid Attar, *Ârâu İbnu'l-Cevzî't-terbeviyye diraseten ve tahlilen ve tekvimen ve mukarane* (ABD: Menşûrâtı emâne li'n-neşr, 1419), 72.

²² Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdat ve zuyuluhi*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1417), 21/117; Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnu'l-Cevzî, *el-Muntezam fî tarihi'l-umem ve'l-muluk*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata - Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1412), 1/14.

İbnu'l-Cevzî üç yaşında yetim kalmıştır. Annesi kendisi ile ilgilenmeyip onu çaresiz bir şekilde yalnız bırakmıştır. Ancak halası salih bir hanım olup onun büyümesine ve ilim meclisleriyle henüz erken yaşta tanışmasına vesile olmuştur. Amcası Ebu'l-Berekat ta halası gibi onunla özel ilgilenmiş, dönemin büyük âlimlerinden ders almasını sağlamıştır. Aynı zamanda hadis âlimi olan dayısı Ebu'l-Fadl Muhammed b. Nâsır'ın da onun büyük bir âlim olmasında katkısı çoktur.²³ İbnu'l-Cevzî çocukluk yıllarıyla alakalı bazı hatıratını oğluna yazdığı nasihatinde şöyle paylaşmaktadır:

“Bil ki ey oğlum! Benim babam zengindi ve binlerce mal miras bıraktı. Ben ergenliğe ulaştığımda bana yirmi dinar ve iki de kocaman ev verdiler. Sonra bana dediler ki: “Mirâsın hepsi bunlardır.” Ben dinarlar ile birçok ilim kitap satın aldım. O iki evi de satın parasını ilim öğrenmeye harcadım. Sonunda hiç param kalmadı.”²⁴ “Çocuklar dicle nehrine iner etrafi seyrederdiler ben ise hadis kitaplarımı alır insanlardan uzak bir yere çekilir ilimle meşgul olurum.” “Koşa koşâ âlimlerin meclislerine giderdim. İlim meclislerine ilk giden ben olurum. Sabahtan akşama kadar hiçbir şey yemediğim olurdu. Rızkım ayağıma gelirdi. Hiçbir zaman zillate düşmedim.”²⁵ “Çocukluğumda beraberimde bir parça kuru ekmekle hadis talimi için yola koyulurdum. Nehir kıyısına geldiğimde oturur, biraz ekmek yiyebilmek için su içmek zorunda kalırdım. Çünkü ekmek çok kuruydu. Asıl istek ve arzum, hiçbir şeyin ilim hayatıma mani olmamasıydı. Hayatımda bana ilimden daha fazla bir şeyin lezzet vermesini ve tesir etmesini istemiyordum. Rasulullah'ın sîreti, ahlâk ve adabı ile hemhâl olmak, ashabının ve tabiinin halleriyle ilgili sözler okumak en hoşlandığım şeydi.”²⁶

İbnu'l-Cevzî daha çocukluğunun ilk yılından beri kendini ilme vakfetmişti. Akranları oyun oynarken o, 13 yaşında ilk kitabını da yazmıştı.²⁷ Hayatının sonuna kadar devam eden ilim yolculuğunda ise onlarca kitap kaleme aldı.

İbnu'l-Cevzî *Leftetü'l-kebid nasiha ile'l-veled* adlı eserinde Allah'a kendisine on tane evlat vermesi için dua ettiğini söylemektedir. Kaynakların zikrettiğine göre beşi erkek altısı kız olmak üzere on bir tane çocuğu olmuştur. Kiminle evli olduğuna dair ise herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.²⁸

²³ ez-Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 15/456.

²⁴ İbnu'l-Cevzî, *Saydu'l-hatır*, 11.

²⁵ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnu'l-Cevzî, *Leftetü'l-kebid nasiha ile'l-veled*, thk. Eşref b. Abdilmaksud b. Abdirrahim (Mısır: Mektebetü'l-İmam el-Buhârî, ts.), 35-37.

²⁶ İbnu'l-Cevzî, *Saydu'l-hatır*, 11.

²⁷ Salâhuddin Halil b. Eybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvud (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1420/2000), 18/110.

²⁸ Nâciye Abdullah İbrahim, *İbnu'l-Cevzî ve kitabuhu el-misbahu'l-mudî fi hilafeti'l-Mustedî*, ts., 47.

En büyük çocuğu olan, babasının hocalarının derslerine katılan ve Musul'da vaaz-u nasihatte bulunan Ebubekir Abdülaziz, babası henüz hayatta iken zehirlenerek vefat etmiştir. Kaynaklarda hakkında detaylı bilgi bulunmasa da Hanbeli mezhebine müntesip büyük bir ilim adamı olduğuna dair kayıtlar yer almaktadır.²⁹

Bedreddin Ebu'l-Kâsım adlı oğlu ise küçüklük yıllarında ilimle iştiğal etmiş, henüz küçük yaşta iken vaaz-u nasihat etmiş olsa da hayatının ilerleyen yıllarında yaptığı yanlış işler yüzünden babasını hayal kırıklığına uğratmıştır.³⁰

Aynı zamanda büyük âlim ve babasının mirasçısı olan Muhyiddin Yusuf adlı oğlu ise Abbasi devletinde üstâdüddârlık, hisbe teşkilatı başkanlığı ve benzeri çok önemli resmi görevler icra etmiş, medreseler açmış ve devletin sözcülüğünü yapmıştır. Ancak ne hazindir ki ölümü Moğollar tarafından olmuş Halife ile beraber üç çocuğu ile şehit edilmiştir.³¹

İbnu'l-Cevzî'nin kız çocukları ise Rabia, Zeynep Cevhere ve Şerefu'n-Nisa'dır. Kızlarıyla alakalı kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Meşhur tarihçi ve aynı zamanda *Mîrâtu'z-Zamân* yazarı Ebu'l-Muzaffer Sibt İbni'l-Cevzî (ö. 654/1256), Rabia'nın oğludur.

IV. Ders Aldığı Hocaları ve Bazı Öğrencileri

İbnu'l-Cevzî, Bağdat'ın her konuda zirvede olduğu bir dönemde yaşamıştır. Onlarca ilim adamından ders almış ve İslami ilimlerin neredeyse her alanında hacimli eserler kaleme almıştır. Ders aldığı hocaların bazıları şunlardır:

1. Ali b. Abdüvâhîd ed-Dîneverî (ö. 521/1127)
2. Ahmed b. Ahmed el-Mütevekkilî (ö. 521/1127)
3. Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Muhammed b. Abdülvâhîd b. Husayn eş-Şeybânî (ö.525/1130)
4. Ebu's-Suud Ahmed b. Ali b. el-Müclî (ö. 525/1130)
5. Ebû Galib Muhammed b. Hasen el-Maverdî (ö. 525/1130)
6. Ebû'l-Hasen İbnü'z-Zâğûnî (ö. 527/1132)
7. Ebû Galib İbnü'l-Bennâ (ö. 527/1132)
8. Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Mezrafî (ö. 527/1132)
9. Hibetullah b. Ahmed el-Harîrî İbnu't-Taber (ö. 531/1136)
10. Kâdî Ebû Bekir Muhammed b. Abdülbakî el-Ensârî (ö. 535/1140)

²⁹ Abdullah İbrahim, *İbnu'l-Cevzî*, 47.

³⁰ İbnu'l-Cevzî, *Leftetü'l-kebid*, 16-17.

³¹ Abdullah İbrahim, *İbnu'l-Cevzî*, 52.

11. Ebû Mansûr Abdurrahman b. Zurayk el-Kazzâz (ö. 535/1140)
12. İsmail b. Ahmed b. Ömer es-Semerkandî (ö. 536/1141)
13. Abdülvehhâb b. el-Mübarek el-Enmâtî (ö. 538/1143)
14. Ali b. el-Muvahhid, Ebû Mansur Muhammed b. Hayrûn (ö. 539/1144)
15. Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed el-Bağdadî (ö. 540/1145)
16. Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed (ö. 543/1148)
17. İsmail b. Ebî Salih el-Müezzîn (ö. 547/1152)
18. İbn Nâsır es-Selâmî (ö. 550/1155)
19. Ebu'l-Vakt es-Siczî (ö. 553/1158)
20. İbnu'l-Bettî (ö. 561/1165)
21. Yahya İbnü'l-Bennâ (ö. 608/1211)

Müellifin ders almış olduğu kadın âlimlerin isimleri ise şu şekildedir:

1. Fâtıma bintü'l-Hüseyin er-Râzî (ö. 521/1127)
2. Fâtıma bint Abdullah el-Hayrî (ö. 534/1139)
3. Şehde bint Ahmed el-Eserî (ö. 574/1178)

Bunların haricinde İbnül-Cevzî'nin birçok öğrenci olmuştur. Onun halka açık ders halkalarından istifade edenlerin sayısını belirlemek mümkün değildir. Ancak kendisinin bu genel ilim meclislerine ilaveten özel ders halkaları olmuştur. Bu halkalarda ders alan talebelerinden bazıları şunlardır:

1. Talha b. Muzaffer es-Sa'lebî (ö. 593/1196)
2. Hibetullah b. Abdullah el-Bağdadî (ö. 597/1200)
3. Abdülğanî el-Makdisî (ö. 600-1203)
4. Abdülmün'im el-Harrânî (ö. 604/1204)
5. Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (ö. 620/1223)
6. Muvaffakuddîn b. Kudâme (ö. 620/1223)
7. İbnü'l-Katî'î (ö. 634/1236)
8. İbnu'd-Dübeysî Muhammed b. Said (ö. 637/1239)
9. Muhammed b. Mahmud el-Bağdâdî (ö. 643/1245)
10. Yusuf b. Halîl (ö. 648/1250)
11. Ebu'l-Muzaffer Sıbt İbni'l-Cevzî (torunu) (ö. 654/1256)
12. Yusuf b. İbnu'l-Cevzî (oğlu) (ö. 656/1258)

V. İbnu'l-Cevzî'nin Yaşadığı Sosyal Ortam

İbnu'l-Cevzî hicri altıncı asrın hemen hemen tamamını idrak etmiştir. Hayatının sonlarına doğru Vâsıt'ta sürgünde kaldığı beş yılın dışında Bağdat'ta ikamet etmiş, herhangi bir ilim yolculuğuna çıkmamıştır. Bağdat'ın ilmi ortam ve şartlar hususunda kâfi ve vafi olması, bunun en önemli nedenlerindendir. İbnu'l-Cevzî, her ne kadar Bağdat'ta yaşasa da, tesiri ve ünü bu şehrin sınırlarını aşarak diğer İslâm coğrafyalarına da yayılmıştır. Farklı coğrafyalardan insanlar, bu dönemde, ilim tahsili ve İbnu'l-Cevzî ve onun gibi mümtaz âlimlerden istifade için Bağdat'a gelmişler ve Bağdat bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Hamevî, “*Bağdat, dünya medeniyetinin merkeziydi.*”³² diyerek bu gerçeği belirtmiştir.

Bağdat, Abbasîlerin ikinci halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (136/754-158/775) tarafından, 145/762 yılında kurulmuştur.³³ Kuruluşundan itibaren Abbasî Devletinin başkenti olan şehir, günümüzde de Irak'ın başkenti olmaya devam etmektedir. Başlangıçta Dâru's-Selâm olan adı, sonradan Bağdat olarak değiştirilmiştir.

Bağdat'ın demografik yapısı çeşitlilik arz ediyordu. Temel demografik yapı Arap ırkına dayanmakla beraber, cihat amacıyla Abbasî ordularında görev alan Türkler ile Fars, Kürt ve Berberî gibi etnik yapılar da dikkat çekecek bir seviyeye ulaşmıştı. Hatta Mu'tasım döneminde, ağırlıklı olarak Türklerden oluşturulan yeni orduya karşı, halkın ve eski ordu mensuplarının düşmanlığından tedirgin olan halife, Türkleri iskân edeceği farklı bir yer arayışına girmişti. Dicle'nin doğu kıyısında Katul denilen bir mevkiye yeni bir şehir kuruldu ve bu şehre Samarrâ adı verildi. Türklerden oluşan ordu ve Bağdat'ta meskûn Türk aileler de bu şehre nakledildi.³⁴

Bağdat şehri, ticari olarak çok canlı bir şehirdi. Zaten Halife Mansûr şehri kurarken, ticaret yolları üzerinde olup malların bol ve ucuz olacağı bir yer tahayyül ediyordu. Bağdat'ın olduğu bölge Horasan yolunun geçtiği bir güzergâhtı ve ticari yolların bir kesişme noktasıydı.

İlk kuruluşta, pazar yerleri şehrin merkezinde konumlandırılmıştı. Ancak daha sonra m. 775'te pazar yerleri Bağdat'ın dış mahallesi olan Kerh bölgesine nakledilmiştir. Bu icraatın sebebi olarak da, Rum diyarından gelen bir elçinin Bağdat hakkında izlenimlerini değerlendirirken, pazar yerlerinin şehrin merkezinde olmasını eleştirmesi gösterilmektedir. Buna göre, pazar yerlerinin merkezde olması, düşman casuslarının tacir sıfatıyla kolaylıkla şehrin içerisine girip faaliyetlerde bulunabilmesi ve bilgi sızdırabilmesinin önünü açmaktaydı.

³² Yâkût el-Hamevî, Yâkût b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemu'l-Buldân*, (Beyrut: Dâru Sâdir), I/461; Kartal, *el-İlelu'l-Mutenâhiye*,19.

³³ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1/456; Kartal, *el-İlelu'l-Mutenâhiye*,20.

³⁴ Mehmet Azimli, “*Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassâ Ordusu)*”, (Diyarbakır: DÜİFD,2002),4/38, Kartal, *el-İlelu'l-Mutenâhiye*,20.

Bir diğer sebep de, özellikle demirci esnafı gibi gürültü çıkaran iş kollarının şehrin sakinliğini ve düzenini bozmasıdır.³⁵

Bağdat'ın içtimaî hayatının en önemli merkezlerinden biri de camilerdir. Camiler, Müslümanların hem ibadet yerleri, hem de sosyalleşme mekânlarıydı. İnsanlar buralarda tanışıyorlar; görüşüyorlar; fikir teatisinde bulunuyorlardı. Camiler, sosyal hayatın temerküz ettiği mekânlardı. İbadet için bir araya gelinecek mekân olması hasebiyle camiler, dini ilimlerin de tartışıldığı önemli bir mekân olma özelliği kazanmışlardır.³⁶ Başlangıçta camiler ilim tedrisinin de yürütüldüğü mekânlar idi ancak bazı sebeplerden dolayı camilerden ayrı medrese gibi mekânların inşa edilmesi ihtiyacı ortaya çıktı.

Abbasîler döneminin en meşhur camisi Mansûr Camiidir. Halife Mansûr, sarayını inşa ettikten sonra kendi adıyla anılacak büyük bir camii inşa etti. Harun Reşîd döneminde ise cami yıkılarak yeniden yapıldı. Sonraki halifeler döneminde, camiye bazı ilaveler yapıldı; zaman zaman tadilat gördü. Mansûr Camii, Abbasîler döneminin en büyük ve merkezi camii olma özelliğini devletin yıkılışına kadar muhafaza etti. Mansûr camii, sâdece dinî faaliyetlerin yapıldığı bir yer olmaktan çok, birçok âlimin ders verdiği, çeşitli ilim halkalarının teşekkül ettiği bir ilim merkezi hüviyetindeydi. İbnu'l-Cevzî de, bu camide vaazlarıyla binlerce insanı irşat ediyordu.³⁷

VI. Siyasî Ortam

İbnu'l-Cevzî'nin yaşadığı dönemde, Bağdat'ta Abbasî Devleti hüküm sürüyordu. Ancak bu dönem, Selçukluların da coğrafyaya hâkim oldukları bir dönemdi. Dinî otorite Bağdat'ta bulunan Halifede bulunmakla beraber, siyasi güç Selçukluların elindeydi. Türkler, İslâm ile şereflenmelerinden sonra Araplar ile daha da yakınlaşmışlar ve bilhassa Abbasîler döneminde devlet kademelerinde ve orduda önemli vazifeleri deruhte etmişlerdir.

Selçukluların Abbasîlerle ilk yakınlaşmaları Tuğrul Bey'in (431/1040- 455/1063) Nişabur'u fethi sonrası başladı. Horasan'da siyaset sahnesine çıkan Tuğrul Bey'in faaliyetlerini ilgi ile takip eden Abbasî Halifesi el-Kâim Bi emrillah (422/1031- 467/1075) elçi göndererek Tuğrul Bey'den elde ettiği zaferler sonrası yağma, katil ve tahrip yerine imar faaliyetlerinde bulunmasını istedi.³⁸ Tuğrul Bey de bütün Selçuklu ailesi ve Oğuzlar adına halifeye bir elçi

³⁵İbnu'l-Esîr, İzzeddin, *el-Kâmil fî't-Tarih*, (Beyrut: Dâru ihyai't-turâsi'l-Arabî),464; Kartal, *el-İlelu'l-Mutenâhiye*,21.

³⁶ Yıldız Kızılabdullah, *Başlangıçtan Medreselere Kadar Eğitim-Öğretim ve Mekân Anlayışlarının Din Eğitimi Açısından Analizi*, (Elazığ: FÜİFD,2012),177; Kartal, *el-İlelu'l-Mutenâhiye*,27.

³⁷ Kartal, *el-İlelu'l-Mutenâhiye*,27.

³⁸ M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayını, 1976),34-35; Kartal, *el-İlelu'l-Mutenâhiye*,28.

göndererek isteklerinin yerine getirileceğini bildirdi. Dandanakan Savaşı (431/1040) sonrası da halifeye bir fetihname gönderdi.

Selçuklu-Abbasî siyasî ilişkilerinin ilk başlangıcını oluşturan bu fetihnamede, Tuğrul Bey hem Selçukluların halifeye duydukları saygı ve bağlılıklarını bildirmiş hem de birçok devletin artık Selçukluların himâyesini istediklerini belirterek, Abbasî Devleti'nin de Selçuklu himâyesine girmesinin faydalı olacağını ima etmişti. Tuğrul Bey Rey şehrine yerleştikten sonra halife ile arasındaki karşılıklı mektuplaşmalar daha da sıklaştı. Bu durum halifenin Selçuklu Devletini siyasî bir teşekkül olarak fiilen tanıdığını ve meşruluğunu tasdik ettiğini ifade ediyordu.³⁹

İbnu'l-Cevzî'nin yaşadığı h.510 ile h.597 yılları arasında görev yapan halifeler şu şekilde sıralanabilir:

- 1- Mustezhir (487/1094-512/1118)
- 2- Musteşid (512/1118-529/1135)
- 3- Râşid (529/1135-532/1136)
- 4- el-Muktefi (532/1136-555/1160)
- 5- Mustencid (555/1160-566/1170)
- 6- Mustedî (566/1170-575/1180)
- 7- Nâsır (575/1180-622/1225)

Mustezhir'in vefatında iki yaşında olan İbnu'l-Cevzî, diğer altı halifenin iktidarı dönemini idrak etmiştir. Miladi 750-1258 yılları arasında hüküm süren Abbasî Devleti'nin son dönemlerinde yaşayan İbnu'l-Cevzî, siyasi olarak zor dönemler geçiren devletin üst düzey yöneticilerine ve halifelere gerek vaazlarıyla gerek hususi telkinleriyle tavsiyelerde bulunmuş; dini ve ahlaki erozyonun önlenmesi için gayret sarf etmiştir.

İbnu'l-Cevzî'nin, Halife Mustedî ile çok yakın bir ilişkisi olmuştur. Diğer halifelere nazaran Mustedî, İbnu'l-Cevzî'ye çok hürmet göstermiş; onun görüş ve tavsiyelerinden istifade etmiş ve vaazlarına iştirak etmiştir. İbnu'l-Cevzî de onun için, *el-Misbahu'l-Mudî fî Devleti'l-Mustedî* adlı eserini telif etmiştir. Nâsır döneminde ise İbnu'l-Cevzî, Râfızî olan vezir İbnu'l-

³⁹ İbnu'l İbrî, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, çev. Ö.Rıza Doğrul, (Ankara: TTK Yayınları, 1987),1/299;Fazlullah Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, Nşr. Ahmet Ateş, (Ankara: TTK Yayınları, 1960),2/15; Kartal, *el-İlelu'l-Mutenâhiye*,28.

Kassâb tarafından mezhepsel nedenlerle Vâsıt'ta beş sene hapsedilmiştir.⁴⁰ Hayatının son beş yılında çileli bir dönem geçiren İbnu'l-Cevzî, hapisten çıkarıldıktan kısa bir müddet sonra vefat etmiştir.⁴¹

VII. Eserleri

İbnu'l-Cevzî, İslami disiplinlerin birçoğuna dair kapsamlı eserler kaleme almıştır. Yaşadığı dönemin bereketli ilmi havasını teneffüs etme imkânına sahip olan müellif, çok sayıda kitap yazan velut âlimler içerisinde yer almaktadır. Yazdığı eserlerin bazıları şunlardır:

Hadis ve Hadis Ricâline Dair Eserleri:

1. *Âfetu Ashâbi'l-Hadîs ve'r-Reddu alâ Abdi'l-Muğîs.*
2. *Câmi'u'l-Mesânîd ve'l-Elkâb.*
3. *Esmâu'd-Du'afâ ve'l-Vazi'în ve Zikru men Cerrahahum mine'l-Eimmeti'l-Kibari'l-Hafizîn.*
4. *Kitabu'l-Mevzûât mine'l-Ehâdîsi'l-Merfu'ât.*
5. *el-İlelu'l-Mütenahiye fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhîye*
6. *Ğarîbu'l-Hadîs.*
7. *İ'lamu'l-Âlim Ba'de Rusûhihî bi Hakâiki Nâsihi'l-Hadîs ve Mensûhihî.*
8. *Meşyahâtu İbni'l Cevzî.*
9. *Nefyu'n-Nakl.*
10. *el-Muselselât.*
11. *Keşfu Muşkili's-Sahîhayn.*
12. *el-Hadâik.*
13. *et-Tahkîk fi Ehâdîsi't-Ta'lîk.*
14. *Kitâbu'l-Hâss ala Hıfzi'l-İlm ve'z-Zikri bi Kibâri'l-Huffâz.*
15. *‘Umdetu'r-Râsih fi Ma'rifeti'l-Mensûh ve'n-Nâsih.*
16. *Keşfu'l-Müşkil li İbni'l-Cevzî alâ Sahîhi'l-Buharî.*
17. *el-Elkâb.*

⁴⁰ Zehebî, *Siyeru A'âlami'n-Nubelâ*, 15/462.

⁴¹ Kartal, *el-İlelu'l-Mutenâhiye*, 31.

18. *‘Uyûnu’l-Hikayât fî Sîreti Seyyidi’l-Beşerîyyât.*⁴²

19. *el-Fevâid ‘ani’ş-Şuyûh.*

20. *Buğyetu’l-Âlim fî Kelami Ebi’l-Kâsım.*

21. *Durretu’l-Âsâr fî’l-Va’z ve Hadis-i Seyyidi’l-Beşer.*

22. *Ğureru’l-Eser.*

23. *Menâkıbu Ashâbi’l-Hadîs.*

24. *Tenvîru’l-Ğabeş.*

25. *Tuhfetu’ t-Tullâb.*

26. *el-Ehâyîru’z-Zehâir.*

Tefsir, Kur'an ve Kıraata Dair Eserleri:

1. *Funûnu’l-Efnân fî Uyuni Ulûmi’l-Kur’an.*

2. *el-Mudhiş.*

3. *en-Nevâzir fî İlmi’l-Vücûh ve’n-Nezâir.*

4. *el-Kitâb fî Acâibi Ulûmi’l-Kur’an.*

5. *el-Muğnî.*

6. *Zâdu’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr*

7. *‘Umdetu’r-Râsîh fî Ma’rifeti’l-Mensûh ve’n-Nâsîh.*

8. *el-Musaffâ bi Ekuffî Ehli’r-Rusûh fî İlmi’n-Nâsîh ve’l-Mensûh.*

9. *Tezkiretu’l-Erîb fî Tefsîri’l-Ğarîb.*

10. *Mecâlisu İbni’l-Cevzî fî’l-Müteşâbihi mine’l-Âyati’l-Kur’aniyyeh.*

11. *Tefsîru Lugâti’l-Kur’an.*

12. *e1-Muctebâ fî Ulûmi’l-Kur’an.*

13. *Nüzhetu’l- A’yuni’n- Nevâzir fî İlmi’l-Vucûhi ve’n- Nezâir.*

14. *Teysîru’t-Tibyân fî İlmi’l-Kur’an. (Teysîru’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’an)*

15. *Tezkiretu’l-Muntebih fî ‘Uyûni’l-Müştebih.*⁴³

⁴² İbnu’l-Cevzî, el-Muntazam fî Târîhi’l-Ümem ve’l-Mulûk,30-33;Abdulhamîd el-‘Alevcî, *Muellefâtü İbni’l-Cevzî*,(Kuvvet: Menşûrâtı merkezi’l-mahtûâtı ve’t-turâs, 1412/1992),297; Alparslan Kartal, *el-İlelu’l-Mutenâhiye fî’l-Ehâdîsi’l-Vâhiye Adlı Eseri Işığında İbnu’l-Cevzî’nin Cerh ve Tadil Metodu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015),38.

⁴³ Ebu’l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân İbnu’l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi’l-Ümem ve’l-Mulûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Ata,(Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye1412/ 1992), 1/30-33. el-‘Alevcî, *Muellefâtü İbni’l-Cevzî*, 297; Kartal, *el-İlelu’l-Mutenâhiye fî’l-Ehâdîsi’l-Vâhiye*,38-77.

Mezhebler, Fıkıh, Usûl-u Fıkıh ve Akâid'e Dair Eserleri:

1. *Ahkâmu'n-Nisâ.*
2. *Minhâcu'l-Kasidin ve Mufîdu's-Sâdikîn.*
3. *Savletu'l-Akl Ale'l-Hevâ.*
4. *Def'u şubheti't-Teşbih ve'r-Reddu ala'l-Mücessime.*
5. *el-Usûl min İlmi'l-Usûl.*
6. *el-Bazu'l- Eşheb el-Munkaddu ala Muhâlifî'l-Mezheb.*
7. *Ahbâru's-Sıfât.*
8. *el-Mezhebu'l-Ahmed fi Mezhebi'l-İmam Ahmed.*
9. *Der'u'l-Levm ve'd-Daym fi Savmi Yevmi'l-Ğaym.*
10. *Ta'zimu'l-Futyâ.*
11. *er-Reddu 'ala Muta'assibi'l-Anîd*
12. *Hadi Kulûbi'l-Ebrâr ilâ Dâri'l-Karâr.*
13. *e1-İhtiyar ve'z-Zul ve'l-İnkisâr.*
14. *Risâle fi'r-Red alâ Muhâlifî Ahmed b. Hanbel.*
15. *Tecrîdu't-Tevhîd el-Müfid.*
16. *Vedâu Ramadân.*
17. *Kasîde fi'l-İ'tikâd.*
18. *Takrîru'l-Kava'id ve Tahriru'l-Fevaid fi Usûli Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel.*
19. *en-Nûr fi Fedâi li'l-Eyyâm ve's Şuhûr.*
20. *Minhâcu'l-Vusûl ila İlmi'l-Usûl.*
21. *İ'lâmu'l-Ehya bi Ağlâti'l-İhya*
22. *Lugâtu'l-Fıkıh.*
23. *Mesleku'l- Akele.*
24. *el-Mezheb fi'l-Mezheb.*
25. *el-İbâdâtul-Hamse.*
26. *Risâletun fi'r-Reddi alâ Muhâlifî Ahmed b.Hanbel.*
27. *Mesbûku'z-Zeheb fi'l-Mezheb.*
28. *Mesbûku'l-Mezheb.*
29. *Kitâbu'l-Bulğ.*
30. *el-Menfa'a fi Mezâhibi'l-Erba'a.*
31. *Mensûru'l-Ukûd fi Tecridi'l-Hudûd.*

32. *Keşfu'z-Zulme 'ani'd-Diya' fî Reddi Deva Kimyâ.*
33. *en-Nisâ ve mâ Yete'alleku bi Âdâbihâ.* ⁴⁴
34. *Munteketu'l-Mu'teked*
35. *Mu'tasaru'l-Muhtasar fî Mesâili'n-Nazar.*
36. *Ruûsun fî Mesâil.*
37. *es-Sırru'l-Mâsûn.*
38. *et-Tahkîk fî Mesâili'l-Hilâf*
39. *Tahrîmu'l-Mahalli'l-Mekrûh.*
40. *el-Belâğatu'l-Furu'*
41. *Tahrîmu'l-Mut'a.*
42. *Cennetu'n-Nazâr ve Cennetu'l-Muntazar.*

Arap Dili ve Edebiyatına Dair Eserleri:

1. *Galatu'l-'Avâm.*
2. *Takvîmu'l-Luğâ.*
3. *el-Mukîmu'l-Muk'îd fî Dakâiki'l-Arabiyye.*
4. *Nuzhetu'l-Erîb.*
5. *Takvîmu'l-Lisân.*
6. *Tezkiretu'l-Erîb fî'l-Luğâ.*

Ahlâk ve Vaâz'a Dair Eserleri:

1. *Tezkiretu'l-Ebsâr fî Ma'rifeti'l-Kebâir.*
2. *el-Hassu Ala Hıfzı'l-İlmi ve Zikri Kibâri'l Huffâz.*
3. *Bustânu'l-Vâizîn ve Riyâdu's-Sâmi'in.*
4. *Bahru'd-Dumu'.*
5. *el-Birru ve's-Sıla.*
6. *el-Erîc fî'l-Mev'ize.*
7. *Hıfzu'l-'Umr.*
8. *Kitâbu'l-Mulûk.*
9. *Leftetu'l-Kebid 'ala Nasîhati'l-Veled.*
10. *el-Lutfu fî'l-Va'z.*
11. *el-Mecâlis fî'l-Va'z.*
12. *el-Mudhiş.*

⁴⁴ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*,30-33; el-'Alevcî, *Muellefâtü İbni'l-Cevzî*, 297. Kaptan, *el-İlelu'l-Mutenâhiye fî'l-Ehâdisi'l-Vâhiye*,38-77.

13. *Müntehâb fî 'n-Nuveb.*
14. *el-Muvâfiku '1-Murâfik.* ⁴⁵
15. *Rûhu 'l-Ervâh.*
16. *es-Sebât 'inde '1-Memât.*
17. *et-Tabsira.*
18. *Telbîsu İblîs.*
19. *et-Tezkiretu fî 'l-Va 'z.*
20. *eş-Şifâ fî Mevâ 'izi 'l-Mulûk ve 'l-Hulefâ.*
21. *Tenbihu 'n-Nâimi 'l-Ğumr alâ Mevasimi '1- 'Umr.*
22. *el-İhtiyârât.*
23. *İğâsetu 'l-lehfân fî Mesâili 'ş-Şeytân.*
24. *el-Mevridu 'l- 'Azâ fî 'l-Mev 'ize ve 'l-Hutab.*
25. *Îkâzu 'l-Vesnân fî 'l-Mev 'ize.*
26. *Kitâbu 'l-Letâif fî 'l-Meva 'iz.*
27. *Müntehâbu '1-Müntehab.*
28. *Nefahâtü '1-Erec.*
29. *el-Letâifu 'l-Kubrâ.*
30. *Divânu 'l-Hutab (Kitâbu 'l-Hutab).*
31. *el-Lu 'l-u ' fî 'l-Mevâiz.*
32. *el-Mâkâmâtü 'l-Cevzîyye fî 'l-Me 'âni 'l-Va 'ziyye.*
33. *Kenzu 'l-Mulûk fî Keyfiyyeti 's-Sulûk.*
34. *Husnu 's Sulûk ilâ Mevâ 'izi 'l-Mulûk.*
35. *el-Muntecel fî 'l-Va 'z.*
36. *Deryâku'z-Zunûb ve Keşfu Rubbâni 'l-Kulûb.*
37. *el-Mensûr.*
38. *Husnu's-Sulûk ilâ Meva 'izi 'l-Mulûk.*
39. *Bustânu's-Sâdikîn.*
40. *Kâne ve Yekûn.*
41. *el-İ'tibârât ve 'l-Meva 'iz.*
42. *Nercîsu 'l-Kulûb ve 'd-Dâllu ila Tarîki '1-Mahbûb.*
43. *Ravdatu '1-Murîdîn.*
44. *Müntehâ (Müşteha).*

⁴⁵ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi 'l-Ümem ve 'l-Mulûk*,30-33; el-'Alevcî, *Muellefâtü İbni 'l-Cevzî*, 297; Kaptan, *el-İlelu 'l-Mutenâhiye fî 'l-Ehâdisi 'l-Vâhiye*,38-77.

45. *ed-Dîbâcât.*
46. *el-Muntehâb.*
47. *el-Ezec.*⁴⁶
48. *Nesîmu's-Seher.*
49. *Devâu Zevî'l-Cefelât (el-Gefelât).*
50. *Saydu'l-Hâtır.*
51. *ed-Durru'l-Fâik bi'l-Mecâlis ve-Ehadîsi'r-Rakâik.*
52. *Muhâdesetu'l- 'Akl.*
53. *Risâletun fî'r-Recâ ve Si 'atu'r-Rahmân.*
54. *es-Sehmu'l-Musîb.*
55. *el-Fusûlu'l-Vad'îyye 'ala Hurufi'l-Mu 'cem.*
56. *Ruûsu'l-Kavârîr.*
57. *Sabâ Necd.*
58. *Ravdatu'l-Mecâlis ve Nuzhetu'l-Mustenis.*
59. *el-Hadâik 1i Ehli'l-Hakâik.*
60. *Risâletun fî mâ Yulakkanu fî hi'l- 'Âmme.*
61. *Sûku'l- 'Arûs.*
62. *Hâdi Kulûbi'l-Ebrâr.*
63. *Tuhfetu'l-Vaiz ve Nuzhetu'l-Mulâhiz.*
64. *Unsu'1-Mecâlis.*
65. *Unsu'l-Mustenisin ve Ravnaku'l-Mücâlisin.*
66. *el-Hevâtîm.*
67. *Bustânu'l-Ârifîn.*
68. *el-Hassu alâ Talebi'l-Evlâd.*
69. *el-Celîsu's-Sâlih ve'l-Enîsu'n-Nâsih.*
70. *el-Mensûr fî Mecalisi's-Sudûr.*
71. *Cevâhîru'l-Mevâ'iz.*
72. *Beşîru't Tahkîk fî Mahabbeti Ehli't Tasdik.*
73. *Şerefu'l-İslâm.*
74. *el-Yevâkit fî'1-Hutab.*
75. *Tabsiretu'1-Mubtedî.*
76. *Minhâcu'1-Murîdîn.*

⁴⁶ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*,30-33; el-'Alevcî, *Muellefâtü İbni'l-Cevzî*, 297; Kaptan, *el-İlelu'l-Mutenâhiye fî'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye*,38-77.

77. *el-Leâlî fî 'l-Hutab.*
78. *el-Mukterehu 'ş-Şâmil.*
79. *el-Yâkuteh fî 'l-Va 'z.*
80. *Zeynu 'l-Kısâs.* ⁴⁷
81. *Zâhiru 'l-Cevâhîr fî 'l-Va 'z.*
82. *Unsu 'l-Ferîd ve Buğyetu 'l-Murîd.*
83. *el-Muhâdarât.*
84. *Kenzu 'r-Rumûz.*
85. *Mev 'izetu 'l-Hızır.*
86. *el-Kenzu 'l-Mezkûr.*
87. *el-Muktedab fî 'l-Hutab.*
88. *el-Ma 'şûk fî 'l-Va 'z.*
89. *Husnu 'l-Hitâb.*
90. *Nuketu 'l-Mecâlisi 'l-Bedriyye.*
91. *Me 'ânî 'l-Me 'ânî fî 'l-Mev 'ize.*
92. *el-Mecâlisu 'l-Yûsufiyye.*
93. *Tahrîmu'd-Dubur.*
94. *Zemmu 'l-Hased.*

Siyer, Tarih ve Coğrafya'ya Dair Eserleri:

1. *Tarîhu Beyti 'l-Makdis*
2. *Ahbâru'z-Zırâf ve 'l-Mutemâcinin.*
3. *A'mâru 'l-A 'yân.*
4. *Fedâilu 'l-Kudüs.*
5. *Musîru 'l-Garami 's-Sakin ilâ Eşrefi 'l-Emâkin.*
6. *Menâkıbu Bağdâd.*
7. *Kitâbu 'l-Kussâs ve 'l-Muzekkirîn.*
8. *el-Mu 'tenâ mine 'l-Muctebâ.*
9. *el-Muntazâm fî Târîhi 'l-Mulûk ve 'l-Umem.*
10. *ez-Zehebu 'l-Mesbûk fî Siyeri 'l-Mulûk.*
11. *Şuzûru 'l- 'Ukud fî Târîhi Uhud.*
12. *Telkîhu Fuhûmi 'l-Eser fî 'Uyuni 't-Târih.*
13. *Tezkiretu Havâssi 'l-Ummu fî Hasâisi 'l-Eimme.*

⁴⁷ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi 'l-Ümem ve 'l-Mulûk*,30-33; el-'Alevcî, *Muellefâtü İbni 'l-Cevzî*, 297; Kaptan, *el-İlelu 'l-Mutenâhiye fî 'l-Ehâdisi 'l-Vâhiye*,38-77.

14. *Zemmu 'l-Hevâ.*
15. *Tenvîru 'l-Ğabeş fi Fadli 's-Sûdân ve '1-Habeş.*
16. *el-Karâmitâ.*
17. *Tabakâtu 'l-Umme.*⁴⁸
18. *eI-Muhteseb fi'n-Neseb.*
19. *Ahbâru 'l-Berâmike.*
20. *el-Mecdu 'l-'Adudî.*
21. *Musîru 'l-Ğarâm li Sâkinî'ş-Şâm.*
22. *Savletu 'l-Ahzân bimâ Ruviye 'an Zevi 'l-'İrfân.*
23. *el-Cemâl fi Esmâi' r-Ricâl.*
24. *Durretu 'l-İklîl fi 't-Târih.*
25. *Kitabu 'l-Furûsiyye.*
26. *Fedâilu 'l-Medine.*
27. *el-Muhtâr min Ahbâri 'l-Ahyâr.*
28. *Fedâilu 'l-Arab.*

Biyografiye Dair Eserleri:

1. *el-Vefâ bi Ahvâli 'l-Mustafâ.*
2. *Sıfatu 's-Safve.*
3. *Menâkıbu 'Ömer b. 'Abdilaziz.*
4. *ed- Durru '1-Muntazâm.*
5. *Menâkıbu 'Ömer b. Hattâb.*
6. *Fedâilu 'l-Haseni 'l-Basrî.*
7. *Menâkıbu Ahmed b. Hanbel.*
8. *Matla 'u'n-Neyyireyn fi Sîreti 'l-'Ömeryn.*
9. *el-Arûs.*
10. *Menâkıbu Ma 'rufi 'l-Kerhî.*
11. *Menâkıbu 'Ali.*
12. *el-Misbâhu 'l-Mudî fi Hilafeti '1-Mustadî.*
13. *Risale fi Kıssati 'l-Mi 'rac.*
14. *'Aceletu 'l-Muntazır li Şerh-i Hali 'l Hızır.*
15. *'Uyûnu 'l-Hikâyât fi Sireti Seyyidi 'l-Berıyyât.*
16. *Menâkıbu 'l-Hüseyn.*

⁴⁸ el-'Alevcî, *Muellefâtu İbni 'l-Cevzî*, 297; Kaptan, *el-İlelu 'l-Mutenâhiye fi 'l-Ehâdisi 'l-Vâhiye*, 38-77.

17. *Fedailu Sa'id b. Museyyeb.*
18. *Menâkıbu'l-İmam eş-Şafî'i.*
19. *Menâkıbu İbrahim Edhem.*
20. *el-Fâhir fî Eyyami'l-İmami'n-Nâsir.*⁴⁹
21. *ed-Durru's-Semîn fî Hasaisi'n Nebiyyi'l-Emîn.*
22. *Menâkıbu Rabi'ate'l-Adeviyye.*
23. *Menâkıbu Sufyani's-Sevrî.*
24. *Menâkıbu Fudayl.*
25. *Menâkıbu Ebibekr es-Sıddik.*
26. *Menâkıbu Bişri'l-Hafî.*
27. *Şerefü'l-Mustafâ.*
28. *Takribu't-Tariki'l-Eb'ad fî Fadl-i Makbereti Ahmed.*
29. *Medâihu li'bni'l-Kassâb.*
30. *Siretu'l-'Ömereyn.*

Tıbbı Dair Eserleri:

1. *et-Tıbbu'r-Rûhani.*
2. *Lugatu'l-Emân fî't-Tıbb.*
3. *Tedribu'l-Eşyâh.*
4. *Kitâbu't-Tıbb.*
5. *Laktu'l-Menâfî'.*

Muhtelif Konulardaki Eserleri:

1. *el-Fusûlu'l-Mie.*
2. *Atfu'l-Umerâ'ale'l-Ulemâ.*
3. *Sîretu'l-Mustağnî.*
4. *Kıyâmu'l-Leyl.*
5. *el-Cedel.*
6. *Îkâzu'l-Vesnân bi Ahvâli'n-Nebâti ve'l-Hayvân*
7. *Kitabu'l-Hamkâ ve'l-Muğaffelîn.*
8. *el-Mevtu ve ma Ba'dehu*
9. *Kitabu'l-Ezkiyâ.*
10. *Buka'u'n-Nâs ale's Şebâb ve Cezeihim Mine'l-Meşîb.*

⁴⁹ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*,30-33; el-'Alevcî, *Muellefâtü İbni'l-Cevzî*, 297; Kaptan, *el-İlelu'l-Mutenâhiye fî'l-Ehâdisi'l-Vâhiye*,38-77.

11. *el-Bâh (Kitabu'l-Bâh).*
12. *ed-Delâil fî Menşûri'l-Mesâil.*
13. *el-İntisâr fî'l-Hilâfiyyât.*
14. *Nehbu'1-Muntehab.*⁵⁰
15. *Eşrâfu'l-Mevâlî.*
16. *Meşhuru'1-Mesâil.*
17. *el-Fecru'n-Nurî.*
18. *Muhâdarâtı'l-'Umur.*
19. *el-Cevher.*
20. *Muhtasaru Funûni ibn 'Akil.*
21. *en-Nubze.*
22. *Munteha'l-Mubtehâ.*
23. *el-Mutrib.*
24. *el-Muz'ic.*
25. *el-Mudebbec.*
26. *Nercisu'l-Kulûb ve'd-Dâllu alâ Tarîki'l-Mahbûb.*
27. *Vestâtu'1-'Ukûd.*
28. *en-Nutku'l-Mefhûm*
29. *Usûd'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe.*
30. *Teskîfu'l- Edeb.*
31. *Muhâdesetu'1-Akl.*
32. *e1-'Uz1e.*
33. *Şerefu'l-İslâm.*
34. *İstinşâku Nesîmi'l-Üns Nefehâtu Riyazi'l-Kuds*⁵¹

⁵⁰ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*,30-33; el-'Alevcî, *Muellefâtu İbni'l-Cevzî*, 297; Kaptan, *el-İlelu'l-Mutenâhiye fî'l-Ehâdisi'l-Vâhiye*,38-77.

⁵¹ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*,30-33; el-'Alevcî, *Muellefâtu İbni'l-Cevzî*, 297; Kaptan, *el-İlelu'l-Mutenâhiye fî'l-Ehâdisi'l-Vâhiye*,38-77.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZÂDU'L-MESÎR'DE FONETİK VE SARF UYGULAMALARI

Fonetik hem yeni hem de eski bir bilimdir. Yenidir; çünkü İsviçreli dil bilimci Ferdinand de Saussure (1857/1913) tarafından bu asrın başlarında kurulan dilbiliminin bir koludur. Eskidir; çünkü bütün dillerin dayandığı bilimlerden biridir. Dil, cümle içinde sıralanan ve değişik anlamlar ifade eden kelimelerin konuştuğu sesler bütünüdür. İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) tarifine göre dil, “*Toplumların maksatlarını ifade ettikleri seslerdir.*”⁵² Ses ise el-Câhız'ın (ö. 255/869) dediği gibi “*Belli bir sıralamayı gözeterek harflerin anlamlı bir bütün oluşturduğu telaffuz/söyleyiş aracıdır.*”⁵³ Fonetik ilmi ile sarf ilmi birbiri ile yakından ilişkilidir. Hatta fonetik ile alakalı bir takım meseleleri bazı âlimler sarf ilmi konuları arasında zikretmiştir.

Sözlükte “çevirmek, döndürmek” anlamındaki sarf kelimesi terim olarak biri amelî, diğeri nazarî olmak üzere iki şekilde kullanılır. Amelî sarf, asıl kabul edilen kelimeyi (master veya mâzi) lafız veya anlamla ilgili bir maksat için değişik fiil ve isim vezinlerine dönüştürmektir (tasrif). Nazarî sarf ise “i‘rab ve binâ dışında kelime durumlarının kurallarını inceleyen ilim” diye tanımlanır. Müteahhir dilciler sarf ilmiyle tasrif ilmini eş anlamlı kabul ederken Sîbeveyhi gibi kadim dilciler tasrifi, nahiv ilminin bir bölümü olarak gördükleri sarf ilminin bir cüzü sayar.⁵⁴

1.1. Zâdu'l-Mesîr'de Fonetik Uygulamaları

Müellifin eserde bahsettiği fonetik uygulamalar detaylı bir şekilde incelenerek ağaşadıkai başlıklar altında sunulmuştur.

1.1.1. İdğam

Sözlükte “örtmek, kaplamak, burnunu kırmak”⁵⁵ yağmur etrafı suya gark etmek⁵⁶ sıcak bastırmak⁵⁷ anlamlarındaki “dağm” دَغَم kökünden türeyen ve “bir şeyi diğer bir şeyin içine

⁵² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/33.

⁵³ el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, 1/79.

⁵⁴ Hulusi Kılıç, “Sarf” (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/136-137.

⁵⁵ Ebu Abdîrrahman el-Halil b. Ahmed b. Amr b. Temim el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Ayn* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilal, ts.), “dğm” md., 4:395.

⁵⁶ Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî, *Tehzibu'l-Luğa*, thk. Muhammed Avad Mur'ib (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 2001), “dğm” md., 8/95.

⁵⁷ Ebu Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî el-Fârâbî, *es-Sihah tâcu'l-luğa ve sıhahu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafur Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1407/1987), “dğm” md., 5/1920.

katmak,⁵⁸ çiğnemededen yutmak, burnundan konuşmak”⁵⁹ gibi anlamlara gelen idğam, asıl kök anlamı itibarı ile أَذَعَمْتُ الْجَمَامَ فِي فَمِ الْفَرَسِ “dizgini atın ağzına sokmak, gem vurmak”⁶⁰ manasına gelmektedir. Istilah anlamı ise “mahreç ve sıfatları aynı (misleyn) veya mahreçleri aynı, sıfatları ayrı (mütecâniseyn), yahut mahreç ve/veya sıfatları yakın (mütekaribeyn) olan iki harften ilkinin ikinciye katarak telaffuz etmek” manasında kullanılır. Söz konusu iki harften birincisine müdgam, ikincisine müdgamün fih denir.⁶¹

Arapça ’ya mahsus olan ve Kur’an kıraatiyle de ilgili bulunan idğam, dilin aynı veya yakın mahrece iki yerine bir defa gitmesiyle telaffuza kolaylık ve akıcılık kazandırmak için yapılır: “Medede” (مَدَدَ) yerine “medde” (مَدَّ), “minmâ” (مِنْ مَّا) yerine “mimmâ” (مِمَّا) okunması gibi. Aralarında aynılık, mahreç birliği, mahreç veya sıfat yakınlığı bulunan iki harf yan yana geldiğinde genellikle idğam uygulanırsa da hareke kabul etmemesi sebebiyle elifler ve idgamla telaffuz daha da zorlaşacağı için hemzeler arasında idğam yapılmaz. Ancak, “se’’âl” (سَأَلَ) ve “re’’âs” (رَأَسَ) misallerinde olduğu gibi iki hemze kelimenin ortasında bulunursa idğam uygulanır.⁶²

İbnu’l-Cevzî (ö. 597/1201), *Zâdu’l- Mesîrde* fonetik uygulamalara yer vermektedir. Özellikle ayetteki kıraat vecihlerini zikrederken İdğam,⁶³ imâle, vakıf, ibdâl, hemz, işmâm ve

⁵⁸ Ebubekir Muhammed b. el-Hasen İbnu Dureyd, *Cemheretu’l-Luğa*, thk. Remzi Münir Balebekkî (Beyrut: Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 1408/1987), 2/670 "dğm" md.

⁵⁹ Ahmet b. İsmail b. Muhammet Teymûr, *Mucemu Teymûre’l-kebîr fi’l-elfazı’l-amiyye*, thk. Hüseyin Nessar (Kahire: Dâru’l-Kütübi ve’l-Vesâiki’l-Kavmiyye, 1422/2002), 3/206.

⁶⁰ Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekerîyya el-Kazvîni er-Râzî, *Mucmelu’l-luğa libni Fâris*, thk. Züheyr Abdulmuhsin Sultan (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1406/1986), 1/328.

⁶¹ Kaya Mustafa, *Arap Dili Fonetik Ses- Anlam İlgisi*, (Erzurum: Eser Ofset, 2011), 48-49.

⁶² Mehmet Ali Sarı, “İdğam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/471-472.

⁶³ İdğam hakkında detaylı bilgi için bknz: Ebu Davud Süleyman b. Necah b. Ebi’l-Kasim el-Emevî, *Muhtasaru’t-tebyîn li hicâi’t-tenzîl* (Medine: Mecmeu’l-Melik Fehd, 1423/2002), 3/459; Ebu Muhammed Abdullah b. Abdilmümin b. elvecih b. Abdillâh b. Ali b. el-Mübârek et-Taciri’l-Vasîtî el-Mukri Tâciddin et-Taciri, *el-Kenzü fi’l-kıraati’l-aşr*, thk. Halit el-Meşhedânî (Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’l-İslamiyye, 1425/2004), 2/690; Ebu’l-Kasım Ali b. Osman b. Muhammed b. Ahmet b. el-Hasan İbni’l-Kasih el-Uzrî el-Bağdadî, *Sirâcu’l-kârîi’l-mübtedî ve tizkâru’l-kârîi’l-müntehî* (Mısır: Matbaatu Mustafa’l-Bâbî’l-Halebî, 1373/1954), 34; Şemseddin b. Ebu’l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yusuf İbnü’l-Cezerî, *Şerhu tayyibeti’n-neşri fi’l-kirâât* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1420/2000), 37; Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Ebu’l-Kasım Muhibbuddin en-Nuveyrî, *Şerhu tayyibeti’n-neşri fi’l-kirâât* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003), 1/316; Ömer b. Kasım b. Muhammed b. Ali el-Ensârî Ebu Hafs Siracuddin en-Neşşâr eş-Şafîi, *el-Mukerrer fî mâ tevâtere mine’l-kıraati’s-sebi ve teharrer*, thk. Ahmet Mahmut Abdusseme eş-Şafîi el-Hafyan (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye,

İhtilâs gibi sarf ve tecvit uygulamalarına işaret etmektedir. Bu açıklamaları sarf ve tecvit kitaplarında olduğu gibi detaylı değildir. Daha çok tefsir ettiği ayetin izahı kabilinden olan bu uygulamalara dair aşağıda örnekler verilecektir.

İbnu'l-Cevzî'nin fonetik uygulamaları açıklarken el-Ferrâ (ö. 207/822), Ebu Ubeyd'e (ö. 209/824), İbn Kuteybe (ö. 276/889), ez-Zeccâc (ö. 311/923), İbnu'l-Enbârî (ö. 328/940) Ebû 'Ali el-Fârisî (ö. 377/987), ve Mekki b. Ebi Talip (ö. 437/1045) gibi kendisinden önce yaşamış olan âlimlerden etkilendiği görülmektedir.

1.1.1.1. İdğam-ı Mütemasileyn'e Verdiği Örneklerden Bazıları

قَالُوا يَا أَبَانَا مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا عَلَى يُوسُفَ وَإِنَّا لَهُ لَنَاصِحُونَ

*"Babalarına şöyle dediler: "Ey babamız! Yusuf hakkında bize neden güvenmiyorsun? Hâlbuki biz onun iyiliğini isteyen kişileriz."*⁶⁴

İbnu'l-Cevzî, bu ayetteki idğamla ilgili şöyle söylemektedir:⁶⁵ Bu ayetteki تَأْمَنَّا kelimesini bir grup, mîm'in fethası, birinci nûn'un ikinci nûn'a idğamı ve idğam ettikten sonra nûn'a işaret etmek için işmâm ile okumuştur. Mekki b. Ebî Tâlip buradaki idğamın ve işmâmın sebebini şöyle açıklar:⁶⁶ Çünkü kelimenin aslı تَأْمَنَّا dır. Birinci nûn ikinci nûna idğam edilince birinci nûn'un dammesine işaret etmek için işmâm yapılmıştır. Ebu Cafer (ö. 130/747-48) ise nûn'un fethasıyla işmâmsız okumuştur. el-Hasen (ö. 110/728) ise تَأْمَنَّا şeklinde mim'in zammesiyle okumuştur. İbnu Miksem (ö. 354/965) ise تَأْمَنَّا şeklinde idğam etmeden iki nûnla okumuştur.⁶⁷

1422/2001), 37; Abdulfettah b. Abdülğani b. Muhammed el-Kadî, *el-Vâfi fî şerhi's-Şatıbiyye fî'l-kıraati's-sebi* (Cidde: Mektebetu's-Sevâdî li't-Tevzî, 1412/1992), 56.

⁶⁴ Yûsuf 12/11.

⁶⁵ Cemaluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1422/2001), 2/417.

⁶⁶ Ebu Muhammed Mekki b. Ebî Tâlip Hammuş b. Muhammed b. Muhtar el-Kaysî el-Kayrevânî Mekki, *el-Keşfu an vucûhi'l-kirâât* (Dimeşk: Arap Dil Kurumu, 1295/1878), 1/122.

⁶⁷ Ebu Cafer en-Nehhâs Ahmet b. Muhammed b. İsmail b. Yunus en-Nehhas, *İrabu'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000), 2/57; Ebu Muammer Mekki b. Ebî Tâlip Hammuş b. Muhammed b. Muhtar el-Kaysî el-Kayrevânî el-Endelüsî Mekki, *Müşkilu irabi'l-Kur'an*, thk. Hatim salih ed-Dâmin (Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 1405/1984), 1/380; Osman b. Said b. Osman b. Amr Ebu Amr ed-Dânî, *Câmiu'l-beyân fî'l-kıraati's-seb'i* (Birleşik Arap Emirlikleri: Şârîka Üniversitesi, 1428/2007), 3/1216; Ebu'l-Kasım Şihabuddin Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdisî ed-Dimeşkî el-Maruf bi Ebu Şame, *İbrâzu'l-meânî min hirzi'l-meânî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 531; Ebu İshak İbrahim b. Ahmed b. Süleyman el-Marğînî et-Tûnusî, *Delîlu'l-hayrân ala mevridi'z-zam'an* (Kahire: Dâru'l-Hadis, ts.), 174; Abdulfettah b. Abdilğani b. Muhammed el-Kâdî, *el-Budûru'z-zahira fî'l-kıraati'l-aşri'l-müevâtira* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, ts.), 363.;

وَلَمَّا فَتَحُوا مَتَاعَهُمْ وَجَدُوا بِضَآئِعَهُمْ رُدَّتْ إِلَيْهِمْ

“Yüklerini açınca zahire bedellerinin kendilerine geri verildiğini gördüler.”⁶⁸

İbnu'l-Cevzî, bu ayeti açıklarken ez-Zeccâc'dan naklen⁶⁹ şöyle demektedir: رُجْ fiilinin aslı رَجَدَ idi. Birinci dal ikinci dala idğam edildi. Ra ise madmum olarak kaldı. Ra harfini kesre okuyanlara göre, bu kesre dal harfinden ra harfine geçmiştir.⁷⁰ قِيلَ ve بَيَعَ fillerinde de durum bu şekildedir. Aslında gaf ve ba madmum olması gerekir. Fakat ya harfi kesre ile uyumlu olduğu için her iki fiilde de ba ve kaf harfleri meksur olmuştur.⁷¹

لَا تُضَارَّرْ وَالِدَةُ بَوْلِدِهَا

“Ne ana çocuğu yüzünden zarara uğratılsın...”⁷²

İbnu'l-Cevzî, İbn Kuteybe'den alıntı yaparak⁷³ şöyle demektedir: Bu fiilin aslı لَا تُضَارَّرْ dır. Ra harfi diğer ra harfine idğam edilmiştir.

1.1.1.2. İdğam-ı Mütecaniseyne Verdiği Örneklerden Bazıları

وَأَذُ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَآذًا رَأَيْتُمْ فِيهَا

“Hani siz bir adam öldürmüştünüz de bu hususta birbirinize düşmüştünüz.”⁷⁴

İbnu'l-Cevzî buradaki idğamla alakalı şöyle demektedir: تَذَارَأْتُمْ⁷⁵ آذَارَةٌ anlamındadır. İkisi de aynı mahreçten çıktığından dolayı ta harfi dal harfine idğam edilmiştir.

⁶⁸ Yûsuf 12/65.

⁶⁹ Ebu İshak İbrahim b. es-Seri ez-Zeccâc, *Meânî'l-Kur'an ve İ'rabuhu*, thk. Abdulcelil Abdu Şelebi (Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1408/1988), 2/118.

⁷⁰ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsîlî İbnu Cinnî, *el-Muhteseb fî tebyîni şevazî'l-kıraat ve'l-îdâhi anhâ* (Mısır: Vakıflar Bakanlığı el-Meclisu'l-ala li's-Şuuni'l-İslamiyye, 1420/1999), 1/345; Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Abdilgani ed-Dimyati, *İthâfu fudalâi'l-beşer fî'l-kıraati'l-erbeate aşer* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006), 333.

⁷¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/454.

⁷² el-Bakara 2/233.

⁷³ Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Sakr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1398/1978), 89.

⁷⁴ el-Bakara 2/72.

⁷⁵ Bu fiil çekişmek, didişmek itişmek ve birbirine düşmek gibi anlamlara gelmektedir. Daha detaylı bilgi için bakınız: İbnu Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 1408/1987, 2/1057; Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşar Ebubekir el-Enbârî İbnu'l-Enbârî, *ez-Zâhir fî meânî kelimâti'n-nâs*, thk. Hatim salih ed-Dâmin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992), 2/49; Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail b. Sîde el-Mursî İbnu Sîde, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrahim Ceffâl (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1417/1996), 3/407; Ahmed bi Yahya b. Zeyd b. Seyyar eş-Şeybani Ebu'l-Abbas Saleb, *el-Fasîh*, thk. Atıf Medkûr (Beyrut: Dâru'l-Meârif, ts.), 278; Ahmed Muhtar Abdulhamid Ömer, *Mucemu'l-luğati'l-Arabiyyeti'l-muasira* (Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1429/2008), 1/732.

⁷⁶ Başındaki hemze ise sakın olan dal harfinin telaffuz edilebilmesi için getirilmiştir.⁷⁷ Nitekim Araplar, الْعَرَبُ لَا تَبْدَأُ بِسَاكِنٍ وَلَا تَقِفُ عَلَى مُتَحَرِّكٍ konuşmaya sakın harfle başlamaz ve konuşmayı harekeyle bitirmezler.⁷⁸

وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا

“Eğer cünüp olursanız temizlenin.”⁷⁹

İbnu'l-Cevzî bu ayette geçen فَاطَّهَّرُوا fiili ile ilgili şöyle demektedir: Bu fiilin aslı فَطَّهَّرُوا idi.⁸⁰ Ta harfi da harfine idğam edildi. Sakın olan da harfi tek başına telaffuz edilemeyeceği için başına meksur hemze getirildi ve فَاطَّهَّرُوا oldu.⁸¹

الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ

“Sâdakalar konusunda müminlerden gönüllü olarak fazla fazla verenlerle alay edenleri...”⁸²

İbnu'l-Cevzî bu ayet-i kerimede geçen الْمُطَّوِّعِينَ kelimesiyle ilgili el-Ferrâ'dan ⁸³ naklederek şöyle demektedir: الْمُطَّوِّعِينَ kelimesinin aslı الْمُتَطَوِّعِينَ idi. ت harfi ط harfine idğam edildi ve kelime الْمُطَّوِّعِينَ şeklini aldı.⁸⁴

1.1.1.3. İdğam-ı Mütekaribeyne Verdiği Örneklerden Bazıları

وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ

⁷⁶ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/79.

⁷⁷ Ebu'l-Hasen Said b. Mesâde el-Mucâşî el-Belhî el-Ahfeş, *Meânî 'l-Kur'an* (Kuveyt: eş-Şeriketu'l-Kuveytiyye, 1401/1981), 1/106.

⁷⁸ Abdurrezzak b. Hammude el-Kâdûsî, *Eseru'l-kırââtî 'l-Kur'aniyye fi's-sinaati 'l-mu' cemiyye* (Mısır: Hulvan Üniversitesi, 1431/2010), 71; Nasr b. Nasr Yunus el-Vefâî el-Hûrînî el-Ahmedî el-Ezherî, *el-Metâliu 'n-nasriyye fi 'l-metâbi 'l-Misriyye fi 'l-usûli 'l-hattiyye*, thk. Taha Abdulmaksud (Kahire: Mektebetu's-Sunneh, 1426/2005), 162; Nazik Sâdık el-Melâike, *Kadaya 'ş-şiiri 'l-muasır* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, ts.), 169.

⁷⁹ el-Mâide 5/6.

⁸⁰ Neşvân b. Saîd el-Himyerî el-Yemenî, *Şemsu'l-ulûm ve devâu kelâmi 'l-Arabi mine 'l-kulûm*, thk. Hüseyin b. Abdillâh el-Ömerî (Dimeşk: Dâru'l-fikr, 1420/1999), 7/4713; Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyan Esîrüdî el-Endelusî Ebu Hayyan, *İrtişafu't-tarab min lisâni 'l-Arab*, thk. Receb Osman Muhammed (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1418/1998), 1/349; Muhammed b. Yusuf b. Ahmed Muhibbuddin el-Halebi el-Mısri Nâzırû'l-Ceyş, *Temhîdu 'l-kavâid bi şerhi teshîli 'l-fevâid*, thk. Ali Muhammed Fahir (Kahire: Dâru's-Selâm li't-Tibaa ve'n-Neşri ve't-Tevzi ve't-Terceme, 1428/2007), 10/5281.

⁸¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/523.

⁸² et-Tevbe 9/79.

⁸³ Ebu Zekeriyâ Yahya b. Ziyad el-Ferra, *Meânî 'l-Kur'an* (Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1400/1980), 1/447.

⁸⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/284.

“Adını anarak birbirinizden dilek ve istekte bulunduğunuz Allah’a saygısızlıktan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının.”⁸⁵

İbnu’l-Cevzî’nin birçok ayet-i kerimenin tefsirinde farklı farklı kıraatlere başvurduğu görülmektedir. Yukarıda geçen ayet-i kerimede bunlardan birisidir. Çünkü ayet تَسَاءَلُونَ şeklinde Hafs (ö. 248/862) rivayetiyle Asım (ö. 127/745) kıraatine göre okunduğunda herhangi bir idğam söz konusu değildir. تَسَاءَلُونَ fiilinin aslı تَسَاءَلُونَ dir. Daha kolay telaffuz edilsin diye ت harflerinden bir tanesi hazfedilmiş ve fiil تَسَاءَلُونَ şeklini almıştır. Sin harfinin şeddesiyle تَسَاءَلُونَ şeklindeki kıraatte ise kelimedeki ت harfi س harfine idğam edilmiştir.⁸⁶

فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا

“...aralarında bir uzlaşmaya varmalarında onlara günah yoktur.”⁸⁷

İbnu’l-Cevzî bu ayet-i kerimede de yine farklı kıraatle idğama örnek vermiştir. Bu kıraate göre يُصْلِحَا أَنْ يُصْلِحَا şeklinde okunmaktadır. Bu durumda ta harfi sâd harfine idğam edilerek sâd harfine çevrilmiş ve yan yana olan sâd harfleri şeddelenmiştir. Çünkü kelimenin idğam yapılmadan önceki hali أَنْ يُصْلِحَا dır.⁸⁸

وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرُهُ ضَرَبًا كَأَنَّمَا يَصْعَدُ فِي السَّمَاءِ

“...kimi de saptırmak isterse, göğe çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir.”⁸⁹

Bu ayet-i kerimede يَصْعَدُ kelimesinde idğam yapılmıştır. Bu kelimenin aslı يَتَصَعَّدُ idi. Ta harfi sâd harfine idğam edilip sâda çevrildi. Daha sonra sâd harfleri şeddelenerek kelime يَصْعَدُ şeklini aldı.⁹⁰

⁸⁵ en-Nisâ 4/1.

⁸⁶ İbnu’l-Cevzî, Zâdu’l-mesîr, 1/367.

⁸⁷ en-Nisâ 4/128.

⁸⁸ İbnu’l-Cevzî, Zâdu’l-mesîr, 1/482.

⁸⁹ el-En’am 6/125.

⁹⁰ İbnu’l-Cevzî, Zâdu’l-mesîr, 2/76; ez-Zeccâc, Meânî’l-Kur’an, 2/290.

1.1.2. İmâle

Meyl kökünden türeyen ve “bir şeyi bir tarafa doğru eğmek,⁹¹ yatırmak, meylettirmek”⁹² anlamına gelen imâle, sarf ve kıraat ilimlerinde “fethayı kesreye ve elifi yâ’ya yaklaştırarak seslendirmek” demektir. İmâle ses uyumunu sağlamak için harf veya hareke olarak gösterilemeyen ara sesleri belirten bir kavramdır.⁹³ İmâlenin belirli şartlar altında yapılabilmesi, ancak bu şartlar oluştuğunda da zorunlu olmaması genel kabul görür. Bunun yanında tüm Arap kabileleri tarafından da uygulanmaz. Necd bölgesinde Temîm başta olmak üzere Esed ve Kays kabilelerinin lehçesinde yer alırken, Hicaz bölgesinde çoğunlukla rağbet edilmez.⁹⁴ Günümüzde ise Mısır, Arap ülkeleri içerisinde en fazla imâle ile konuşan ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Mısırlılar kadar olmasa da, Lübnanlıların veya yer yer diğer Arapların da imâle ile konuştuklarına rastlamak mümkündür. İmâle; "الإِضْجَاعُ" bath (البَطْخُ) veya kesr (الكَسْرُ) terimleriyle de bilinir. Elifin imâlesiz okunmasına tefhîm (التَّفْخِيمُ) veya nasb (النَّصْبُ) da denir.⁹⁵

İbnu'l-Cevzî'nin Zâdu'l-Mesîrde değindiği fonetik konulardan birisi de imâledir. Ancak muhtemelen okuyucularının bildiğini varsayarak imâlenin tarifine yer vermemiştir. Aşağıda imâleye dair vermiş olduğu örnekler ele alınacaktır:

1.1.2.1. Sonu Elif ile Biten İsimlerin İmalesine Dair Verdiği Örneklerden Bazıları

وَقَالَ ارْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ جَرَّاهَا وَمُرْسَاهَا إِنَّ رَبِّي لَغَفُورٌ رَحِيمٌ

“Nuh, "Haydi gemiye binin! Yüzerken de dururken de Allah'ın adını anın. Şüphesiz ki Rabbim çok bağışlayan, pek esirgeyendir" dedi.”⁹⁶

İbnu'l-Cevzî bu ayet-i kerimede geçen جَرَّاهَا kelimesini İbn Kesir (ö. 120/738), Nafi (ö. 169/785), Ebu Amr (ö. 154/771) ve Ebubekir'in (ö. 193/809) "جَرَّاهَا" şeklinde okuduklarını

⁹¹ Ebu İbrahim İshak b. İbrahim b. el-Huseyn el-Fârâbî, *Mucemu dîvani 'l-edeb*, thk. Ahmed Muhtar Ömer (Kahire: Müessesetü Dâri's-Şab li's-Sihafe ve't-Tibâa ve 'n-Neşr, 1424/2003), 2/288.

⁹² el-Herevî, *Tehzîbu 'l-Luğa*, 4/95.

⁹³ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî İbnu Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali Neccar (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 3/120-121; Ebu'l-Beka Muvaffakuddin Yaîş b. Ali Muhammed el-Esedî el-Halebî, *Şerhu 'l-Mufasssal* (Mısır: İdâretu't-Tibâ'ati'l-Munîriyye, ts.), 9/54; Tâhir Muhammed Ali el-Medenî, *el-Faslu ve 'l-faslu beyne 'ilmi 'l-kirâât ve ilmi 'n-nahvi* (Ürdün: el-Câmi'atu'l-Urduniyye Kuliyetu'l-Dîrâsâti'l-'Ulyâ, 2004), 88.

⁹⁴ İbnu Cinnî, *el-Hasâis*, ts., 1/164; Radiyyuddin Muhammed b. el-Hasen el-İsterebazî, *Şerhu şâfiyeti ibni 'l-Hâcib*, thk. Muhammed Nur el-Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 3; Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî İbnu'l-Cezerî, *en-Neşru fi 'l-kirââti 'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Debab (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993), 2/30-32.

⁹⁵ Doğan Fırıncı, “İmâle Kurallarının İnşasında Müberred'in Kullandığı Bazı Kavramlar”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi* 40 (2016), 174-166.

⁹⁶ Hûd 11/41.

nakletmektedir. Hamza (ö. 156/773), Kisaî (ö. 189/805) ve Hafs ise مَجْرَاهَا şeklinde okumuşlardır. Burada Hafs'a göre imâle sâdece "مَجْرَاهَا" kelimesinde yapılırken Hamza, Kisaî ve Halef'e (ö. 229/844) göre ise مُرْسَاهَا kelimesinde de imâle yapılmaktadır.⁹⁷ Aslında teknik açıdan bakıldığında مَجْرَاهَا ve مُرْسَاهَا kelimesinde imâlenin yapılış nedeni aynıdır: Her ikisinde de elif aslında ya harfinden dönüştürülmüş olduğu için imâle yapılmıştır.

قَالَ يَا بُشْرَى هَذَا عَلَامٌ

“ Müjde! İşte bir oğlan çocuğu! diye bağırdı.”⁹⁸

İbnu'l-Cevzî bu ayet-i kerimede Hamza ve Kisaî'nin يَا بُشْرَى kelimesinde imâle yaptıklarını söylemektedir.⁹⁹ Bu kelimede imâle yapılması te'nis elifi ile bitmesinden ve elifin kelimenin dördüncü harfi oluşundan kaynaklanmaktadır.¹⁰⁰

1.1.2.2. Sonu Elifle Biten Fiillerin İmalesine Dair Verdiği Örneklerden Bazıları

وَحَاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ أَتُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ وَقَدْ هَدِيَنِي

“Kavmi onunla tartışmaya girdi. Onlara dedi ki: "Beni doğru yola iletmışken, Allah hakkında benimle tartışıyor musunuz?”¹⁰¹

İbnu'l-Cevzî yukarıdaki ayet-i kerimede geçen هَدِيَنِي kelimesinde bazı kıraat âlimleri tarafından imale yapıldığını belirtmekte ve imalenin nedenini şöyle açıklamaktadır: Bu fiil هَدَى = يَهْدِي = هِدَايَةً şeklinde ikinci baptan gelmektedir ve aslında sonundaki elif harfi ya harfinden dönüştürülmüştür. Dolayısıyla buradaki imalenin sebebi aslı ya olan elif harfidir.¹⁰² Diğer bir ifadeyle; ya harfi ile kesre uyumlu olduğundan aslı ya olan elif kesreye meylettirilerek yani imale ile okunmuştur.

قُلْ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ وَلَا أَدْرِيكُمْ بِهِ

“De ki: Allah dileseydi ne ben onu size okuyabilirdim ne de siz onu anlayabilirdiniz...”¹⁰³

⁹⁷ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 2/374.

⁹⁸ Yûsuf 12/19.

⁹⁹ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 2/421.

¹⁰⁰ Mekki, el-Keşf, 1/178.

¹⁰¹ el-En'am 6/80.

¹⁰² İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 2/49.

¹⁰³ Yûnus 10/16.

İbnu'l-Cevzî bazı kıraat âlimlerinin bu ayet-i kerimde geçen وَلَا أَدْرِيكُمْ kelimesinde imale yaptıklarını ifade etmiştir. Kelime imâlenin dışında farklı şekillerde de okunmuştur. İbnu Kesîr bu kelimeyi başına tekit lamı getirerek وَلَا أَدْرَاكُمْ şeklinde okumuştur. Bu kıraate göre ayetin manası şöyle olur: "Allah dileseydi ben onu size okuyamazdım ve size bunu kesinlikle bildirirdi..." el-Hasen, İbnu Ebî Able (152/769) ve Şeybe b. Nisah (130/747) ise kelimeyi şöyle okumuşlardır: وَلَا أَدْرَأْتُكُمْ Bu durumda ayet-i kerime şu anlama gelmektedir: "Allah dileseydi ben onu size okuyamazdım ve size bunu bildiremezdim..."¹⁰⁴

لَئِنْ أُنْجِيتَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ

*"Eğer bizi bundan kurtarırsa ant olsun şükredenlerden olacağız diye dua edersiniz."*¹⁰⁵

İbnu'l-Cevzî bazı kıraat âlimlerinin bu ayet-i kerimde geçen أُنْجِيتَا kelimesinde imale yaptıklarını ifade etmiştir.¹⁰⁶

1.1.2.3. Kendisinden Sonra Meksur Ra Gelen Elifin İmâle Edildiğine Dair Verdiği Örneklerden Bazıları

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَكُمْ هُزُوءًا وَلَعِبًا مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَالْكَافِرَ أَوْلِيَاءَ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ كُنتُمْ مُمْسِكِينَ

*"Ey iman edenler! Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden dininizi alay ve eğlence konusu edinenleri ve kâfirleri dost edinmeyin. Eğer müminseniz Allah'tan korkun."*¹⁰⁷

Bu ayet-i kerimde geçen الْكَافِرَ kelimesini İbn Kesîr, Nafi, İbnu Amir ((ö. 118/736) ve Hamza mansub okumuşlardır. Bu durumda الْكَافِرَ kelimesi, irap bakımından لَا تَتَّخِذُوا nun mefulü konumundaki sıla cümlesine atfen ikinci mefulün bih olur. Dolayısıyla kendisinden sonra meksur ra olmadığı için elifin imâle yapılması da söz konusu olmaz. Ebu Amr ve Kisaî ise الْكَافِرَ kelimesini mecrur okumuşlardır. Bu durumda irap bakımından الْكَافِرَ kelimesi, hemen kendisinden önce geçen مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ cümlesindeki mecrur ism-i mevsule matuf

¹⁰⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/321.

¹⁰⁵ el-En'am 6/63.

¹⁰⁶ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/321.

¹⁰⁷ el-Mâide 5/57.

olduğu için mecrur olmuştur. Yani söz konusu imale de bu kıraate göre yapılmaktadır. Ebu Amr ve Kisâî, ister zait olsun ister kelimenin aslından olsun meksur ra'dan önce gelen elifleri: الدَّارِ، الْعَارِ، الْقَهَّارِ، الْعَقَّارِ، النَّهَارِ، الدِّيَارِ، الْكُفَّارِ، الْفَجَّارِ، الْإِنِّكَارِ، بَدِيَّارِ، بِقِنطَارِ، بِمِقْدَارِ، أَنْصَارِ، أَوْبَارِهَا، أَشْعَارِهَا، آثَارِهَا، الدَّارِ، الْعَارِ، الْقَهَّارِ، الْعَقَّارِ، النَّهَارِ، الدِّيَارِ، الْكُفَّارِ، الْفَجَّارِ، الْإِنِّكَارِ، بَدِيَّارِ، بِقِنطَارِ، بِمِقْدَارِ، أَنْصَارِ، أَوْبَارِهَا، أَشْعَارِهَا، آثَارِهَا imâle ile okumuşlardır.¹⁰⁸

Sülâsi fiilin aynel-fiilinin imale yapıldığına dair verdiği örneklerden birisi şudur:

وَلْيَحْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكُوا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافًا خَافُوا عَلَيْهِمْ فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا

“Geriye eli ermez, gücü yetmez çocuklar bıraktıkları takdirde korkacak olanların (başkalarının yetimleri için de) kalpleri sızlasın; Allah’tan sakınsın ve doğru söz söylesinler.”¹⁰⁹

İbnu'l-Cevzî bu ayet-i kerimede geçen خَافُوا kelimesinin elifini Hamza'nın imale ettiğini söylerken gerekçesini şöyle izah etmektedir: Bu fiilin mazi nefis-i mütekellim/birinci şahıs sıygasının başındaki خُفْتُ harfi kesreli olduğu için خَافُوا derken de oradaki kesreyi anımsatmak gerekir.¹¹⁰ Aynı gerekçeyi İbnu Haleveyh'te (ö. 370/980) فَرَّادُهُمُ اللَّهُ مَرَضًا ayet-i kerimesinde geçen فَارَّ fiili için söylemektedir.¹¹¹

1.1.3. Vakıf

Sözlükte vakf “durmak, kelimeyi kendinden sonraki kelimedden ayırmak, kelimeyi harekeden kesmek” anlamlarında mastardır.¹¹² Terim olarak okumaya tekrar başlamak niyetiyle nefes alacak bir zaman kadar sesi kesmeyi ifade eder. Bu şekilde kıraati kesmeye vakf dendiği gibi durulması gereken yerler için de aynı terim kullanılır.¹¹³ “Okuyuşta nefes almak veya kıraati nihayete erdirmek amacıyla kelimenin sonunda sesi kesip durmak” anlamındaki

¹⁰⁸ İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/55.

¹⁰⁹ en-Nisâ 4/9.

¹¹⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/376.

¹¹¹ Ebu Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Haleveyh İbnu Haleveyh, *el-Hucce fi'l-kırââtî's-sebi*, thk. Abdülal Salim Mukrem (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1401/1980), 68.

¹¹² el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Ayn*, 5/223; İbnu Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 1408/1987, 2/1146; el-Herevî, *Tehzibu'l-Luğa*, 9/251; el-Fârâbî, *es-Sihah*, 4/1444; er-Râzî, *Mucmelu'l-Luğa*, 934; Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail b. Sîde el-Mursî İbnu Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-Azam*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000), 6/577; Ebu'l-Kasım MAhmut b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, thk. Muhammed Basil Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 2/350; Nasır b. Abdusseyyid b. Ebi'l-Mekarim b. Ali el-Havarizmi, *el-Muğrib fi tertibi'l-murib* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, ts.), 492.

¹¹³ İzzet Şehhate Kerrar Muhammed, *el-Vakfu'l-Kur'ani ve eseruhu fi't-tercihi inde'l-Hanefiyye* (Kahire: Müessesetü'l-Muhtar, 1424/2003), 16; Firyal Zekerîyya el-Abd, *el-Mîzân fi ahkâmi tecvîdi'l-Kur'an* (Kahire: Dâru'l-İman, ts.), 200.

kat‘ genelde “kıraati nihayete erdirmek” manasına gelmekle birlikte zaman zaman vakf yerine kullanıldığı, vakfın da bazen onun yerini aldığı görülmektedir. İbnu’l-Cezerî’nin (ö. 833/1429) belirttiğine göre önceki âlimler herhangi bir kayıt koymadıkça kat‘ kelimesini genellikle “vakıf” anlamında, sonraki âlimler ise okumayı kesmek, kıraati bitirmek yerine kullanmışlardır. Susmak, okuyuşu kesmek” manasına gelen sekt, Kur’an tilâvet ederken iki kelime veya harf arasında nefes alıp vermeden çok kısa bir süre duraklamayı ifade eder. Bir kelimeyi kendisinden sonra gelen kelimeye sesi ve nefesi kesmeden bağlayarak okumaya da vasıl denilmiştir.¹¹⁴ Vakıf ve kat‘ kelimelerinin karşıtı olan vasılda esas olan harekedir.

Bir bilim dalı olarak vakıf ve iptidayı, “Kur’an okurken lafız ve mananın uygun olduğu yerlerde durmayı ve ardından başlamayı sağlamak amacıyla gerekli bilgileri veren ilim” şeklinde tanımlamak mümkündür. Vakıf ve iptida, Kur’an’ın i‘câzının gösterilebilmesi ve kastedilen mananın doğru anlaşılabilmesi için dikkat edilmesi gereken bir husustur. Kur’an’da vakıf ve iptida kelimeleri geçmemekle birlikte Kur’an’ın anlaşılmasının tertîl ve tecvit ile tane tane, dura dura okunmasının istendiği göz önünde bulundurulursa buna en başta Kur’an’ın kaynaklık ettiği söylenebilir. Nitekim Hz. Ali (ö.40/661) iki ayette geçen tertîli *مَعْرِفَةُ الْوُقُوفِ وَتَجْوِيدُ*

الْحُرُوفِ “vakıfları bilmek ve harfleri tecvit ile okumak” şeklinde açıklamıştır.¹¹⁵ Vakıf ve iptidaya riayet Hz. Peygamber’in sünnetiyle de sabittir. Ümmü Seleme (ö. 62/681), “Hz. Peygamber Kur’an okurken kıraatini ayet ayet keserdi (ayet sonlarında dura dura okurdu)” demiş¹¹⁶ ve Fatiha’dan örnek vererek her ayetin sonunda durduğunu ifade etmiştir. Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), Kur’an’ı öğrendikleri gibi vakıf yapılması gereken yerleri de öğrendiklerini belirtmiştir. Tabiinden Meymûn b. Mihrân (ö. 117/735) da kurrânın uzun veya kısa olsun konu tamamlanmadan kıraati kesmediklerini bildirmiş, bazı kimselerin bu hususa dikkat etmemesinden yakınmıştır. Kıraat imamları ve âlimler de vakıf ve iptidayı bilmenin gereğine işaret etmiş, birçok âlim icazet vermek için vakıf ve iptida bilgisini şart koşmuştur.¹¹⁷

İbnu’l-Cevzî eserinin birçok yerinde özellikle de kıraat vecihlerini zikrederken vakıf konusuna değinmiştir. Muhtemelen okurlarının seviyelerinin vakfı bilecek kadar iyi olduğunu

¹¹⁴ Kaya, *Arap Dili Fonetigi Ses- Anlam İlgisi*, 79.

¹¹⁵ Yusuf b. Ali b. Cebbâra b. Muhammed b. Akîk b. Sevvade el-Huzelî, *el-Kâmil fi l-kırââtî l-aşri ve l-erbaîni z-zaideti aleyhâ*, thk. Cemal b. es-Seyyid b. er-Rifai eş-Şayib (Şarika: Müessesetü Sema li’t-Tevzi ve’n-Neşr, 1428/2007), 93; İbnu’l-Cezerî, *en-Neşr*, 225; Ali b. Muhammed b. Salim en-Nûrî, *Tenbîhu l-ğafilîn ve irşâdu l-câhilîn amma yekeu lehum mine l-hatai hale tilavetihim li kitabi’llahi l-mübîn*, thk. Mehmed eş-Şazeli en-Neyfer (Kartaca: Müessesetü Abdilkerim b. Abdillâh, ts.), 128; en-Nuveyrî, *Şerhu Tayyibe*, 261; Muhammed Ahmed Muflih el-Kudah, *Mukaddimatun fi ilmi’t-tecvîd* (Amman: Dâru Ammar, 1420/2001), 198.

¹¹⁶ Ebubekr Cafer b. Muhammed b. el-Hasen b. el-Mustefaz el-Firyabi, *Fedailu l-Kur’an*, thk. Yusuf Osman Fadlullah Cibril (Riyad: Mektebetu’r-Rüşd, 1409/1989), 205; Ebu Abdîrrahman Ahmed b. Şuayd b. Ali el-Horasani en-Nesai, *Fedailu l-Kur’an*, thk. Faruk Hamade (Beyrut: Dâru’s-Sekafe, 1413/1992), 115.

¹¹⁷ Abdurrahman Çetin, “Vakf ve İbtida” (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/461-463.

düşünerek tarifine yer vermemiştir. Fakat yer yer vakıf türlerine işaret etmiştir. Aşağıda vakfa dair verdiği örnekler incelenecektir:

1.1.3.1. Vakfın Türüne İşaret Ettiği Yerlerden Bazıları

بَلَىٰ مَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ وَاتَّقَىٰ فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ

“Hayır, öyle değil! Her kim ahbine vefa gösterir ve sakınırsa, bilsin ki Allah o sakınanları sever.”¹¹⁸

İbnu'l-Cevzî, ez-El-Zeccâc'dan alıntı yaparak¹¹⁹ yukarıdaki ayet-i kerimeyle ilgili şöyle demektedir: Burada Allah Teâlâ, Ehl-i kitabın Müslümanlar hakkında لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيَّاتِ سَبِيلٌ “Ümmîlere yaptıklarımızdan dolayı bize bir vebal yoktur”¹²⁰ sözlerini reddetmektedir. Yani Ehl-i kitap kendilerince Müslümanların Allah katında değersiz olduklarını ve dolayısıyla onlara yaptıkları her türlü kötülükten sorumlu tutulmayacaklarını iddia etmektedirler. Buna karşılık Allah Teâlâ onları yalanlayarak بَلَى “hayır öyle değil” deyip iddialarını çürütmektedir. Tarih boyunca Yahudiler kendilerini Allah'ın seçkin kulları, dostları ve yarenleri olarak görmüşlerdir. Hâlbuki hem Kur'an-ı Kerîm'de hem de Tevrat'ta ne kadar yanlış işler yaptıkları açıkça belirtilmiş ve Allah'ın gazabına duçar oldukları açıkça anlatılmıştır.¹²¹ Bu batıl inançları başka ayetlerde olduğu gibi bu ayet-i kerime de vurgulanmıştır. Ayetin ilerleyen bölümünde ise Allah Teâlâ, “her kim Allaha verdiği sözünde durur ve ona karşı gelmekten sakınırsa işte böyle olan takva sahibi kimseleri Allah sever” demektedir.¹²²

İbnu'l-Cevzî bu ayet-i kerime de بَلَى üzerine tam vakıf yapmanın mümkün olduğu gibi, ayetin hiç vakıf yapılmadan da okunabileceğini ifade etmektedir.¹²³

لَيْسُوا سَوَاءً مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ

“Hepsi bir değildir: Ehl-i Kitap'tan geceleri secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okuyup duran bir topluluk vardır.”¹²⁴

¹¹⁸ Âl-i İmrân 3/76.

¹¹⁹ ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, 1/434.

¹²⁰ Âl-i İmrân 3/75.

¹²¹ Muhammed Cemal Tahhan, *el-Hadiatü'l-Kübrâ heli'l-Yehudu hakkâ şabu'llahi'l-muhtar* (Dımeşk: el-Evâil li'n-Neşr ve't-Tevzi ve'l-Hidemati't-Tıbaiyye, 1423/2003), 25-35.

¹²² İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/296.

¹²³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/296; ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, 1/434.

¹²⁴ Âl-i İmrân 3/113.

سَوَاءٌ İbnu'l-Cevzî, ez-Zeccâc'dan ¹²⁵ alıntı yaparak bu ayet-i kerimede geçen لَيَسُوا سَوَاءٌ kelimesinde tam vakıf yapılması gerektiğini söylemektedir. ez-Zeccâc, buradaki cümlesini أَكْلُونِي الْبَرَاغِيثُ lügatine benzeten Ebu Ubeyde'ye (ö. 209/824) katılmamaktadır. Çünkü buradaki ayet-i kerimede Ehl-i Kitap daha önce zikredilmiştir. لَيْسَ 'nin ismi çoğul vâvı, haberi de عَمُوا وَصَمُوا كَثِيرٌ مِنْهُمْ "ayette olduğu gibi أَكْلُونِي الْبَرَاغِيثُ kullanımına benzer bir durum söz konusu değildir.¹²⁶ ez-Zeccâc birçok dilci ve özellikle de el-Ahfeş'ten (ö. 177/793) detaylı bir şekilde alıntı yaparak ayette geçen أُمَّةٌ مُسْتَقِيمَةٌ قَائِمَةٌ cümlesini şu şekilde açıklamaktadır: أُمَّةٌ قَائِمَةٌ dosdoğru demektir. أُمَّةٌ ise طَرِيقَةٌ yol anlamındadır. Nitekim Araplar bu kökten, أَمَمْتُ الشَّيْءَ إِذَا قَصَدْتُهُ “bir şeyi kastettim” derler. İşte أُمَّةٌ kelimesinin yol anlamı da bu kullanımdan türetilmiştir. أُمَّةٌ قَائِمَةٌ cümlesinin başında bir muzaf takdir edilince ayet şu anlama gelir: “Ehl-i kitabın hepsi bir değildir. Onlardan bazıları دَوُو طَرِيقَةٍ قَائِمَةٍ dosdoğru yol üzeredirler...” Nitekim Nabîğa ez-Zübyânî'de¹²⁷ (ö. 1/604) şiirinde أُمَّةٌ kelimesini yol anlamında kullanmıştır (Tavîl):¹²⁸

وَهَلْ يَأْمَنُ دُو أُمَّةٍ وَهُوَ طَائِعٌ خَلَقْتُ فَلَمْ أَتْرُكْ لِنَفْسِكَ رِيَّةً

¹²⁵ ez-Zeccâc, *Meânî'l-Kur'an*, 1/458.

¹²⁶ ez-Zeccâc, *Meânî'l-Kur'an*, 1/458.

¹²⁷ Şair hakkında daha detaylı bilgi için bk: Ebû bekr Ahmed b. Ebî Zuheyr b. Harb, *et-Târihu'l-Kebîr*, thk. Salah b. Fethî Helel (Kahire: el-Fârûku'l-hadîse li't-tibâa ve'n-neşr, 1427/2006), 1/582; Ebu'l-Kâsim el-Hasen b. Bîşr el-Âmedî, *el-Mu'telif ve'l-muhtelif fi esmâi's-şu'arâ ve kunâhum ve elkâbihim ve ensâbihim ve ba'dı şî'rihim*, thk. Fritz Krenkow (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1411/1991), 252.

¹²⁸ el-Ahfeş, *Meânî 'l-Kur'an*, 1401/1981, 1/229. Tavîl bahrinin aslı (sâlim ve sahih şekli) kırk sekiz harften meydana gelir. Arap aruzunda diğer dört dâirede bulunan bahirlerin harf sayısı birinci dâireye göre daha azdır, en fazla olanı kırk iki harften oluşur. Ayrıca tavîl vezninin tef'ileleri vetedle (üç harfli ses grubu) başlamış ve sebeple (iki harfli ses grubu) devam etmiştir. Tavîl bahri hakkında daha detaylı bilgi için bk. Abdulazîz Atîk, *'İlmu'l- 'arûd ve'l-kâfiye*, (Beyrut: Dâru'n-nehdâti'l-Arabiyye, t.y.)25; İbrahim Yılmaz, “Tavîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/183-184.

¹²⁹

وَهَلْ يَأْمَنُ دُو أُمَّةٍ وَهُوَ طَائِعٌ

خَلَقْتُ فَلَمْ أَتْرُكْ لِنَفْسِكَ رِيَّةً

و ط ا ء ع و	م ت ن و ء	ث م ن د و ا م	و ه ل ي ا	ك ر ي ب ت ن	ل ن ف س ي	ق ل م ا ث ر ك	ح ل ف ث
// ا / ا / ا	/ ا / ا /	// ا / ا / ا	/ ا / ا /	// ا / ا / ا	/ ا / ا /	// ا / ا / ا	/ ا / ا /
مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ

“Yemin ettim ve senin içinde hiçbir şüphe bırakmadım.

Hiç itaatkâr bir şekilde doğru yol üzere olan kimse günaha girer mi?”¹³⁰

فَتَوَلَّ عَنْهُمْ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ إِلَى شَيْءٍ نَكْرٍ

“Öyleyse sen de onlardan yüz çevir. Çağrıcının görülmedik bilinmedik bir şeye çağırdığı günde;”¹³¹

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimede de فَتَوَلَّ عَنْهُمْ ifadesinden sonra tam vakıf yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu ayette فَتَوَلَّ عَنْهُمْ den sonra vakıf yapılmadığı takdirde anlam şöyle olur: “Çağrıcının görülmedik bilinmedik bir şeye çağırdığı günde sen onlardan yüz çevir.” Hâlbuki buradaki يَوْمَ kelimesi bir sonraki ayette gelen يَخْرُجُونَ fiiline mütealliktir/bağlıdır. فَتَوَلَّ dan sonra tam vakıf yapılmadığı zaman يَوْمَ , فَتَوَلَّ fiiline müteallik olur ve böyle olunca da ayetin anlamı farklılaşır. فَتَوَلَّ عَنْهُمْ dan sonra tam vakıf yapınca يَوْمَ bir sonraki ayette gelen يَخْرُجُونَ fiiline müteallik olur ve bu durumda ayetin anlamı sonraki ayetle birlikte şöyle olur: “Öyleyse sen de onlardan yüz çevir. Çağrıcının görülmedik bilinmedik bir şeye çağırdığı günde; Gözlerini korku bürümüş halde kabirlerinden çıkıp etrafa yayılmış çekirgeler gibi o çağrıya doğru koşarlar. İnkârcılar, "Bu, gerçekten zor bir gün!" derler.” Ayette anlatılmak istenen de budur. Ayet daha açık bir ifade ile şerh edilecek olursa; Allah Teâlâ, Hz. Peygambere sanki şöyle buyurmaktadır: Ey peygamber sen onların dediklerine aldırış etme; Onlardan yüz çevir; Onlara daha önce hiç görmedikleri ve alışık olmadıkları dehşetli kıyamet gününü hatırlat: Etrafa yayılmış çekirge sürüleri gibi kabirlerden çıkacakları günü.

1.1.3.2. Vakfın Türüne İşaret Etmediği Yerlerden Bazıları

فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ

“Pişman olanlardan oldu. Bundan dolayı İsrail oğullarına farz kıldık...”¹³²

¹³⁰ Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir b. Ğalib el-Amuli et-Taberi, *Camiu'l-Beyan fi teveli'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 4/276; Ebu'l-Hasen b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib el-Maverdi, *en-Nuket ve'l-Uyun*, thk. es-Seyyid b. Abdilmaksud b. Abdirrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 5/221; İbnu Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 1408/1987, 1/247; İbnu'l-Enbârî, *ez-Zâhir*, 1/150; el-Fârâbî, *es-Sıhah*, 5/1864.

¹³¹ el-Kamer 54/6.

¹³² el-Mâide 5/31-32.

İbnu'l-Cevzî bu ayetin tefsirinde vakfın türünü zikretmeden açıklama yapmaktadır. Ona göre bu ayette فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ cümlesinin sonunda vakıf yapılabilir. Bu durumda ayetin manası şöyle olur: “Bundan dolayı pişman olanlardan oldu.” Yani Kabil kardeşi Habil’i öldürdüğü için pişman oldu. Daha doğru ve anlam bakımından isabetli olanın ise فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ cümlesinin sonunda vakfetmek olduğunu vurgulamaktadır. Bu durumda ayetin manası şöyle olur: “Pişman olanlardan oldu. İşte bu yüzden İsrail oğullarına farz kıldık... İbnu'l-Cevzî bu anlamı diğerine tercih etmekte ve daha doğru olduğunu söylemektedir.¹³³ Bu konuda İbnu'l-Enbârî 'de İbnu'l-Cevzî'nin desteklemekte hatta daha ileri giderek مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ de vakıf yapanların yanlış yaptıklarını ve bu kimselerin بِالْعَرَبِيَّةِ قَوْمٌ لَا مَعْرِفَةَ لَهُمْ بِالْعَرَبِيَّةِ “Arapçayı bilmeyen bir topluluk” olduklarını söylemektedir.¹³⁴ Günümüzdeki Mushaflarda ise her iki yerden herhangi birinde durulabileceğini gösteren muânaka/ murakabe (üç nokta) vakfı ¹³⁵ işareti bulunmaktadır. Fakat İbnu'l-Cevzî ve el-Enbârî'nin verdiği bilgiler ışığında konuya yaklaşıldığında مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ de vakıf yapmak caiz olsa da, مِنَ النَّادِمِينَ de vakıf yapmanın hem Kur'an'ın anlatmak istediğine hem de Arapçanın ruhuna daha uygun olduğu anlaşılmaktadır.

وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ

“Rabbin, dilediğini yaratır ve tercih eder. (O'nun seçme ve yaratmasında) onların tercih hakkı yoktur. Allah Teâlâ, onların ortak koştuklarından münezzehtir ve şanı yücedir.”¹³⁶

Müellif bu ayet-i kerimede ez-Zeccâc'dan alıntı yaparak وَيَخْتَارُ kelimesinde vakıf yapılması gerektiğini söylemektedir. Fakat ona göre ayetteki وَيَخْتَارُ kelimesinden sonra gelen مَا'nın nefiy edatı olarak değerlendirilmesi mümkün olduğu gibi ism-i mevsul olarak ta kabul edilmesi yanlış değildir. Bu görüşüne göre ayetin anlamı şöyle olur: “Rabbin, dilediğini yaratır ve onların seçtiklerini tercih eder.” Daha açık bir ifade ile bu yoruma göre ayette şu anlatılmak istenilmektedir: Allah Teâlâ, dilediğini yaratır ancak kullarını istemedikleri şeylere zorlamaz, onları muhayyer kılar ve onlara ne istiyorlarsa onu verir. Bu yorumunu desteklemek içinde Arapların ayette geçen الْخِيَرَةُ kelimesini hangi bağlamda nasıl kullandıklarına şöyle örnek

¹³³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/539.

¹³⁴ Muhammed b. el-Kasim b. Muhammed b. Beşşar el-Enbari, *İdahu'l-vakfi ve'l-ibtida*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramadan (Dımeşk: Matbaatu Mecmai'l-Lügati'l-Arabiyye, ts.), 2/617.

¹³⁵ el-Abd, *el-Mîzân*, 215.

¹³⁶ el-Kasas 28/68.

vermektedir: " أَعْطِنِي الْخَيْرَةَ وَالْخَيْرَةَ وَالْخَيْرَةَ " "Bana tercih hakkı ver/beni muhayyer kıl. Aynı zamanda "الخَيْرَةَ" kelimesinin üç türlü okunabileceğini söylemektedir.¹³⁷

1.1.3.3. Ya Harfinin Hazfı ile Yapılan Vakıflara Verdiği Örneklerden Bazıları

فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ

"Eğer seninle tartışmaya girerlerse, de ki: Bana uyanlarla birlikte ben kendimi Allah'a teslim ettim."¹³⁸

Müfessir, bu ayet-i kerimede geçen وَمَنِ اتَّبَعَنِ cümlesinin sonundaki ي harfinin hazfedildiğini söylediği gibi bazı kıraat imamlarının bu cümleyi vakıf halinde yasız, vasıl halinde ise yalı okuduğunu da vurgulamaktadır. Aslında ayet sonları, ahenk ve insicam açısından bir yönüyle şiirlerin uyaklarına benzediği için müfessir ayetlerdeki bu duruma benzer kullanıma el-A'ş'a'nın¹³⁹ (ö. 7/629) şu şiirini örnek olarak vermektedir (Mütekârib):¹⁴⁰

وَمَنْ شَانِي كَاسِفٍ بَالُهُ إِذَا مَا اتَّسَبْتُ لَهُ أَنْكَرُنْ
وَهَلْ يَنْتَعِي اتَّيَادِي الْبِلَادَ مِنْ حَذَرِ الْمَوْتِ أَنَّ يَأْتِيَنَّ¹⁴¹

¹³⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/391.

¹³⁸ Âl-i İmrân 3/20.

¹³⁹ Şair hakkında detaylı bilgi için bk: Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm b. Ubeydillâh el-Cumahî, *Tabakâtu fuhûli's-şu'arâ*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Cidde: Dâru'l-medenî), 1/65.

¹⁴⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/267. Tef'ilelerinin birbirine benzemesi, her iki vetid arasında bir sebep ve her iki sebep arasında bir vetid bulunmasından kaynaklanan yakınlık ve benzerlik dolayısıyla mütekârib (birbirine yakın) kelimesiyle adlandırılmıştır. Bahir hakkında detaylı bilgi için bk. 'Abdulaziz Atîk, *'İlmu'l-arûd ve'l-kâfiye*, 25; Tefvîk Rüştü Topuzoğlu, "Mütekârib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,2006), 32/189.

¹⁴¹

وَ مَنْ شَانِي كَاسِفٍ بَالُهُ				إِذَا مَا اتَّسَبْتُ لَهُ أَنْكَرُنْ			
و	مِنْ	شَا	نِ	عَنْ	كَ	ا	س
لُ	هُوَ	إِذَا	مَنْ	ت	سَبْتُ	تُو	لَ هُوَ أَنْ
هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ
فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ
وَهَلْ يَنْتَعِي اتَّيَادِي الْبِلَادَ				مِنْ حَذَرِ الْمَوْتِ أَنَّ يَأْتِيَنَّ			
و	هَلْ	يَمَّ	نَ	عَنْ	نَزَّ	ت	يَا دِلَ
بَ	لَا	دِي	مِنْ	خَ	دَ رَلْ	مَوَّ	تَ أَنْ يَأْ
هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ	هـ
فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ

“Kendisine soyumu sopumu söylediğim zaman tanımazlıktan gelen, düşmanca tavır sergileyen ve kalbi katı kimseden...

Ölüm korkusundan kaçıp ülkelere gitmem ölümün bana gelmesine engel olur mu?”¹⁴²

Ayette olduğu gibi bu şiirde de أَنْكَرُنْ ve يَأْتِيَنَّ kelimelerinin sonlarındaki mefulün bih konumunda olan ya hazfedilmiştir.

قُلْ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ كِيدُوا فَلَا تُنْظَرُونَ

“De ki: Haydi ortak olarak gördüğünüz o varlıkları çağırın, sonra bana karşı planınızı kurun, göz açtırmayın bana!”¹⁴³

Müellif, bazı kıraat âlimlerinin كِيدُونَ kelimesini hem vakıf hem de vasıl halinde yasız okuduklarını diğer bir grup kıraat âliminin ise vakıf halinde yasız vasıl halinde yalı okuduklarını söylemektedir.¹⁴⁴

يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ ۚ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ

“O gün geldiğinde Allah’ın izni olmadan hiç kimse konuşamaz. Onlardan kimi bedbahttır, kimi mutlu!”¹⁴⁵

Müfessir, bu ayet-i kerimede geçen يَأْتِ fiilinin sonundaki ya harfinin hazfedildiğini ve bu durumun Arap dilinde yaygın olduğunu vurgulamaktadır.¹⁴⁶ Nitekim ayette olduğu gibi aşağıdaki şiirde de تُعْطِ filinin ya harfî hazfedilmiştir (Recez):¹⁴⁷

كَفَّاكَ كَفٌّ مَا تُلِيْقُ دَرْهَمًا جُودًا وَأُخْرَى تُعْطِ بِالسَّيْفِ الدِّمَا¹⁴⁸

¹⁴² Ebu’l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vahidî, *et-Tefsîru’l-Basît*, thk. İmam Muhammed b. Suud Üniversitesi Komisyon (Riyad: İmam Muhammed b. Suud Üniversitesi, 1430/2008), 5/128; Seleme b. Müslim el-Avtebi es-Suhari, *el-İbane fi’l-luğati’l-Arabiyye*, thk. Abdülkerim Halife (Maskat: Umman Kültür Bakanlığı, 1420/1999), 3/525.

¹⁴³ el-A’raf 7/195.

¹⁴⁴ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 2/180.

¹⁴⁵ Hûd 11/105.

¹⁴⁶ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 2/401; el-Vahidî, *et-Tefsîru’l-Basît*, 23/497; el-Ferra, *Meâni’l-Kur’an*, 1400/1980, 2/27; en-Nehhas, *İrabu’l-Kur’an*, 1421/2000, 2/183; el-Enbari, *Idahu’l-vakf*, 1/264; İbnu’l-Enbârî, *ez-Zâhir*, 2/80; İbnu Side, *el-Muhkem*, 6:507; es-Suhari, *el-İbane*, 1:200.

¹⁴⁷ Ulaşabildiğimiz kaynaklarda şaire rastlanılmamıştır. Tef’ileleri yedi harflidir (sübâiyye). İllet ve zihaf kaidelerinin uygulanmadığı nazarî şekli, iki hafif sebeple (مُسْ + تَفْ) bir mecmû‘ vetiddin (عِلْن) oluşan müstef’ilün (– □ –) tef’ilesinin altı defa tekrarlanmasıyla meydana gelir. Bahir hakkında detaylı bilgi için bk. ‘Abdulaziz Atîk, *‘İlmu’l-arûd ve’l-kâfiye*, 26; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Recez”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/509-510.

¹⁴⁸

“İki elin var ki biri cömertlikten dirhem verir diğeri ise kılıçla kan.”¹⁴⁹

Burada şair övdüğü kimsenin hem çok cömert hem de savaşlarda kahraman birisi olduğunu, iyi kimselere ikramda bulunduğunu ve kötü kimselerin ise kılıçla kanlarını döktüğünü/öldürdüğünü ifade etmektedir.

1.1.4. İbdâl

Sözlükte “karşılık” anlamındaki bedel (بدل) kökünden türeyen ibdâl “dönüştürmek, bir şeyin yerine başkasını getirmek, özüne dokunmaksızın bir şeyi diğer bir şeye çevirmek” demektir. Terim olarak ise kelimedede telaffuz kolaylığı ve akıcılık sağlamak amacıyla bir harfin yerine mahreç veya sıfatça ona yakın başka bir harfi getirmeyi ifade eder.¹⁵⁰ Atılan harfe *mübdelün minh*, onun yerine getirilene de *mübdel* veya bedel adı verilir:

إِصْطَنَعَ ← إِصْطَنَعَ / مَدَحَ ← مَدَحَ gibi.

Dilde yapı ve anlam bakımından birbirine yakın ve eşdeğer olan birçok kelimenin ortaya çıkmasına yol açan bu tür dönüşümler için “*bedel-mebdûl, kalb-maklûb, muhavvel, müdâra’a, teâkub-muâkabe-i’tikab, nezâir*” gibi kelimeler de kullanılmış, ancak “*iştikak, iştikak-ı kebîr*” tabirleri yerinde bulunmamıştır. Değişen harflerden biri veya her ikisi illet harfi ya da hemze olan ibdâl çeşidine “i’lâl” denildiği gibi bazı dil âlimleri idgamı ve fiil çekimlerindeki değişimleri de bir tür ibdâl saymışlardır. Dilciler ve kıraat âlimlerinin bir kısmı, bâ harfinden önce gelen sâkin “nûn”un (veya tenvin) “mîm”e dönüştürülmesine de genel bir adlandırmayla ibdâl derken kıraat ve tecvid âlimlerinin çoğu bunun için “*iklâb*” terimini tercih etmiştir:¹⁵¹ أَتَيْنَهُمْ ← آمَيْنَهُمْ / صُمُّ بُكْمَ ← صُمُّ بُكْمَ gibi. Dili bağımlılıktan kurtaran, ona serbestlik ve akıcılık kazandıran, mana ve şekil yönünden güzelleştirip zenginleştiren morfolojik ve

جُودًا وَالْأُخْرَى تُعْطَى بِالسَّيْفِ الدِّمَا			كَفَّكَ كَفٌّ مَا تُلِيْقُ دِرْهَمًا		
سَيِّ فِدْ دِ مَا	رَى تُعْ طِ بِن	جُودُنْ وَ أُخْ	قُ دِرْ هَ مَا	فُنْ مَا ثِ لِي	كَفَّنْ فَآ كَفٌّ
/ه/ /ه/ /ه/	/ه/ /ه/ /ه/	/ه/ /ه/ /ه/	//ه/	/ه/ /ه/ /ه/	/ه/ /ه/ /ه/
مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ

¹⁴⁹ et-Taberi, *Camiu’l-Beyan*, 15/479.

¹⁵⁰ et-Taciri, *el-Kenz*, 1/60; İbnu Sîde, *el-Muhassas*, 1417/1996, 4/183.

¹⁵¹ Ahmet Mahmud Abdussemin eş-Şafii el-Hafyan, *el-Vâfi fî keyfiyyeti tertîli’l-Kur’ani’l-kerim* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1421/2000), 167; Muhammed b. Bedriddin b. Abdilhak b. Belban el-Hanbeli, *Buğyetu’l-müstefid fî ilmi’t-tecvid*, thk. Remzi Sâduddin Dimeşkiyye (Beyrut: Dâru’l-Beşairi’l-İslamiyye, 1422/2001), 36.

fonetik bir olgu olan ibdâl, kıyasî değil semâî olmakla birlikte ona götüren sebebin ya zaruret veya söyleyiş kolaylığı sağlamak ya da sanat gereği olduğu belirtilmiştir.

Harflerin dönüşümü için ibdâl terimini ilk defa 'Asmaî'nin (ö. 216/831) kullandığı kabul edilir. Daha sonra lugavî ibdâl ile ilgili birçok eser kaleme alınmıştır. İbnu's-Sikkî'tin (ö. 244/858) *el-Kalb ve'l-ibdâl*, Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin (ö. 337/949) *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir*, Ebü't-Tayyib el-Luğavî'nin (ö. 351/962) *Kitâbü'l-İbdâl (Kitâbü'l-Hurûfi'l-müte'âkabe)* adlı eserleri bunlardan bazılarıdır. İbdâlin her harfle yapılabildiği görüşü az da olsa taraftar bulmakla beraber genel kabul bunun belli harflere münhasır olduğu şeklindedir. Bu harflerin sayısı İbn Cinnî'ye (ö. 392/1002) göre on bir olup Mekkî b. Ebû Tâlib ve onun görüşüne katılanlar bunlara lâm harfini de ekleyerek sayıyı on ikiye çıkarırlar ki bu harfler طال "Ona yardım ettiğim gün uzun oldu" cümlesinde bir araya getirilmiştir.¹⁵² İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274) Elfiyye'sinde bu harfleri dokuz olarak tespit etmiş ve هَدَأْتُ مُوْطِيَا "başımı eğerek sakinleştirdim" cümlesinde toplamıştır.¹⁵³ Ona göre bunların dışındaki harflerle yapılmış olan ibdâl şazdır.¹⁵⁴

1.1.4.1. Vâv'ın Hemzeye İbdâl Edilmesine Dair Verdiği Örneklerden Bazıları

إِنْ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا إِنَّا وَإِنْ يَدْعُونَ إِلَّا شَيْطَانًا مَرِيدًا

"Onlar Allah'ı bırakıp ancak birtakım dişi putlardan medet umuyorlar; başkasına değil, ancak isyankâr şeytana dua ediyorlar."¹⁵⁵

Müfessir, bu ayet-i kerimede geçen إِنَّا kelimesinin farklı okunuş şekillerine değindikten sonra asıl mevzu bahis olan اُنَّا kıraatini zikretmektedir. Bu kıraate göre اُنَّا kelimesi Asım kıraatinde olduğu gibi اُنْتَى kelimesinin çoğulu değil put anlamındaki وَتْنٌ kelimesinin çoğuludur. اُنْتَى kelimesinin aslı da وَتْنٌ dur. Bu kelimenin başındaki zamme ile vâv

¹⁵² Ebubekir Abdulkahir b. Abdurrahman b. Muhammed el-Curcani, *Dercu'd-durer fi tefsiri'l-ayi ve's-suver*, thk. Talat Salah el-Ferhan (Amman: Dâru'l-fıkr, 1430/2009), 69; Şemseddin b. Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yusuf İbnü'l-Cezerî, *et-Temhid fi ilmi't-tecvîd*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvab (Riyad: Mektebetu'l-Mearif, 1405/1985), 92; el-Yemenî, *Şemsu'l-Ulûm*, 55; Ebu Muhammed Bedruddin Hasen b. Kasım b. Abdillâh b. Ali el-Murâdî, *Tevdîhu'l-mekâsîd ve'l-mesâlik bi şerhi Elfiyyeti İbni Mâlik*, thk. Abdurrahman Ali Süleyman (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabi, 1428/2008), 3/1562; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İsa el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî ala Elfiyyeti İbni Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 4/85.

¹⁵³ Ebu Abdillâh Muhammed b. et-Tâî İbni Mâlik, *Elfiyyetu İbni Mâlik* (Mekke: Dâru't-Teavun, ts.), 75.

¹⁵⁴ Mehmet Ali Sarı, "İbdâl" (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/263-265.

¹⁵⁵ en-Nisâ 4/117.

harfinin birlikte telaffuzu zor olduğu için vâv harfi hemzeye İbdâl edilmiş /dönüştürülmüştür.¹⁵⁶ Nitekim ötreli her vâv'ın hemzeye çevrilmesinin caiz oluşu âlimler tarafından genel kabul görmüş bir kuraldır.¹⁵⁷

وَقَالُوا آمَنَّا بِهِ وَأَنَّى لَهُمُ التَّنَاقُشُ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ

“Artık ona inandık” diyecekler; ama bu kadar uzak bir yerden kavuşmak ne mümkün!”¹⁵⁸

Müfessir, el-Ferrâ ve ez-ez-Zeccâc’dan alıntı yaparak bu ayet-i kerimde geçen التَّنَاقُشُ kelimesindeki vâvı hemzeye ibdâl etmenin/dönüştürmenin mümkün olduğunu söylemektedir.¹⁵⁹

وَإِذَا الرُّسُلُ أَقْبَتَتْ

“Peygamberlere toplantı vakti bildirildiğinde”¹⁶⁰

Müfessir, bu ayet-i kerimde geçen أَقْبَتَتْ kelimesinin başındaki hemzenin vâva ibdâl edilerek /çevrilerek أُقْبَتَتْ şeklinde okunabileceğini ifade etmektedir. Bu görüşünü desteklemek için el-Ferrâ’dan naklen şu örnekleri vermektedir: “Topluluk münferit/teker teker namaz kıldı. Buradaki أُحْدَانًا kelimesi yukarıdaki ayette olduğu gibi aynı zamanda أُحْدَانًا şeklinde vâvlı olarak ta söylenebilmektedir. Yine aynı şekilde هَذِهِ أُجُوهٌ حَسَنٌ “bunlar güzel yüzler” demek yerine هَذِهِ أُجُوهٌ حَسَنٌ denilebilmektedir. Diğer bir ifade ile zammeli/ötreli olan her vâv olduğu gibi kalabilir veya hemzeye ibdâl edilerek/dönüştürülerek te telaffuz edilebilir.¹⁶¹

1.1.4.2. Mîm’in Bâ’ya İbdâl Edilmesine Dair Verdiği Örneklerden Bazıları

إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ

¹⁵⁶ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/472.

¹⁵⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/384; Ebu Hafs Siracuddin Ömer b. Ali b. Adil el-Hanbeli, *el-Lübab fi ulumi'l-Kitab*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 20/69; el-Vahidî, *et-Tefsîru'l-Basît*, 23/83.

¹⁵⁸ Sebe' 34/52.

¹⁵⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/504.

¹⁶⁰ el-Mürselât 77/11.

¹⁶¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/384.

“Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke’deki evdir.”¹⁶²

Müellif, İbnu Kuteybe’den alıntı yaparak bu ayet-i kerimede geçen بَكَّة kelimesinin aslının مَكَّة olduğunu söylemektedir. Diğer bir ifade ile bu ayette mim harfi bâ harfine ibdâl edilmiştir. Bununla birlikte bazı âlimler Mekke’ye Bekke denilmesinin gerekçesini şöyle izah etmektedirler: لِأَنَّهَا تَبْكُ أَغْنَاكَ الْجَبَابِرَةَ Mekke, zalimlerin boyunlarını un ufak edip ve oraya saygı göstermeyen kibirli kimseleri helak ettiğinden dolayı Bekke diye adlandırılmıştır.¹⁶³

إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طِينٍ لَازِبٍ

“Biz onları yapışkan bir çamurdan yarattık.”¹⁶⁴

İbnu’l-Cevzî el-Ferrâ ve İbnu Kuteybe’den naklederek bu ayet-i kerimede geçen لَازِبٍ kelimesinin aslında لَزِمٍ olduğunu, mahreçleri yakın olduğundan dolayı mim harfinin bâ’ya ibdâl edildiğini söylemektedir.¹⁶⁵

1.1.4.3. Dal’ın Ta’ya İbdâl Edilmesine Dair Verdiği Örnek

لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَوْ يَكْبِتَهُمْ فَيَنْقَلِبُوا خَائِبِينَ

“İnkâr edenlerin bir kısmını kesmek veya onları ümitsiz olarak geri dönecek şekilde bozguna uğratmak için (yapmıştır).”¹⁶⁶

Müfessir, İbnu Kuteybe’den alıntı yaparak bu ayet-i kerimede geçen يَكْبِتُ kelimesinin aslının يَكْبِدُ olduğunu söylemektedir. Yani bu ayetteki ta harfi dal harfinden İbdâl edilmiştir. Aslında bu fiil كَبِدٌ “ciğer” kelimesinden türetilmiştir. Mesela Arapçada şöyle denilir: أَخْرَقْتُ الْعَدَاوَةَ كَبِدَهُ “Hüzün filanın ciğerini yaktı/dağladı.” Veya أَخْرَقْتُ الْحُزْنَ كَبِدَهُ “Düşmanlık ciğerini yaktı.” Aynı şekilde bir kimsenin içinin kin ve nefret dolu bir düşman

¹⁶² Âl-i İmrân 3/96.

¹⁶³ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/306.

¹⁶⁴ ss-Sâffât 37/11.

¹⁶⁵ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 3/537.

¹⁶⁶ Âl-i İmrân 3/127.

olduğu anlatılırken ona أَسْوَدُ الْكَبِدِ “Simsiyah ciğerli” denir. Nitekim el - ‘Aşa’da şiirinde şöyle demektedir (Meczûu’l-vâfir):¹⁶⁷

فَمَا أَجْشِمَتْ مِنْ إِيَّانِ قَوْمٍ هُمُ الْأَعْدَاءُ وَالْأَكْبَادُ سُودُ¹⁶⁸

“Madem siyah ciğerli (kinle dolu) ve düşman olan kavme gitmek için yoruldun...”¹⁶⁹

1.1.4.4. Vâv’ın Tâ’ya İbdâl Edilmesine Dair Verdiği Örneklerden Bazıları

قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا جِئْنَا لِنُفْسِدَ فِي الْأَرْضِ وَمَا كُنَّا سَارِقِينَ

“Onlar, Allah’a ant olsun ki bizim bu yerde fesat çıkarmak için gelmediğimizi siz de biliyorsunuz, biz hırsız da değiliz dediler.”¹⁷⁰

İbnu’l-Cevzî ez-Zeccâc’dan naklederek bu ayet-i kerimede geçen yemin tâsının aslında vâvdan İbdâl edildiğini/dönüştürülmüş olduğunu söylemektedir. Nitekim Arapçada bu şekilde vâvdan ta’ya İbdâl edilmiş/ dönüştürülmüş kelimelerin olduğunu vurgulamaktadır. Bu kelimelerden bazıları şunlardır: ثَرَاتٌ “miras” kelimesinin aslı وَرَاتٌ, “dengeli olmak” fiilin aslı وَحْمَةٌ, “şişkinlik” kelimesinin aslı ise وَجَاهَةٌ, “Karşısı” kelimesinin aslı يُؤْتِرُنُ dur.¹⁷¹

ثُمَّ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا تَتْرَى

¹⁶⁷ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/323. Bahir hakkında detaylı bilgi için bk. ‘Abdulaziz Atîk, *‘İlmu’l-arûd ve’l-kâfiye*, 26; İsmail Durmuş, “Vâfir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,2012), 42/423-424.

¹⁶⁸

هُمُ الْأَعْدَاءُ وَالْأَكْبَادُ سُودُ	فَمَا أَجْشِمَتْ مِنْ إِيَّانِ قَوْمٍ
د سُودُ	ب مِنْ إِيَّانِ قَوْمٍ
هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ

¹⁶⁹ *Dîvanu’l-Aşa’l-Kebîr*, thk. Mahmud İbrahim Muhammed er-Ridvânî (Doha: Vizâretu’s-Sekâfe ve’l-Funûn ve’t-Turâs, 2010), 608; Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Salebî, *el-Keşfu ve’l-Beyan an Tefsiri’l-Kuran*, thk. Ebu Muhammed İbnu Aşur (Beyrut: Dâru İhyai’t-Turâsi’l-Arabî, 1422/2002), 3/145; Mansur b. Muhammed b. Abdilcebbâr b. Ahmed el-Mervezî es-Semanî, *Tefsiru’l-Kuran*, thk. Yasir b. İbrahim (Riyad: Dâru’l-Vatan, 1418/1997), 1/355; Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebibekr b.Ferah el-Ensârî el-Hazrecî el-Kurtubî, *el-Camiu li Ahkami’l-Kuran*, thk. Ahmed el-Birdevnî (Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Misriyye, 1384/1964), 4/198; Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Ğaribu’l-Kuran*, thk. Ahmed Sakr (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1398/1978), 1/111.

¹⁷⁰ Yûsuf 12/73.

¹⁷¹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 2:458.

“Sonra birbiri ardından elçilerimizi gönderdik.”¹⁷²

Müfessir bu ayet-i kerimede geçen تَتْرَى kelimesindeki ta harfinin التَّقْوَى kelimesinde olduğu gibi vâv harfinden İbdâl edildiğini vurgulamaktadır. Aslında تَتْرَى kelimesi وَتَرَّ kelimesi de وَقَى kökünden türetilmiştir. Bu açıklamalarının yanı sıra aynı zamanda hocası olan meşhur dilci Ebu Mansur el-Luğavî’den (ö. 540/1145) alıntı yaparak bu kökten türetilen تَوَاتَرَ fiilinin halk tarafından yanlış kullanıldığına dikkat çekmekte ve avamın şöyle dediğini aktarmaktadır: “تَوَاتَرَتْ كُتُبِي إِلَيْكَ” “Kesintisiz bir şekilde sana mektuplarım geldi.” Hâlbuki bu anlamı ifade etmek için تَوَاتَرَتْ değil اتَّصَلَتْ fiili kullanılması gerekir. Çünkü تَوَاتَرَ fiili, bir şeyin kesintili bir şekilde periyodik olarak art arda gelmesi anlamına gelmektedir. Nitekim ayet-i kerimede de Peygamberlerin belli bir aralık ve fetret sonrası art arda geldikleri anlatılmaktadır.¹⁷³

Şin’in Sin’e İbdâl Edilmesine Dair Verdiği Örnek

إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَجِيهًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ

“Melekler demişti ki: "Ey Meryem! Allah seni kendisinden bir kelime ile müjdeliyor. Adı Meryem oğlu İsa Mesih'tir, dünyada da ahirette de itibarlı ve (Allah'a) yakın kılınanlardandır.”¹⁷⁴

Müellif bu ayet-i kerimede geçen مَسِيح kelimesinin Arapçaya İbraniceden geçmiş bir isim olup alında مَسِيحا şeklinde yani şin harfi ile söylendiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla burada şin harfinin sine İbdâl edildiği/dönüştürüldüğü karşımıza çıkmaktadır.¹⁷⁵ Bu görüşlerinde İbnu'l-Cevzî'nin çok sevdiği hocası Ebû Mansûr el-Cevâlîkî'den etkilendiği gayet açıktır.¹⁷⁶ Nitekim Suyûtî, Ebû Mansûr el-Cevâlîkî'den naklederek yabancı isimlerin bazılarının Arapçaya aktarılırken şin harflerinin sine dönüştürüldüğünü vurgulamakta ve إِسْمَاعِيل ismini bu duruma örnek olarak vermektedir. إِسْمَاعِيل adının İbranice olup aslında إِسْمَائِيل şeklinde

¹⁷² el-Mü'minûn 23/44.

¹⁷³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/263.

¹⁷⁴ Âl-i İmrân 3/45.

¹⁷⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/283.

¹⁷⁶ Ebu Mansur Mevhub b. Ahmed b. Muhammed b. Hadır el-Cevâlîkî, *el-Muarreb mine'l-kelami'l-acemi ala hurufi'l-mucem*, thk. Fuad Abdurrahim (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1410/1990), 105.

şin harfi ile söylenmekte olduğunu fakat Arapçaya geçtikten sonra şin harfinin sine İbdâl edildiğini/dönüştürüldüğünü söylemektedir. Musa ismi de yine aynı şekilde İbranicede şin harfiyle telaffuz edilmektedir. İsim İbraniceden Arapçaya aktarılırken şin harfi sine çevrilmiştir.¹⁷⁷

Sîn'in Sâd veya Zâ'ya İbdâl Edilmesine Dair Verdiği Örnekler

إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ

“Ya Rabbi bizi dosdoğru yolunda sabit kıl.”¹⁷⁸

Müfessir bu ayet-i kerimede geçen الصِّرَاط kelimesindeki sâd harfinin aslında sîn'den İbdâl edilmiş olduğunu ve aslî şekliyle kelimenin “yutmak” anlamına geldiğini ifade etmektedir. Müfessir “yutmak” anlamının yol ile alakasını ise şu şekilde izah etmektedir: الصِّرَاطُ: الطَّرِيقُ. وَيُقَالُ: إِنَّ أَصْلَهُ بِالسِّينِ، لِأَنَّهُ مِنَ الْإِسْطِرَاطِ وَهُوَ: الْإِثْلَاقُ، فَالْبِسْرَاطُ كَأَنَّهُ يَسْتَرْطُ الْمَازِينَ عَلَيْهِ kelimesi yol anlamına gelir. Aslında “yutmak” anlamına gelen الْإِسْطِرَاط kökünden türetilmiştir. Yolda, üzerinden geçen kimseleri sanki yutuyormuş gibi olduğu için bu şekilde adlandırılmıştır.” Bu kelime hem sâd hem (س) hem de zâ (ز) harfiyle üç şekilde de kıraat edilebilmektedir. Nitekim Araplar “şahin” anlamındaki صَفَر kelimesini سَفَر veya زَفَر şeklinde de kullanmaktadırlar. İbnu'l-Cevzî âdeti üzere buradaki kıraat çeşitlerini detaylı bir şekilde tefsirinde ele almaktadır.¹⁷⁹

أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَبِّكَ أَمْ هُمُ الْمُضْطَرُونَ

“Yahut Rabbinin hazineleri onların yanında mıdır? Ya da her şeye hâkim olan kendileri midir?”¹⁸⁰

Müellif bu ayet-i kerimede geçen الْمُضْطَرُونَ kelimesinin hem sîn (س) ile hem de sâd (ص) ile okunabileceğine işaret etmektedir. Bu kelimenin aslı sîn (س) harfi ile. Dolayısıyla sâd (ص) harfiyle okunduğunda sîn (س) harfi sâd'a (ص) İbdâl edilmiş olur. İbnu'l-Cevzî,

¹⁷⁷ Abdurrahman b. Ebibekr Celaleddin es-Suyutî, *el-Müzhir fi ulumi'l-luğa ve envaiha*, thk. Fuad Ali Mansur (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998), 1/216.

¹⁷⁸ el-Fâtiha 1/6.

¹⁷⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/20.

¹⁸⁰ et-Tûr 52/37.

kendisinden sonra tâ (ط) harfi gelen her sîn (س) harfinin sâd'a (ص) İbdâl edilebileceğini söylemektedir. Bu duruma şu kelimeleri örnek olarak vermektedir: سَطْر “satır” kelimesine صَطْر ,¹⁸¹ “Bize saldırdı” yerine de صَطَا عَلَيْنَا denilebileceğine dikkat çekmektedir.¹⁸¹

Sâ'nın (ث) Fâ'ya (ف) İbdâl edildiğine Dair Verdiği Örnekler:

وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَىٰ لَنْ نَصْرَكَ عَلَىٰ طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِئُ الْأَرْضُ مِنْ بَغْلَيْهَا وَفِثَائِهَا وَفُومَهَا وَعَدْسَهَا

وَبَصَلِهَا

“Hani siz, ‘Ey Mûsâ! Biz bir tek yiyecekle dayanamayacağız. Bizim için Rabbine dua et de bize toprağın mahsullerinden; sebzelerinden, kabakgillerinden, sarımsağından, mercimeğinden, soğanından bitirsin’ demiştiniz.”¹⁸²

Müfessir bu ayet-i kerimede geçen فُوم “sarımsak” kelimesinin aslında ثُوم olduğunu söylemektedir. Yani bu kelime sâ (ث) harfi fâ'ya (ف) İbdâl edilmiş/dönüştürülmüştür. Yine aynı şekilde bu duruma şu kelimeleri de örnek olarak vermektedir: “Kabir” anlamına gelen جَدَث kelimesinin sâ (ث) harfi fâ'ya İbdâl edilerek جَدَف şeklinde de kullanılmaktadır. “Tencerenin altına konulan taş” anlamına gelen الْأَفَافِي kelimesi الْأَفَافِي şeklinde de telaffuz edilmektedir. “Zamk gibi yapışkan bir ağaç olan meğâfir (urfut ağacı) الْمَغَافِيرُ şeklinde de kullanılmaktadır. Kısacası sâ (ث) harfi ile fâ (ف) harfi bazen birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Nitekim bu ayet-i kerime hem fâ ile hem de sâ ile kıraat edilebilmektedir.¹⁸³

Bâ'nın (ب) Kâf'a (ك) İbdâl Edildiğine Dair Verdiği Örnekler:

فَكُبْكِبُوا فِيهَا هُمْ وَالْغَاوُونَ

“Artık onlar, o sapkınlar ve İblisin yandaşları toptan tepetaklak cehenneme atılırlar.”¹⁸⁴

¹⁸¹ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 4/180.

¹⁸² el-Bakara 2/61.

¹⁸³ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 1/71.

¹⁸⁴ eş-Şuarâ 26/94.

İbnu'l-Cevzî, İbnu Kuteybe'den naklederek bu ayet-i kerimede geçen كُتِبُوا fiilinin aslının كُتِبُوا olduğunu söylemektedir. Üç tane ba harfinin birlikte telaffuzu dile ağır geldiği için ortadaki ba harfi kâf harfine İbdâl edilmiş/çevrilmiştir. İbn Kuteybe bu fiilin “başı üzere yere atmak” anlamına geldiğini ifade etmektedir. ez-Zeccâc ise bu fiilin “üst üste atmak” anlamına geldiğini ve buradaki harflerin tekrarının fiilin de tekrarına delalet ettiğini vurgulamaktadır. Diğer bir ifade ile fiil, mübalağalı bir anlatım gücüne sahiptir. Yine aynı şekilde كَمَّم “Örtmek, gizlemek, saklamak” fiilinin aslı كَمَم dir. Üç tane mim art arda geldiği için telaffuzda kolaylık sağlamak amacıyla ortadaki mim kâf’a İbdâl edilmiş/çevrilmiştir. كَمَم fiilinin asıl türetildiği kök kelime ise الْكُمَّة “örtü, kılıf, kap”tır.¹⁸⁵

Gâf'ın (ق) Kâf'a (ك) İbdâl Edildiğine Dair Verdiği Örnek:

فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَىٰ صَعْفًا

“Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü.”¹⁸⁶

Müfessir İbn Kuteybe'den naklen bu ayet-i kerimede geçen دَكَّ fiilinin aslının دَقَّ olduğunu söylemektedir. Mahreçleri yakın olduğu için gâf (ق) harfi kâf'a (ك) İbdâl edilmiştir.¹⁸⁷

Hemze'nin Hâ'ya (ه) İbdâl Edildiğine Dair Verdiği Örnekler:

وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ

“(Resulüm!) Sana da kendisinden önceki kitapları tasdik edici ve onları koruyucu olarak bu kitabı hak ile indirdik.”¹⁸⁸

İbnu'l-Cevzî, el-Muberrid'den alıntı yaparak bu ayet-i kerimede geçen مُهَيْمِنًا kelimesinin aslında مُؤْمِنًا olduğunu söylemektedir. Yani burada hemze hâ'ya (ه) İbdâl edilmiş/dönüştürülmüştür. Bu duruma şu kelimeler de örnek olarak verilmiştir: İfal babından

¹⁸⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/342.

¹⁸⁶ el-A'râf 7/143.

¹⁸⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/152.

¹⁸⁸ el-Mâide 5/48.

olan اَرَأَيْتَ fiilini اَرَفْتُ الْمَاءَ “Suyu döktüm” şeklinde söylemek mümkün olduğu gibi hemzenin yerine hâ getirerek fiili هَرَفْتُ الْمَاءَ şeklinde telaffuz etmek te doğrudur. Yine aynı şekilde nasb konumunda kullanılan اِيَّاكَ “sana” munfasıl zamirinin hemzesini hâ’ya çevirip هِيَّاكَ şeklinde söylemek te mümkündür.¹⁸⁹ Nitekim el-Ferrâ bunu şiirinde şöyle kullanmıştır (Recez):

يَا حَالٍ هَلَّا قُلْتَ إِذْ أَعْطَيْتَنِي هِيَّاكَ هِيَّاكَ وَحَنَوَاءَ الْعُنُقِ¹⁹⁰

“Ey dayıcığım! Bana verdiğinde aman ha boynu eğri olandan (koyun)sakın deseydin ya!”¹⁹¹

Hâ’nın (ح) Hâ’ya (ه) İbdâl Edildiğine Dair Verdiği Örnek:

وَتَنْجِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا فَارِهِينَ

“ve dağlardan ustaca evler oyup yapmaya devam edebileceğinizi mi sanıyorsunuz?”¹⁹²

Müellif İbnu Kuteybe’den naklen bu ayet-i kerimede geçen فَارِهِينَ kelimesinin aslının فَرِحِينَ olduğunu söylemektedir. Yani burada ha harfî (ح) ha’ya (ه) İbdâl edilmiş/çevrilmiştir. الْفَرْحُ kelimesi, “sevinmek, mutlu olmak, neşelenmek” gibi olumlu anlamlarda kullanıldığı gibi “şımarmak, taşkınlık yapmak, haddi aşmak” gibi olumsuz anlamlarda da kullanılabilir. ¹⁹³ Tam olarak hangi anlamda kullanıldığı ise sözün

¹⁸⁹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/554; İbnu Sîde, *el-Muhkem*, 4/335.

¹⁹⁰

يَا حَالٍ هَلَّا قُلْتَ إِذْ أَعْطَيْتَنِي	هِيَّاكَ هِيَّاكَ وَحَنَوَاءَ الْعُنُقِ				
يَا حَالٍ هَل	لَا قُلْتَ إِذْ	أَعْطَيْتَنِي	هِيَ يَا كَ هِيَ	يَا كَ وَ حَنُ	وَأَعْلَ غُ ثَقُ
ه/ه/ه/ه	ه/ه/ه/ه	ه/ه/ه	ه/ه/ه/ه	ه/ه/ه	ه/ه/ه/ه
مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ

¹⁹¹ Ebu Yusuf Yakub b. İshak İbnu Sikkît, *el-Kenzu’l-luğavî fi’l-leseni’l-Arabî*, thk. August Haffner (Kahire: Mektebetu’l-Mütenebbî, ts.), 1/25; İbnu’l-Enbârî, *ez-Zâhir*, 1/86; İbnu Sîde, *el-Muhkem*, 4/17; Muhammed b. Mukrem b. Ali Ebu’l-Fadl Cemaluddin İbnu Manzur, *Lisanu’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993), 14/204; Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Huseynî Ebu’l-Feyz Murteza ez-Zebîdî, *Tâcu’l-arus min cevâhiri’l-kâmus*, thk. Komisyon (Kuveyt: Dâru’l-Hidâye, ts.), 40/392; es-Suhari, *el-İbane*, 1/245; Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillah el-Ensârî Ebu’l-Berekât Kemâluddîn el-Enbârî, *el-İnsaf fi mesâili’l-hilaf beyne’n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve’l-Kufiyyîn* (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1424/ 2003), 2/704; el-Huseyn b. Ahmed Ebu Abdillâh İbnu Haleveyh, *Leyse fi kelami’l-Arab*, thk. Ahmed Abdulğafur Attar (Mekke, 1399/1979), 367.

¹⁹² eş-Şuarâ 26/149.

¹⁹³ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 3/345.

bağlamından anlaşılır. Suyutî’de bu duruma şu kelimeleri örnek olarak vermektedir: كَذَح “taş ve benzeri bir cismin birine vurması/çarpması” anlamına gelen bu fiil hem كَذَح hem de كَذَهُ şeklinde kullanılmaktadır. Yine aynı şekilde “ cildin kuruması” anlamına gelen فَحَلَ fiili فَحَلَ şeklinde de telaffuz edilebilir. فَحَلَ fiili cildin kuruması anlamına geldiği gibi “toprağın kurak ve çorak olması” anlamını da içinde barındırır. “Toplamak” anlamına gelen حَبَشَ fiili حَبَشَ şeklinde de söylenmiştir. “Saçların dökülmesi, kellik” anlamına gelen أَلَجَحَ kelimesi أَلَجَهُ şeklinde telaffuz edilmiştir.¹⁹⁴

Elif’in Hâ’ya (ه) İbdâl Edildiğine Dair Verdiği Örnek:

وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لِنَسْحَرَنَّا بِهَا فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ

“Ve dediler ki: Bizi büyülemek için ne işaret getirirsen getir, biz sana asla inanacak değiliz.”¹⁹⁵

İbnu’l-Cevzî ez-Zeccâc’dan naklederek bu ayet-i kerimede geçen مَهْمَا kelimesinin aslında ماما olduğunu ifade etmektedir. İki tane ما yan yana geldiğinden birinci ما nın elifi hâ (ه) harfine İbdâl edilmek/çevrilmek suretiyle kelimenin telaffuzu kolaylaştırılmıştır. Burada aslında şart anlamı taşıyan ما birinci ما dır. İkinci ما ise birinci ما nın anlamını kuvvetlendirmek için getirilmiştir.¹⁹⁶ Nitekim ما , diğer şart edatlarının sonuna gelerek onların da daha vurgulu ve yoğun bir anlatım gücüne sahip olmalarını sağlar. Örnek: فِيمَا تَتَّقَهُنَّ “Savaş esnasında eline düşerlerse onlara yaptığınla geridekileri korkut ki, belki akıllarını başlarına devşirirler.”¹⁹⁷ Bu ayetteki فِيمَا تَتَّقَهُنَّ aslında فِيمَا demektir. Şart edatı olan إِنَّ edatının sonuna tekit amaçlı ما harfi getirilerek kelime فِيمَا

¹⁹⁴ Daha fazla örnek için bakınız: es-Suyutî, *el-Müzhir*, 1/360.

¹⁹⁵ el-A’râf 7/132.

¹⁹⁶ el-Herevî, *Tehzibu’l-Luğa*, 5/250; el-Munteceb el-Hemezanî, *el-Kitabu’l-ferid fi irabi’l-Kur’ani’l-mecîd*, thk. Muhammed Nizamuddin el-Fetih (Medine: Dâru’z-Zeman li’n-Neşri ve’t-Tevzi, 1427/2006), 5/612; ez-Zeccâc, *Meânî’l-Kur’an*, 2/369.

¹⁹⁷ el-Enfâl 8/57.

şeklini almış ve böylece anlamı pekiştirilmiştir. Yine aynı şekilde وَإِمَّا تُعْرِضَنَّ عَنْهُمْ ابْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِنْ رَبِّكَ تَرْجُوهَا فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مَيْسُورًا “Eğer sen kendin dahi rabbinden umduğun bir lütfu beklemek durumunda (ihtiyaç içinde) olduğun için onlara ilgi gösteremiyorsan, hiç değilse kendilerine rahatlatıcı bir söz söyle!”¹⁹⁸ Ayet-i kerimesinde geçen وَإِمَّا cümlesinin başındaki إِمَّا edatının aslı إِنَّ dir. إِنَّ edatının sonuna tekit amaçlı مَا harfi getirilmiş ve kelime إِمَّا şeklini almıştır. İbnu’l-Cevzî مَهْمَا kelimesinin aslında مَا ve مَا şeklinde söyleyenler olduğunu aktarmakla birlikte bu görüşün isabetli olmadığını düşünmektedir.¹⁹⁹ Zira bu durumda ayetteki tek kelimeyi iki kelimeye bölmek gerekmektedir. Bu konuda büyük müfessir ez-Zemahşerî de (ö. 538/1144) İbnu’l-Cevzî gibi düşünmekte ve Basra ekolünü desteklemektedir.²⁰⁰

Sîn’in (س) Elife İbdâl Edildiğine Dair Verdiği Örnek:

وَقَدْ حَابَ مَنْ دَسَّاهَا

“Onu arzularıyla baş başa bırakan da muhakkak ziyan etmiştir.”²⁰¹

Müellif İbnu Kuteybe’den naklen bu ayet-i kerimede geçen دَسَّ fiilinin aslında دَسَس olduğunu söylemektedir. Yani fiilin sonundaki sin harfi elif’e İbdâl edilmiş/çevrilmiştir. Bu ayetteki İbdâlin bir benzeri de قَصَّ gibi fiillerin nefs-i mütekellim vahdeh sıygasında yapılır: قَصَّيْتُ أَظْفَارِي “Tırnaklarımı kestim” yerine قَصَّيْتُ أَظْفَارِي denilir.²⁰² Günümüz Araplarının yöresel ağızlarında bu İbdâl sıklıkla yapılmaktadır. Genellikle şeddeli fiillerin nefs-i mütekellim vahdeh sıygalarında bu şekilde bir telaffuz kolaylığına gittikleri görülmektedir. Örneğin مَدَّدْتُ الْحَبْلَ “İpi uzattım” yerine مَدَّدْتُ الْحَبْلَ demektedirler. Günümüz Arapçasında görüldüğü gibi Abbasiler döneminde yazılan eserlerde de buna benzer İbdâle rastlanılmaktadır (Meczu’l-vâfir).²⁰³

¹⁹⁸ el-İsrâ 17/28.

¹⁹⁹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 2/147.

²⁰⁰ Ebu’l-Kasım Mahmut b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakâiki ğavâmidi’t-tenzîl* (Beyrut: Dâru’l-Kitabi’l-Arabî, 1407/1986), 2/145.

²⁰¹ eş-Şems 91/10.

²⁰² İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 4/451; İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi’l-Kur’an*, 1/530; el-İsterebazî, *Şerhu şâfiye*, 3/210.

²⁰³ Ulaşabildiğimiz kaynaklarda şaire rastlanmamıştır.

عَلَى قَدْرِ الْكِسَا مَدَّيْتُ رَجُلِي وَإِنْ طَالَ الْكِسَا مَدَّيْتُ زَادَهُ²⁰⁴

“ Ayağımı yorganıma göre uzattım.

Yorgan uzun olunca daha fazla uzattım.”

Görüldüğü üzere bu şiirde geçen مَدَّيْتُ fiilinde İbdâl yapılarak kelime مَدَّيْتُ şekline dönüştürülmüştür.²⁰⁵

Tâ'nın (ط) Elif'e İbdâl Edildiğine Dair Verdiği Örnek:

ثُمَّ دَهَبَ إِلَى أَهْلِهِ يَتَمَطَّى

“Sonra da çalım sata sata yürüyüp yandaşlarına gitmişti.”²⁰⁶

İbnu'l-Cevzî, el-Ferrâ ve İbnu Kuteybe'den naklederek bu ayet-i kerimede geçen يَتَمَطَّى fiilinin aslının يَتَمَطَّطُ olduğunu söylemektedir. Bu fiilin asıl kökü اَلْمَطَا “sırt” anlamına gelmektedir.²⁰⁷ Kibirlenen kimse sırtını gererek yürüdüğünden dolayı bu durumunu nitelemek amacıyla böyle söylenmiştir. Yine aynı şekilde kibirli yürüyüşe اَلْمَشْيَةُ الْمُطَيَّطَاءُ denilir.²⁰⁸ Müfessir, buradaki ta (ط) harfinin aslında dâl harfinden İbdâl edildiğini/çevrildiğini belirtmektedir. Bu durumda kelimenin ilk kökü مَدَّ dir. Daha anlaşılır bir ifade ile اَلْمَشْيَةُ الْمُطَيَّطَاءُ

204

وَإِنْ طَالَ الْكِسَا مَدَّيْتُ زَادَهُ			عَلَى قَدْرِ الْكِسَا مَدَّيْتُ رَجُلِي		
ثَ زَا دَ هُوَ	لِكَ سَا مَدَّيْتُ	وَ إِنْ طَا لَ لَ	ثَ رَجُلِي	لِكَ سَا مَدَّيْتُ	عَ لَى قَدْرِ لَ
/هـ//هـ/	/هـ//هـ/	/هـ//هـ/	/هـ//هـ/	/هـ//هـ/	/هـ//هـ/
مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	فُعُولُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ

²⁰⁵ Salahuddin Halil b. Eybek es-Safedî, *Ayanu 'l-asr ve avanu 'n-nasr*, thk. Ali Ebu Zeyd (Dimeşk: Dâru'l-fikr, 1418/1998), 1/572; es-Safedî, *el-Vâfi*, 9/195.

²⁰⁶ el-Kıyâmet 75/33.

²⁰⁷ ez-Zeccâc, *Meânî 'l-Kur'an*, 5/254; el-Kurtubî, *el-Camiu li Ahkami 'l-Kuran*, 19/114; Nizamuddin el-Hasen b. Muhammed b. el-Huseynel-Kummî en-Nisaburî, *Ğaraibu 'l-Kur'an ve reğaibu 'l-Furkan*, thk. Zekeriyya Umeyrat (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 6/406.

²⁰⁸ ed-Dineverî, *Ğaribu 'l-Kuran*, 501; Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsa b. Muhammed el-Merrî İbnu Ebî Zemenîn el-Malikî, *Tefsîru 'l-Kur'ani 'l-aziz*, thk. Ebu Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe (Kahire: el-Faruku'l-Hadîse, 1423/2002), 5/66; Ebu Muhammed Mekki b. Ebî Tâlip Hamuş b. Muhammed b. Muhtar el-Kaysî el-Kayrevânî Mekki, *el-Hidaye ila buluğî 'n-nihaye fi ilmi meânî 'l-Kur'ani ve tefsîrihi ve ahkamihi ve cumelun min funûni ulûmihi*, thk. eş-Şahid el-Buşeyhî (Şarika: Kulliyetu's-Şeria ve'd-Dirâsâtî'l-İslamiyye, 1429/2008), 12/7894.

“ Elini kolunu sağa sola uzatarak veya sallayarak yürümek” anlamına gelmektedir.²⁰⁹ Kanaatimizce; böbürlenerek yürümeyi niteleyen يَتَمَطَّى fiilindeki dâl harfinin ta harfine (ط) dönüştürülmesinin nedeni şudur: Sıfat ve mahreci itibari ile ta (ط) harfi dâl harfinden daha kuvvetlidir. Dolayısıyla ta (ط) harfi, kişinin kibirlenerek abartılı bir şekilde çalımli yürümesini, adeta sahip olduğu aşırı vurgu tonuyla muhatabın zihninde canlandırması ve resmetmesi bakımından dâl harfinden çok daha etkilidir.

1.1.5. Hemzenin Okunuş Vecihleri

Hemze; sülasi mücerret ikinci baptan itmek, *vurmak, bir şeyi dar bir yere sıkıştırmak, baskı yapmak, vurgulamak* anlamlarına gelen bir mastardır. ²¹⁰ Hemzenin Arap alfabesinde müstakil bir harf sayılıp sayılmayacağı konusunda ihtilaf vardır. Bu durumla ilgili kaynaklarda aslında yirmi dokuz olarak belirtilen Kur’an harflerinin sayısının harekeli elif harfinin yani hemzenin sayılmadığı durumda yirmi sekiz olduğu şeklindeki ifadeler yer almıştır. Nitekim Müberrid (ö. 286/900), Arap alfabesinin yirmi sekiz harften oluştuğunu belirterek hemzeyi bu harflerin içinde zikretmemiştir. ²¹¹ Ayrıca hemze; mahreci, şekli ve kullanışıyla elif harfinden farklı bir harftir. Bu bağlamda hemzenin harekeli bir harf olduğu elif harfinin ise harekeyi kabul etmeyen sâkin hevâ harflerinden biri olduğu belirtilerek bu iki harfin birbirinden farklı olduğu ifade edilmiştir. Ancak hemzenin elif harfi olarak kabul edildiği de görülmüştür. İbn Yaîş (ö. 643/1245) hemzenin elif olarak kabul edilmesinin nedenini şöyle açıklamaktadır: “Mu‘cem harfleri yirmi dokuz harften oluşmaktadır. Bunun ilki hemzedir. Bu harfe elif denilmesinin sebebi bu harfin yumuşak elif şeklinde olmasıdır. Telaffuzu farklı olan bu harf aslında alfabenin diğer harfleri gibi müstakil bir harftir.” Ayrıca hemzenin elif harfinin kardeşi olduğu ancak mahrecinde vurgu olduğu için bu ismi aldığı da ifade edilmiştir.²¹²

Boğazın en altından çıkan bir harf olduğundan dolayı ²¹³ Araplar konuşmalarında hemzenin telaffuzunu kolaylaştırma yoluna gitmişlerdir. İbnu’l-Cevzî de eserinde ayetleri tefsir ederken bu konuya değinmiştir. İlerleyen bölümde müellifin Kur’an’da hemzenin okunuşuna veya hafifletilişine dair söylemiş olduğu görüşleri ele alınacaktır. Müfessir, kıraat âlimlerinin bir kısmının hemze ile okudukları yerleri diğer bir kısmının hafifleterek hemzesiz okuduğunu

²⁰⁹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 4/372.

²¹⁰ el-Ferâhîdî, *Kitabu’l-Ayn*, 4/17.

²¹¹ Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber Es-Sumalî el-Ezdî Ebu’l-Abbas el-Muberrid, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdulhalik Azime (Beyrut: Alemlu’l-Kütüb, ts.), 1/192.

²¹² el-Halebî, *Şerhu’l-Mufasssal*, 5/518; Nesrişah Saylan, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, “Kıraat İlminde Hemze İle İlgili Bazı Vecihlerin İncelenmesi” 5/2 (2019), 286-287.

²¹³ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasen b. el-Huseyn Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyai’t-Turâsi’l-Arabî, 1420/1999), 2/254; et-Tûnusî, *Delîlu’l-Hayrân*, 231.

vurgulamaktadır. Örnek: *ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ ذَٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ*

“Bu, onların Allah’ın ayetlerini inkâr etmeleri ve haksız yere peygamberleri öldürmeleri yüzündendir. Bu onların isyan etmiş ve haddi aşmış bulunmalarındandır.”²¹⁴ İbnu’l-Cevzî İmam Nâfi’nin bu ayet-i kerimede geçen *الْأَنْبِيَاءَ* kelimesini, başka ayetlerde geçen *النَّبِيِّ* ve *النَّبُوءُ* kelimelerini hemze ile okuduğunu belirtmektedir.²¹⁵ Buna mukabil diğer kıraatlerde bahsi geçen *النَّبِيِّ* ve *النَّبُوءُ* kelimeleri hemzesiz okunmaktadır. Bununla birlikte İmam Nâfi’de Ahzab suresinde geçen şu ayetleri diğer imamlar gibi hemzesiz okumaktadır. Örnek: *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا*

“Ey iman edenler! Size izin verilmeksizin ve yemeğin pişmesini beklemeksizin (vakitli vakitsiz) Peygamber’in evlerine girmeyin...”²¹⁶ İmam Nâfi diğer kıraat imamları gibi bu ayet-i kerimede geçen *النَّبِيِّ* kelimesini hemzesiz okumuştur. Çünkü *النَّبِيِّ* kelimesi hemzeli okunduğu zaman hemen ardından gelen *لَا* da hemzeli olduğu için iki tane meksur hemze yan yana geleceğinden dolayı kelimelerin telaffuzunun dile ağır gelmesi söz konusudur. Diğer bir ifade ile *النَّبِيِّ* kelimesinin hemzesi daha akıcı bir telaffuz sağlamak için hafzedilmiştir. Yine aynı şekilde İmam Nâfi’nin hemzesiz okuduğu bir diğer yerde şu ayet-i kerimedir: *وَأَمْرًا مِّنْهُ أَنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا*

“Kendini peygambere mehirsiz olarak bağışlar da peygamber de onunla evlenmek isterse böyle bir mümin kadını...”²¹⁷ İmam Nâfi bu ayet-i kerimede geçen *لِلنَّبِيِّ* kelimesini hemzesiz okumuştur. Zira burada bir önceki ayette olduğu gibi *لِلنَّبِيِّ* kelimesinden hemen sonra hemzeli bir kelime (*إِنْ*) gelmektedir. Kısacası iki meksur hemze yan yana gelip telaffuzu zorlaştıracığı için birinci hemze hafzedilmiştir. İbnu’l-Cevzî ez-Zeccâc’dan alıntı yaparak hemzesiz okumanın daha güzel bir okuyuş olacağını söylemektedir. Bununla birlikte müellif *النَّبِيِّ* kelimesinin aslının hem *نَبَأ* hem de *يَنْبُو* (*نَبُو*) (kökünden olabileceğini kabul etmektedir. *نَبَأ* kelimesi haber vermek anlamına gelmektedir. Bu durumda *النَّبِيِّ* kelimesi haberci anlamına gelir. Sonuçta peygamberde Allahtan haber getirdiği için *النَّبِيِّ* diye adlandırılmıştır. *نَبَأ* kökü ise yüksek ve yüce olmak anlamına gelmektedir. *النَّبِيِّ*

²¹⁴ Âl-i İmrân 3/112.

²¹⁵ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/72.

²¹⁶ el-Ahzâb 33/53.

²¹⁷ el-Ahzâb 33/50.

kelimesinin bu kökten geldiği kabul edilirse peygamberin mertebesinin yüksek ve makamının yüce olduğuna işaret edilmiş olur.²¹⁸ Yani aslında kelimenin نَبَّ kökünden gelebileceğini kabul etmek hemzeli olabileceğini de kabul etmeyi gerektirmektedir. Ancak müfessirin kelimenin daha kolay telaffuz edilmesi için hemzenin hazfedilmesini savunanları desteklediği görülmektedir.

İbnu'l-Cevzî'nin iki tane meksur hemzenin yan yana geldiklerinde nasıl okunacaklarına dair farklı vecihleri sunduğu ayet-i kerimelerden birisi de şudur: وَمَا أُبْرِئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ “Yine de ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis, rabbimin acıyıp koruması dışında, daima kötülüğü emreder; şüphesiz rabbim çok bağışlayan, pek esirgeyendir.”²¹⁹ Kıraat âlimlerinden bir grup; bu ayet-i kerimenin بِالسُّوءِ kısmında geçen hemzelerin her ikisini de okumuştur. Bazıları ise birinci hemzeyi hazfederek ayeti بِالسُّوْ إلاً şeklinde okumuştur. Diğer bir grup; ikinci hemzeyi ya harfine çevirerek okumuştur. Başka bir grup; ikinci hemzeyi yumuşatarak hemze ile ya arası bir surette okumuştur. Diğer bir grup kıraat âlimi ise birinci hemzeyi vâv'a çevirip ikinci hemzeyi de vâv'a idğam ederek ayeti بِالسُّوِّ لَا şeklinde okumuştur.²²⁰

Müellifin hemzenin okunuş vecihlerine dair verdiği başka bir örnek ise şudur: إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ “Şüphesiz, iman edenler; Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sâbiîlerden de Allah'a ve ahiret gününe inanıp salih amel işleyenler için rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler.”²²¹ Bu ayet-i kerimede geçen وَالصَّابِئِينَ kelimesini kıraat âlimlerinin bir kısmı hemzeli okurken diğer bir kısmı hemzesiz okumuştur. Müfessir وَالصَّابِئِينَ kelimesini şöyle açıklamaktadır: صَبَّأٌ فَلَانٌ “Fılan kişi dinden çıktı” anlamına gelmektedir. Aslında bu fiil yıldızların doğması (صَبَّأَتِ النُّجُومُ) veya dışın çıkması (صَبَّأَ)

²¹⁸ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu 'l-mesîr*, 1/72.

²¹⁹ Yûsuf 12/53.

²²⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu 'l-mesîr*, 2/449; ed-Dimyâtî, *İthâfu fudalâi 'l-beşer*, 333.

²²¹ el-Bakara 2/62.

نَائِبُهُ) anlamlarına gelmektedir. Dinini bırakan kimsede bir dinden çıkarak başka bir dine geçtiği için ona الصَّائِبُ denilmiştir.²²²

Müfessirin hemzenin okunuş vecihlerine dair verdiği başka bir örnek ise şudur: سَأَلَ سَائِلٌ

سَأَلَ سَائِلٌ “Birisi kesin gerçekleşecek olan azabın gelmesini istedi.”²²³ İbnu’l-Cevzî, bu ayet-i kerimeyi üç farklı şekilde tefsir etmiştir: Birinci yorumunda kendine beddua edip azabın gerçekleşmesini isteyen kimseden, ikinci yorumunda alaylı bir üslupla, gerçekleşeceği vadeliden azabın nerde ve ne zaman olacağını soran birinden bahsedildiğini ifade etmektedir. Üçüncü yorumunda ise ba harfinin zait/sıla olduğunu söylemektedir. Bu durumda ayetin anlamı ikinci yorumdaki gibi olup her hangi bir anlamsal farklılık söz konusu değildir. İkinci yoruma göre بَعْدَ kelimesinin başındaki bâ harf-i ceri, Alkame b. Abede’nin²²⁴ (ö. 3/625) aşağıdaki şiirinde olduğu gibi عُن anlamında kullanılmıştır (Tavîl):

فَإِنْ تَسْأَلُونِي بِالنِّسَاءِ فَإِنِّي
خَيْرٌ بِأَدْوَاءِ النِّسَاءِ طَبِيبٌ
إِذَا شَابَ رَأْسُ الْمَرْءِ أَوْ قَلَّ مَالُهُ
فَلَيْسَ لَهُ فِي وَدْهِنٍ نَصِيبٌ²²⁵

“ Bana kadınları sorarsanız; bilin ki ben kadınların hastalıklarının uzman doktoruyum.

Kişinin saçı ağardığında veya malı azaldığında onların sevgisinden asla nasibi kalmaz.”²²⁶

²²² İbnu’l-Cevzî, *Zâdu ’l-mesîr*, 1/73.

²²³ el-Meâric 70/1.

²²⁴ Şair hakkında detaylı bilgi için bk: el-Âmedî, *el-Mu ’telif ve ’l-Muhtelif*, 198.

²²⁵

خَيْرٌ بِأَدْوَاءِ النِّسَاءِ طَبِيبٌ				فَإِنْ تَسْأَلُونِي بِالنِّسَاءِ فَإِنِّي			
ط ي بُو	ن سَاء	ب أَذْ وَائُنْ	خ ي رُنْ	ف إ نْ ن ي	ن سَاء	أ لُو ي بِنْ	ف إ نْ تَسْ
ه/ه//	ه/ه//	ه/ه/ه//	ه/ه/	ه/ه/ه//	ه/ه//	ه/ه/ه//	ه/ه/
مفاعي	فَعُولُ	مفاعيلُنْ	فَعُولُنْ	مفاعِلُنْ	فَعُولُ	مفاعيلُنْ	فَعُولُنْ
فَلَيْسَ لَهُ فِي وَدْهِنٍ نَصِيبٌ				إِذَا شَابَ رَأْسُ الْمَرْءِ أَوْ قَلَّ مَالُهُ			
ن ص ي بُو	د ه نْ نْ	ل هُو ي وَدْ	ف ل ي سْ	ل مَالُ هُو	ء أَوْ قَلَّ	ب رَأْسُ ل مَرْء	إِذَا شَا
ه/ه//	ه/ه//	ه/ه/ه//	ه/ه//	ه/ه/ه//	ه/ه/	ه/ه/ه//	ه/ه/
مفاعي	فَعُولُ	مفاعيلُنْ	فَعُولُ	مفاعِلُنْ	فَعُولُنْ	مفاعيلُنْ	فَعُولُنْ

²²⁶ Ebu Hayyan Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyan Esiruddin el-Endelusî, *el-Bahru ’l-muhit fî ’t-tefsir*, thk. Sıtkî Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru’l-fîkr, 1420/1999), 10/246; Ebu’l-Abbâs Şihabuddin Ahmed b. Yusuf

Bu şiirde geçen حَبِيرٌ kelimesinin بَصِيرٌ şeklinde varyantı/okunuşu da bulunmaktadır.

Bu ayet-i kerimede geçen سَأَلَ fiili hem hemzeli hem de hemzesiz olarak سَالٌ şeklinde okunmuştur. Nitekim şu şiirde de سَأَلَ fiili hemzesiz olarak kullanılmıştır (Tavîl):

تَعَالَوْا فَسَأَلُوا يَغْلِمَ النَّاسِ أَئِنَّا لَصَاحِبِهِ فِي أَوَّلِ الدَّهْرِ نَافِعٌ²²⁷

“ Gelin sorun! İnsanlar eskiden hangimizin, arkadaşına yararlı olduğunu bilir.”²²⁸

Görüldüğü üzere ayette mazi bu şiirde ise emir kipinde gelen فَسَأَلُوا fiili hemzesiz olarak kullanılmıştır. Şiirin نَافِعٌ yerine تَابِعٌ şeklinde varyantı da vardır. Hassan b. Sabit’in (ö. 60/680) şu şiirinde de سَأَلَ fiili hemzesiz olarak kullanılmıştır (Basî):²²⁹

سَأَلْتُ هَذَا يَوْمَ رَسُولِ اللَّهِ فَاحْشَةً ضَلَّتْ هَذَا يَوْمَ مَا سَأَلْتُ وَلَمْ تُصِبْ²³⁰

b. Abdiddaim es-Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-mesun fî ulumi'l-kitabi'l-meknun*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrad (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, ts.), 1/15; el-Hanbeli, *el-Lübab*, 1/122; el-Vahidî, *et-Tefsîru'l-Basî*, 3/478; es-Salebî, *el-Keşfu ve'l-Beyan*, 19/451.

²²⁷

لِصَاحِبِهِ فِي أَوَّلِ الدَّهْرِ نَافِعٌ				تَعَالَوْا فَسَأَلُوا يَغْلِمَ النَّاسِ أَئِنَّا			
ر ن ا ف ع و	و ل د ذ	ب ه ي ن ا و	ل ص ا ح	س ا ئ ي ن ا	ل م ن ن ا	ف س ا ل و ي ع	ت ع ا ل و
//ه/ه/ه/	/ه/ه/	//ه/ه/ه/	//ه/	//ه/ه/ه/	/ه/ه/	//ه/ه/ه/	/ه/ه/
مَفَاعِلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِلُنْ	فَعُولُنْ

²²⁸ es-Suhari, *el-İbane*, 3/268; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/335.

²²⁹ Arapça besâta (بساطة) masdarından türemiş “faîl” vezninde bir sıfat olup “geniş, yayılmış” vb. mânalarına gelir. Kaynaklarda “sebepe”lerinin yaygın ve birbirinden uzak oluşundan dolayı bu ismi aldığına işaret edilirse de basîtin bir mânası da “fasih ve akıcı”dır. Basî bahrindeki vezinlerin akıcılığı sebebiyle bu ismi almış olmalıdır. Bahir hakkında detaylı bilgi için bk. ‘Abdulaziz Atîk, *‘İlmu’l-arûd ve’l-kâfiye*, 26; Nihat M. Çetin, “Basî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/106.

²³⁰

سَأَلْتُ هَذَا يَوْمَ مَا سَأَلْتُ وَلَمْ تُصِبْ				سَأَلْتُ هَذَا يَوْمَ رَسُولِ اللَّهِ فَاحْشَةً			
نُصِبِي	سَأَلْتُ وَلَمْ	لُنْ بَ مَا	ضَلْتُ لَهْ دَئِي	حَ شَ تَنَ	لَلْ لَا هَ فَ	لُنْ رَ سُو	سَأَلْتُ هَ دَئِي
/ه/ه/	/ه/ه/ه/	/ه/ه/	/ه/ه/ه/	///ه/	/ه/ه/ه/	/ه/ه/	/ه/ه/ه/
فَاعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَاعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَاعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ

“ Hüzeyl kabilesi Allah resulünden fuhşun serbest olmasını istedi.

Hüzeyl kabilesi bu isteğiyle sapıttı ve isabetli davranmadı.”²³¹

Görüldüğü üzere bu şiirde de سَالَتْ fiili hemzesiz veya diğer bir ifade ile teshil edilerek söylenmiştir. Bütün bu kullanımlar Arapçada hemzenin teshili olgusunun çok yaygın olduğunu göstermektedir. Tabi ki müfessirin hemzenin okunuş vecihlerine dair verdiği örnekler yukarıdakilerden ibaret değildir. Çalışmada verdiği örneklerden maksâdın hâsıl olmasını sağlayacak kadar olan az bir miktarı ele alınmıştır. Tefsiri dikkatlice incelendiğinde İbnu'l-Cevzî'nin yoğun bir şekilde hemzenin teshili ve benzeri fonetik uygulamalara sıklıkla yer verdiği görülecektir.

1.1.6. İşmâm

Sözlükte “Birine bir şeyi koklatmak; kibirden dolayı başı yukarıda yürümek; bir şeyden yüz çevirmek”²³² anlamlarındaki işmâm, “Vakıf durumunda zammeyi sessiz olarak dudaklarla göstermek ve vakıf sebebiyle meydana gelen sükûnu icra ettikten sonra zammeyi belirtmek üzere dudakları ileriye doğru toplamak” demektir.²³³ Maksat, üzerinde vakfedilirken kelimenin sakın hale gelen son harfinin harekesinin zamme olduğunu belirtmek, tilâvet edeni aynı zamanda bakmak suretiyle dinleyen ve manayı takip etmek isteyen kişiler, meselâ işitme özürülüler için kelimenin irabının ne olduğunu göstermektir. Fetha ve kesre ile arızı harekede, harekesi zamme de olsa cemi “mîm”inde ve te’nîs “tâ”sında işmâm yapılmaz.

سَبَقَ، سَبَيْتَ، غِيضَ، قِيلَ gibi kelimelerde ilk harfin asıl harekesine işaret etmek üzere uygulanan bir işmâm şekli daha vardır ki bu kelimenin ilk harfinin harekesi zammeye, arkasından gelen yâ harfi de “vâv”a doğru işaret edilerek kelimenin asıl yapısı gösterilmeye çalışılır.²³⁴ Diğer bir ifade ile tabiri caizse kelimenin ilal yapılmadan önceki orijinal yapısına dikkat çekilir. İbnu'l-Cevzî ise işmâmı ضَمُّكَ شَفَتَيْكَ مِنْ غَيْرِ صَوْتٍ يُسْمَعُ “ Herhangi bir ses çıkarmadan dudaklarını ötre pozisyonunda kapatmandır” şeklinde tarif etmektedir. Bu tarifi

²³¹ Mahmud b. Hamza b. Nasr Ebu'l-Kasım Burhaneddin el-Kirmanî, *Ğaraibu't-tefsir ve acaibu't-te'vil* (Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekafeti'l-İslamiyye, ts.), 1/209; Ebu Muhammed Abdulhak b. Ğalib b. Abdurrahman b. Temam İbnu Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsiri'l-kitabi'l-aziz*, thk. Abdusselam Abduşşafi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 5/364; el-Kurtubî, *el-Camiu li Ahkami'l-Kuran*, 18/280; el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhit*, 1/380; el-Halebî, *ed-Durru'l-mesun*, 1/396; el-Hanbeli, *el-Lübab*, 2/121; el-Vahidî, *et-Tefsîru'l-Basît*, 3/279; İbnu Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/90.

²³² Ebu Abdillâh Zeynuddin Muhammed b. Ebibekir b. Abdilkadir er-Râzî, *Muhtaru's-sıhah*, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/1999), 169.

²³³ es-Suhari, *el-İbane*, 1/197.

²³⁴ Fatih Çollak, “Revî” (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 31-32.

yanı sıra İbnu Keysân'ın (ö. 320/932) işmâm anlamında “işaret” kelimesini kullandığına ve işmâm yerine ise “revm” kavramını tercih ettiğine dikkat çekmektedir.²³⁵

İbnu'l-Cevzî'nin işmâma dair verdiği örneklerden bazıları şunlardır: قَالُوا يَا أَبَانَا مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا عَلَى يُوسُفَ وَإِنَّا لَهُ لَنَاصِحُونَ “Dediler ki: “Ey babamız! Niçin Yusuf hakkında bize güvenmiyorsun? Oysa biz onun iyiliğini isteyen kimseleriz.”²³⁶ Bu ayet-i kerimede geçen لَا تَأْمَنَّا kelimesinde işmâm yapılmaktadır. Müfessir bu durumu şöyle izah etmektedir: Burada birinci nun ikinci nuna idğam edilmiştir. İdğam edilen nunun zammesine işaret etmek için de işmâm yapılmıştır.²³⁷ Bunu ifade ederken işmâm ve işaret lafızlarının her birini kullanarak İbn Keysân'ın tercih ettiği “işaret” kavramına yer vermesi bu ifadeyi isabetli bulduğunu göstermektedir. Bu ayet-i kerimede işmâm yapılmayacak olsa, birinci nun ikinci nuna idğam edildiğinden dolayı kelime لَا تَأْمَنَّا şeklinde olunca nehy-i hazır sıygası gibi anlaşılma durumu söz konusu olabilir. Böyle olunca ayetin manasının “Yusuf hakkında bize güvenme!” şeklinde yanlış anlaşılması mümkündür. Kısacası; bu şekilde yanlış bir anlamayı bertaraf etmek için ayette işmâm yapılması kaçınılmazdır.

İbnu'l-Cevzî'nin harekelerin işmâmına dair verdiği örneklerden bazıları şunlardır: وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ “Onlara “Yeryüzünde düzeni bozmayınız” denildiğinde, “Hayır, biz yalnızca ıslah edenleriz” derler.”²³⁸ Müellif, el-Kisâi'nin (ö. 189/805) bu ayet-i kerimede geçen قِيلَ ve başka ayetlerde ki حِيلَ, غِيْضَ, حِيلَ, سَيِّئَ, جِيءَ gibi fiillerin ilk harflerini zamme ile okunduğunu nakletmektedir. Müfessir, el-Ferrâ'dan alıntı yaparak Hicaz ahalisi olan Kureyşlilerin ve onlara komşu olan Kinâne oğullarının قِيلَ ve benzeri fiillerin ilk harflerini kesreli okuduklarını söylemektedir. Ukayl kabilesi ve Esed oğulları ise bu fiillerin ilk harflerini işmâm ederek, diğer bir ifade ile zammeyi hissettirerek telaffuz etmektedir.²³⁹ Görüldüğü üzere İbnu'l-Cevzî burada olduğu gibi eserinin birçok yerinde farklı kıraat ve lehçelere sıklıkla yer vermektedir. Nitekim İbn Mâlik 'te bu minvalde olan sulasî mücerret olan illetli fiillerin farklı söyleniş tarzlarını aşağıdaki şiirinde şöyle ifade etmiştir (Recez):

²³⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/417.

²³⁶ Yûsuf 12/11.

²³⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/417.

²³⁸ el-Bakara 2/11.

²³⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/32.

وَكَسِرَ أَوْ أَشْمِمَ فَآ ثَلَاثِي أُعِلَّ عَيْنًا وَضَمَّ جَا كُبُوعَ فَآخُتْمِلَ²⁴⁰

“ Ayne’l-fiili (ikinci harfi) illetli olan sūlasî fiilin fau’l-fiilini (birinci harf) ya kesreyle ya da işmâm ederek söyle.

Aynı zamanda بُوْع gibi zammeli olarak okunduğu da varit olmuştur/görülmüştür.”²⁴¹

Bu fiillerde işmâm yapılmasının gerekçesi şudur: قِيلَ fiili, aslında ilal yapılmadan önce قُولَ idi. Vâv harfinin harekesi kendisinden önceki kaf harfine taşındı. Vâv sakin, makabli de kesre olunca vâv ya harfine çevrildi ve fiil قِيلَ şeklini aldı. Dolayısıyla bu ve benzeri fiillerde işmâm yapmak aslında fiilin ilal yapılmadan önceki ötreli durumuna dikkat çekmek içindir. Müellifin harflerin işmâmına dair vermiş olduğu örneklerden bazıları şunlardır: إِهْدِنَا الصِّرَاطَ²⁴² “Bizi doğru yolda sabit kıl .”²⁴² Bu ayet-i kerimede geçen الصِّرَاطَ kelimesindeki sâd harfi, hem sâd hem sin olarak hem de za (ز) harfine işmâm edilerek, diğer bir ifade ile sâd harfinde ze harfî sesi hissettirilerek okunmuştur. el-Ferrâ ise sâd olarak okunmasının daha iyi olduğunu söylemektedir.²⁴³ İbnu Mücahid (ö. 324/936), Halef’in sâd harfinin okunuşuyla ilgili şöyle bir kural zikrettiğini nakletmektedir: “Keza (sâd harfi) sakin olup kendisinden sonra dal harfi gelirse (sâd harfi za harfine işmâm) edilir.” Bu duruma ayetlerde geçen şu kelimeler (الْمُصْطَفُونَ , يُصْدِفُونَ , يُصْدِرُ الرَّعَاءُ , قَصْدُ السَّبِيلِ) örnek olarak verilmiştir.²⁴⁴ Bu harflerde işmâm yapılması, her ikisinin de safır “Islık, avaz ve kuş sesi” manasına gelen safır, sözlükte, “kuş sesine benzer ince ve güzel ses ”demektir. İstılahta, “tilâvet esnasında, harfle

240

عَيْنًا وَضَمَّ جَا كُبُوعَ فَآخُتْمِلَ			وَكَسِرَ أَوْ أَشْمِمَ فَآ ثَلَاثِي أُعِلَّ		
عَ فَخْ ثُ مِنْ	مِنْ جَا كُ بُوْ	عَيِّ نَنْ وَضَمَّ	ثِي يَنْ أُعِلَّ	مَمْ فَآ ثُ لَا	وَكْ سِرَ أَوْ شُ
//ه//	ه//ه//	ه//ه//	//ه//	ه//ه//	ه//ه//
مُتَفَعِّلٌ	مُتَفَعِّلٌ	مُتَفَعِّلٌ	مُتَفَعِّلٌ	مُتَفَعِّلٌ	مُتَفَعِّلٌ

²⁴¹ Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Malik et-Tâî, *Şerhu’l-kafiyeti’s-şafiye*, thk. Abdulmunim Ahmed Heridi (Mekke: Ummu’l-Kura Üniversitesi, 1402/1982), 2/603; el-Murâdî, *Tevdîhu’l-Mekâsıd*, 2/601; el-Eşmûnî, *Şerhu’l-Eşmûnî*, 1419/1998, 1/415.

²⁴² el-Fâtîha 1/6.

²⁴³ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/20.

²⁴⁴ Ahmed b. Musa b. el-Abbâs et-Temimi Ebubekr b. Mücahit el-Bağdadî, *Kitabu’s-sebati fi’l-kıraat*, thk. Şevki Dayf (Mısır: Dâru’l-Mearif, 1400/1980), 106.

birlikte mahreçten ıslığa benzer bir sesin çıkmasına” safır denir.) sıfatına sahip olmaları bakımından birbirlerine yakınlık ve benzerlik arz etmelerinden kaynaklanmaktadır.

1.1.7. İhtilâs

Sözlükte “çalmak, aşırarak, kaçırmak”²⁴⁵ anlamındaki حَلَسَ²⁴⁶ kökünden türeyen ve revm ile kısmî benzerliği bulunan İhtilâsa “harekeyi süratle telaffuz etmek” manası verilmiş, ayrıca “harekeyi gizli ve hafif bir sesle belli etmek; harekenin çoğunu veya üçte ikisini telaffuz etmek” gibi tarifler yapılmıştır. İhtilâs uygulanma yeri ve miktarı bakımından şu noktalarda revmden ayrılır: Revm kelimenin son harfinde ve vakıf halinde uygulanırken İhtilâs için son harf sınırlaması yoktur ve vasıl halinde yapılır. Revm yalnız kesre ve zammede yapılırken İhtilâs üç harekede de icra edilebilir. Revmde harekenin bir kısmı, İhtilâsta üçte ikisi telaffuz edilir.²⁴⁷

İbnu'l-Cevzî'nin ihtilâsa dair verdiği örneklerden bazıları şunlardır: فَتَوَبُوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا²⁴⁸ “Onun için yaratanınıza tövbe edin de nefislerinizi öldürün.”²⁴⁸ Sîbeveyhi (ö. 180/796), Ebu Amr'ın bu ayet-i kerimede geçen بَارِئِكُمْ kelimesini ihtilâs ile okuduğunu söylemektedir.²⁴⁹ Diğer bir deyişle buradaki ihtilâs; kelimedeki hemzeyi ne telaffuz ederek ne de tamamen silerek değil de yuvarlayarak ve yutuyormuşçasına sükûn ile hareke arasında bir tonla hızlıca okumak suretiyle icra edilmektedir. Bunun yanı sıra بَارِئِكُمْ kelimesindeki hemzeyi tamamen harekesiz bir şekilde okuyan kıraat âlimleri de vardır. يَأْمُرُكُمْ ve بَارِئِكُمْ gibi kelimelerde ihtilâs yapılmasının nedeni; kelimedeki peş peşe gelen harekelerin oluşturmuş olduğu telaffuz zorluğunu kolaylaştırmaktır. Müfessir bu ayetteki فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ cümlesini “birbirinizi öldürün” şeklinde yorumlamaktadır.²⁵⁰

²⁴⁵ Ebu's-Suud Muhamed b. Muhammed b. Mustafa el-İmadi, *İrşadu'l-akli's-selim ila mezaye'l-kitabi'l-kerim* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 7/185.

²⁴⁶ el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Ayn*, 4/197; İbnu Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 1408/1987, 1/598; el-Fârâbî, *es-Sıhah*, 3/923; er-Râzî, *Mucmelu'l-Luğa*, 1/299; ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, 1419/1998, 261; el-Yemenî, *Şemsu'l-Ulûm*, 3/1899; er-Râzî, *Muhtaru's-sıhah*, 1/194.

²⁴⁷ Çollak, “Rvm”, 31-32.

²⁴⁸ el-Bakara 2/54.

²⁴⁹ er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 8/263; el-Bağdadî, *Kitabu's-sebati fi'l-kıraat*, 1/155; İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/214; Ebu Şame, *İbrâzu'l-Meânî*, 1:325.

²⁵⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/66.

Müellifin ihtilasa dair verdiği bir diğer örnekte şu ayet-i kerimedir: مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً

“Onlar, besbelli ki, birbirleriyle uğraşırken kendilerini ansızın yakalayacak

korkunç bir sesi bekliyorlar!”²⁵¹ Bu ayet-i kerimede geçen يَخْصِمُونَ kelimesinde ki sâd harfinde

ihtilas yapılmıştır. Diğer bir ifade ile sâd harfinin harekesi hafifletilerek yokmuş gibi okunmuştur. Öte yandan bu kelime ihtilasa birlikte idğam ile de telaffuz kolaylığı sağlanmıştır. Zira bu kelimenin ilal yapılmadan önceki hali يَخْتَصِمُونَ şeklindedir. Ta harfi sâd

harfine idğam edildikten sonra kelime يَخْصِمُونَ şeklini almıştır. Kıraat âlimlerinden bazıları ayetteki bu kelimenin başındaki ya harfini meksur يَخْصِمُونَ şeklinde okumuştur.²⁵² Günümüz

Arap dünyasının yöresel aksanlarının birçoğunda ayetteki vecihte olduğu gibi muzari fiillerin başındaki ya harfi meksur olarak telaffuz edilmektedir. Dolayısıyla bu lehçelerin asıl itibariyle klasik fasih Arapçaya dayandığını ve doğru sayılması gerektiğini söylemek yerinde olacaktır.

1.1.8. Hazf

Sülasî kökten mastar olan “hazf” kelimesi sözlükte, bir nesneyi bir kenarından kesip atmak,²⁵³ kırmak, vurup düşürmek, çıkarmak anlamlarına gelmektedir.²⁵⁴ Bu mana ekseninde olmak üzere Arapça ‘da حَذَفَ الْحِجَامُ الشَّعْرَ “hacamatçı kılları kırdı/kesip attı.”²⁵⁵ حَذَفَ مِنْ ذَنْبٍ

“Sopa veya ²⁵⁶“Hayvanın kuyruğundan bir parça kesip attı.” حَذَفَ الشَّيْءَ بِالْعَصَا وَخَوَّهَا ²⁵⁷“Sopa veya

benzeri bir şeyle vurup düşürdü/biçti” şeklinde kullanımlar mevcuttur.²⁵⁸

Sarf, nahiv, aruz, meânî ve bedî ilimlerinde bir ıstılah olarak kullanılan hazf kelimesinin sözlük anlamını muhafaza ederek terimleştiği görülmektedir; Sarf ilminde hazf, telaffuzda kolaylığı sağlamak gayesiyle kelimeden illet harflerinin düşürülmesi ve atılması anlamında kullanılmaktadır.²⁵⁹ Buna *ilal bi'l-hazf* de denir.²⁶⁰ Düşürülen harfler kelimenin başından,

²⁵¹ Yâsîn 36/49.

²⁵² İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/526.

²⁵³ Ali b. Cafer b. Ali İbnu'l-Katta es-Sıkkî, *Kitabu'l-Efal* (Kahire: Alemu'l-Kütüb, 1403/1983), 1/227; ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, 1419/1998, 1/177.

²⁵⁴ er-Râzî, *Mucmelu'l-Luğa*, 1/224.

²⁵⁵ İbnu Sîde, *el-Muhkem*, 3/291.

²⁵⁶ el-Fârâbî, *es-Sihah*, 4/1341.

²⁵⁷ İbnu Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 1408/1987, 1/508.

²⁵⁸ el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Ayn*, 3/201.

²⁵⁹ İbnu Cinnî, *el-Hasâis*, ts., 2/157.

²⁶⁰ Muhammed b. Ali b. Muhammed Ebu sehl el-Herevî, *İsfaru'l-fasih*, thk. Ahmed b. Said b. Muhammed Kaşşâş (Medine: İmadetu'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Camiati'l-İslamiyye, 1420/1999), 2/1/195; Muhammed b. Abdillâh b. İbni Malik et-Tâî el-Ceyyânî, *İcâzu't-ta'rîfî ilmi't-tasrîf*, thk. Muhammed el-Mehdî Abdulhay Ammar Salim (Medine: İslam Üniversitesi, 1422/2002), 191; el-Murâdî, *Tevdihu'l-Mekâsîd*, 3/1631; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî*,

ortasından veya sonundan olabilir. Hazf terimi nahivde, karineye dayalı olarak ibareden bir veya daha fazla unsuru düşürmek anlamında kullanılmaktadır. Hazfedilen unsur (mahzuf) cümlelerin temel unsurları olan müsned (haber, fiil) ve müsnedün ileyh'den (mübteda, fail) birisi olabileceği gibi cümlede yan (tamamlayıcı) unsurları temsil eden meful, hal, sıfat, mevsuf, temyiz, muzaf, muzafun ileyh... gibi unsurlardan birisi de olabilir.²⁶¹

Hazf, nahiv âlimlerinin özel bir ilgi atfettiği konulardandır. Zira takdir ameliyesi önemli ölçüde hazifli kullanımlara dayanmaktadır. İlk dönem nahiv âlimlerinin hazif konusuna yönelik ortaya koydukları gayretler incelenecek olursa, onların bu konuyu çok geniş bir şekilde ele alıp durumsal ve anlamsal bağlamın gerekli kıldığı hazifli kullanımların birçok türüne dikkat çektikleri ve önemli edebi tahlillerde bulundukları görülür. Özellikle ilk dönem eserleri en somut şekilde yansıtan Sibeveyhî'nin el-Kitabı bunun en açık göstergesidir. Bunun yanında onlar, hazfın caiz olması için, hazfe delalet eden bir delil ve karinenin varlığını şart koşmuş ve hazfin maksatlarını bağlam/makam (مَقَام), üslup/makal (مَقَال) ve yaygın kullanım (كثرة الإستعمال)) ekseninde yorumlama konusunda önemli gayretler ortaya koymuşlardır.²⁶²

Hazif konusu belagatte hem meâni hem bedi'de kullanılan bir terimdir. Meânide hazif, bir karineye ve bir maksada binaen bilinip anlaşılabilecek olan cümle unsurlarının sözden düşürülmesidir. Bedi ilminde ise, lafza güzellik katan ve bu sebeple *muhasinat-i lafziyye* adı verilen edebi sanatlardan ya da bunlara dâhil edilen (mülhakât) edebi türlerden göze hitap eden bir nevi olup nazım veya nesirde belirli harfleri kullanmadan söz söylemek manasına gelmektedir.²⁶³ Anlamsal ve işlevsel açıdan farklı nüansları olmasına rağmen hazif hem sarf hem nahiv hem de belagat ilimlerinde kullanılan yaygın bir kavramdır. Fakat bu çalışmada daha çok müfessirin zikrettiği hazif çeşidinin harflerle ilgili olanına dikkat çekilmiş, fonetik açıdan oluşturduğu kolaylık ve telaffuza yansıyan yönleri ele alınmıştır.

İbnu'l-Cevzî, hazfa dair şu örnekleri vermektedir: وَلَا تَتَّبِعُوا الْحَيْثُ بِالطَّيِّبِ “ *Temizi pis olanla değişmeyin...* ”²⁶⁴ Bazı kıraat âlimleri bu ayet-i kerimede geçen وَلَا تَتَّبِعُوا kelimesindeki

1419/1998, 4/149; Ahmed b. Muhamme el-Hamlavî, *Şeza'l-arf fi fenni's-sarf*, thk. Nasrullah Abdurrahman Nasrullah (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, ts.), 138.

²⁶¹ Ahmed b. Abdilvehhab b. Muhammed b. Abdiddsim el-Kureşi Şihabuddin en-Nuveyrî, *Nihayetu'l-ereb fi funûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423/2002), 7/4; Abdulaziz Atûk, *İlmu'l-meani* (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye li't-Tibaa ve'n-Neşri ve't-Tevzi, 1430/2009), 185.

²⁶² Halil İbrahim Kaçar, *Kuran Mealleri Sempozyumu*, “Hazif Üslubu Açısından Meallerin Değerlendirilmesi”, (2003), 267-268.

²⁶³ İsmail Durmuş, “Hazif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/122-124.

²⁶⁴ en-Nisâ 4/52.

tâ'lardan ilkinini hazfederek ayeti وَلَا تَبَدَّلُوا şeklinde okumuştur. Dolayısıyla bu kıraate göre kelime ta harfinin hazfı gerçekleşmiştir. Verdiği örneklerden bir diğeri de şu ayet-i kerimedir: إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ خَنِيفًا وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ “*Kuşkusuz İbrahim, bir tevhit önderi olarak Allah’a gönülden itaat eden iyilik rehberiydi, müşriklerden de değildi.*”²⁶⁵ Bu ayet-i kerime de ise وَلَمْ kelimesinin sonundaki nun harfi hazfedilmiştir. Kelimenin nun harfi hazfedilmeden önceki hali وَلَمْ يَكُنْ şeklindedir. Müellif, ez-Zeccâc ve Sibeveyhî’den naklederek bu nunun hazfedilmesinin sebebinin kelimenin çok kullanılmasından kaynaklandığını belirtmektedir.²⁶⁶

Bununla birlikte nahiv âlimleri كَانَ fiilinin sonundaki nun harfinin hazfedilebilmesi için şu şartları haiz olması gerektiğini söylemişlerdir: كَانَ fiilinin muzari sıygasında gelmesi, muzarinin meczum olması, nun harfinden sonra sakın bir harf gelmemesi ve kendisinden sonra bitişik zamir olmaması gerekir.²⁶⁷ Kurân-ı Kerîmde on yedi yerde كَانَ fiilinin sonundaki nun harfi hazfedilmiştir. Buna mukabil elli yedi yerde ise mümkün olmasına rağmen hazif gerçekleşmemiştir. Bu bağlamda Kuran-ı Kerimde كَانَ fiilinin sonundaki nun’un hazfedilme veya hazfedilmeme nedenini, hikmetini, belagat açısından taşıdığı incelik ve derinliğini âlimler, eserlerinde detaylı bir şekilde konu edinmişlerdir.²⁶⁸

Müellifin verdiği bir diğer örnek ise şudur: إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ فَيَلًا “*Şüphesiz gece vakti etki ve uyum yönünden daha uygun ve sözün zihne yerleşmesi bakımından daha elverişlidir.*”²⁶⁹ Müfessir bu ayet-i kerimede geçen وَطْئًا kelimesinin bazı kıraat âlimleri tarafından وَطَاءٌ şeklinde mufaale babının ikinci mastarı olarak okunduğunu ifade etmektedir. Bu durumda وَطْئًا kıraatinde elif harfinin hazfedildiği görülmektedir. Ayetin yukarıdaki çevirisi وَطْئًا kıraati ekseninde, müfessirin yorumları dikkate alınarak ve ne anladığının orijinali yansıtılmaya çalışılarak yapılmıştır. وَطْئًا kıraatine göre ise müfessirin yorumu şöyledir: “ Gece

²⁶⁵ en-Nahl 16/120.

²⁶⁶ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/591.

²⁶⁷ Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Yusuf Ebu Muhammed Cemaluddin İbnu Hişam, *Şerhu şuzuri'z-zeheb fi marifeti kelami'l-Arab*, thk. Abdulğani ed-Dakr (Suriye: eş-Şeriketu'l-Muttehîde li't-Tevzi, ts.), 244.

²⁶⁸ Fadıl Salih es-Sâmerrâî, *Meâni'n-nahv* (Ürdün: Dâru'l-Fikr li't-Tıbaa ve'Neşri ve't-Tevzi, 1420/2000), 1/230.

²⁶⁹ el-Müzzemmil 73/6.

saatlerinde namaz kılmak gündüz saatlerine göre çok daha ağır ve zordur...” Bu görüşünü şu örneklerle destekleyerek açıklamaktadır: *إِشْتَدَّتْ عَلَى الْقَوْمِ وَطْأَةُ السُّلْطَانِ* “Sultanın baskısı millete çok ağır geldi.” Yine aynı şekilde Hz. Peygamberin şu hadis-i şerifiyle de istidlal etmektedir: *اللَّهُمَّ اشْدُدْ وَطْأَتَكَ عَلَى مُضَرَ* ²⁷⁰“Allah’ım! Mudar kabilesine gazabın ağır olsun.” ²⁷¹ Müfessirin birçok yerde olduğu gibi bu yorumunda da İbnu Kuteybe’den etkilendiği görülmektedir. Yaptığı nakillerde kendine ait olmayan bütün görüşleri zikrederken asıl görüş sahiplerinin adını vermesi, hem ilmi açıdan ne kadar deruni olduğunu hem de bu davranışıyla kendisinden önce gelen âlimlere saygıda asla kusur etmediğini gözler önüne sermektedir.

²⁷⁰ Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybani İbnu Hanbel, *Musnedu’l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Muessesetu’r-Risale, 1421/2001), 12/202.

²⁷¹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 4/354.

1.2. Zâdu'l-Mesîr'de Sarf Uygulamaları

İbnu'l-Cevzî tefsirinde Arap dilinin önemli dallarından olan sarf ilmine dair konulara genişçe yer vermiştir. Kendinden önce gelen âlimlerden nakiller yaptığı gibi yer yer muasırlarından da etkilendiği görülmektedir. Bazen de kendine ait özgün fikirlerini dile getirmiştir. Her müfessirin yaptığı gibi amacı ayetleri sırasıyla açıklamak olduğu için sarfa dair açıklamalar tefsirinde dağınık bir şekilde yer almaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümünde onun bu açıklamaları sarf ilmine dair tali başlıklar altında düzenli ve detaylı bir şekilde incelenmiştir:

1.2.1. Bazı İsim Vezinleri

İbnu'l-Cevzî eserinde klasik sarf kitaplarında olduğu gibi vezinleri özel bir başlık altında işlememiştir. Ayetleri sırasıyla tefsir ederken yeri geldikçe sarf konularını izah etmiştir. Diğer bir ifade ile ayetlerin içerdiği dilsel konulara göre şekillenmiştir. Bu bağlamda vermiş olduğu örneklerden bazıları şunlardır:

1.2.1.1. فُعْلِيَّة ve فَعْلُولَةٌ Vezinleri

وَإِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ

“Vaktiyle Rabbi Hz. İbrahim’i bazı sözlerle sınavıp da Hz. İbrahim onları eksiksiz yerine getirince, ‘Ben seni insanlara önder yapacağım’ buyurmuştu. Hz. İbrahim, soyumdan da deyince Rabbi, vadim zalimleri kapsamaz buyurdu.”²⁷²

İbnu'l-Cevzî bu ayet-i kerimede geçen ذُرِّيَّةٌ kelimesinin veznine dair iki görüş olduğunu söylemektedir. Bu görüşlerin birincisine göre ذُرِّيَّةٌ kelimesi فُعْلِيَّة veznindedir. İkinci görüşe göre ise ذُرِّيَّةٌ فَعْلُولَةٌ şeklindedir.²⁷³ Kelimede şedde fazla olunca sonundaki ra harfi ya harfine İbdâl edilmiş /çevrilmiş ve vâv yaya idğam edilerek kelime son şeklini almıştır. Ancak müellif bu konuda ez-Zeccâc’ın birinci görüşü doğru bulduğunu belirtmektedir. Eserinde genellikle kelimelerin etimolojik/kök bilim anlamlarını ve nüanslarını detaylı bir şekilde tahlil etme üslubuna sahip olan müfessir, ذُرِّيَّةٌ kelimesini söyle açıklamaktadır: Bu kelime aslında küçük karınca anlamına gelen الذُّرُّ kelimesinden türetilmiştir. Çünkü Âdem’in zürriyeti yeryüzüne karıncalar gibi yayılmıştır.²⁷⁴ el-Avtebî (450?/ 1058) ise İbnu'l-Enbârî’den naklen bu görüşlere

²⁷² el-Bakara 2/124.

²⁷³ İbnu'l-Enbârî, ez-Zâhir, 2/115.

²⁷⁴ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 1/108.

üçüncüsünü ilave ederek kelimenin aslının hemzeli olarak ta değerlendirildiğini ve bu durumda دَرِيَّة kelimesinin ذَرَأَ اللهُ الْخَلْقَ cümlesinde olduğu gibi “Allah’ın yarattığı kimseler” şeklinde anlaşılacağını vurgulamaktadır. el-Avtebi bu görüşünün yanı sıra دَرِيَّة kelimesinin telaffuzuna dair de farklı vecihler sunmaktadır. Ona göre bu kelime دَرِيَّة veya دَرِيَّة gibi دَرِيَّة şeklinde de telaffuz edilebilir. Aslında ذَرَأَ fiilinin ذَرَأَ gibi yaratmak anlamına geldiğini ve bu yüzden her ikisinin de hem vezin hem de mana açısından aynı değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir.²⁷⁵ Bu konuda Mekkelilerin de el-Avtebi gibi bahsi geçen kelimeleri ve نِيَّ kelimesini hemzeli okudukları rivayet edilmektedir.²⁷⁶ İbn Manzûr (ö. 711/1311) ise bu kelimenin aslında الذَّرْ kelimesine nispet edilerek الذَّرِيَّة şeklinde zâ harfinin üstün olması gerektiğini ve ötre olarak nispet yapılmasının şaz olduğunu ifade etmektedir.²⁷⁷ Küçük karıncalar anlamına gelen الذَّرْ kelimesi التَّمْلُ gibi çoğul anlamında cins isimdir.²⁷⁸ Tekili ise التَّمْلُ kelimesinde olduğu gibi الذَّرْ şeklindedir.²⁷⁹ Zemahşeri (ö. 538/1144) ise bu kelimenin aslında yemeğin üzerine tuz, biber ve benzeri şeyler ekmek veya serpmek gibi anlamları olduğunu söylemektedir. Ona göre havada uçuşan toz tanecikleri ve küçük karıncaların da bu kelimeyle ifade edilmesi, kelimenin bahsi geçen anlamıyla ortak oluşlarından kaynaklanmaktadır.²⁸⁰ Meşhur dil bilgini Saleb’e (ö. 291/904) bu kelime sorulunca şöyle demiştir: Yüz tanesi bir dane kadar olan karıncalar topluluğunun bir tanesine الذَّرْ denir.²⁸¹ Yani bu kelime nerdeyse gözle görülemeyecek kadar küçük olan karıncayı ifade etmektedir.

Klasik Arapçada yukarıdaki anlamlara gelen kelime zamanla yeni anlamlar kazanmıştır. Nitekim modern Arapçada bu kelime “atom” anlamında da kullanılmaktadır. Örneğin günümüzde Araplar atom enerjisine الطَّاقَةُ الذَّرِيَّة demektedir. Bu kelimenin klasik Arapçada “küçük karınca” anlamında kullanıldığına dair örneklerden birisi de Ebû Zer ismidir. Türkçede

²⁷⁵ es-Suhari, *el-İbane*, 3/103.

²⁷⁶ el-Herevî, *Tehzibu'l-Luğa*, 14/291.

²⁷⁷ İbnu Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 1414/1993, 4/304.

²⁷⁸ el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Ayn*, 8/175.

²⁷⁹ Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail es-Seâlibî, *Fıkhu'l-luğati ve sirru'l-arabiyyeti*, thk. Abdurrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422), 39.

²⁸⁰ ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, 1419/1998, 311.

²⁸¹ Ebû's-Seâdât Meccüddîn el-Mübârek b. Esrûddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğaribi'l-hadisi ve'l-eser*, thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî - Mahmud Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399), 2/157.

“Ne mutlu onu bağrında taşıyan kabre! Ne saklar içinde bilir misiniz?

İçinde sekinet ve vakar saklar o kabir hiç şüphesiz hiç şüphesiz.”²⁸⁷

Müellif, haddi zatında yukarıdaki şiirde vakar ile birlikte zikredilmesinden dolayı sekinetin vakar anlamında olduğuna işaret etmektedir. Başta büyük tefsir bilgini Taberî (ö. 310/923) olmak üzere İbnü'l-Cevzî gibi birçok müfessirin de bu anlama eserlerinde yer verdiği görülmektedir.²⁸⁸ Ancak kökenleri itibari ile farklı olan bu iki kelimenin aralarında nüans olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Zira etimolojik/furûk açıdan bakıldığında birisinde sükûnet ve getirdiği huzur halinin diğerinde ise ağırlık anlamının baskın olduğu aşîkârdır. Nitekim Kuran-ı Kerimde şöyle buyrulmaktadır:

فَالْحَامِلَاتِ وَفُرَاً

“Yükü taşıyanlara ant olsun...”²⁸⁹

Ayet-i kerimde meleklerin yağmur yüklü bulutları taşıdığı anlatılmaktadır. Görüldüğü gibi ayet-i kerimde yük anlamı فُرَاً kelimesiyle ifade edilmiştir. Kelimenin anlamının /somut ağırlıkla birlikte mücerret/soyut boyutlar da kazandığı anlaşılmaktadır. Vakarlı kimse de âdeti ilim, irfan, edep, heybet ve benzeri manevi ağırlığı olan değerleri yüklenmiştir. Sükûnet merkezli olan sekinet kelimesinde ise korku, savaş ve benzeri durumlarda kişinin gönlünün rahat olması, dingin bir halet-i ruhiye içerisinde mutlu ve mutmain hissetmesi söz konusudur. Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra) vakar ile sekinet arasındaki farkı anlatırken özetle şöyle demektedir: Vakar her zaman içerisinde heybet anlamını barındırır ama sekinet için aynı şeyi söylemek doğru değildir. Sekinet yerine göre heybet anlamını da taşıyabilir ancak bu durum zorunlu değildir.²⁹⁰ Bu iki kelimenin birlikte kullanılması şiire mahsus bir durum değildir. Nitekim Hz. Peygamber de bu iki kelimeyi hadis-i şeriflerinde beraber kullanmıştır:

إِذَا سَمِعْتُمُ الْإِقَامَةَ فَامْشُوا إِلَى الصَّلَاةِ وَعَلَيْكُمْ بِالسَّكِينَةِ وَالْوَقَارِ وَلَا تُسْرِعُوا فَمَا أَذَرَكْتُمْ فَصَلُّوا وَمَا فَاتَكُمْ فَأَمُّوا

“Kameti duyduğunuz zaman namaza yürüyün. Sükûnet ve vakarınızı koruyun. Namaza yetişmek için acele etmeyin. Yetiştığınız rekâtları kılın ve kaçırdıklarınızı tamamlayın.”²⁹¹

²⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/247.

²⁸⁸ el-Amuli Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir b. Ğalib et-Taberi, *Camiu'l-Beyan fî tevili'l-Kur'an* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 5/330.

²⁸⁹ ez-Zâriyât 51/2.

²⁹⁰ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku'l-luġaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim (Kahire: Dâru'l-ilm ve's-sekafe li'n-neşri ve't-tevzi, 1418), 202.

²⁹¹ eş-Şeybani Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 16/519; el-Buhari Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhari, *Sahihu'l-Buhari* (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necat, ts.), 129.

Görüldüğü gibi hadis-i şerifte Hz. Peygamber sekinet ve vakar kelimelerini birlikte kullanmıştır. Allah'ın huzuruna gelen kişinin panik halinde acele ederek değil, aksine edepli bir şekilde vakarını ve sükûnetini muhafaza ederek saygıda kusur etmemesi vurgulanmıştır. Namaza giderken bile acele etmenin doğru olmadığı yerde namazın çabucak ve tadil-i erkâna riayet etmeden kılınmasının ne derece yanlış olacağı zaten izahtan varestedir.

Aslında سَكِينَةٌ kelimesi هَزِيمَةٌ veya عَزِيمَةٌ gibi mastardır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus vardır: Malum olduğu üzere Arapçada bazı filler farklı harf-i cerlerle kullanıldığında değişik anlamlar kazanırlar. Bahsi geçen kelime bu durumun yanı sıra birde aynı fiilin mastarının değişmesiyle birlikte anlamının da değişmesi gibi ilginç bir durum söz konusudur. Şöyle ki sülâsî mücerret birinci baptan: سَكَنَ / سَكَنَ بَ / سَكَنَ فِي يَسْكُنُ سَكَنًا şeklinde olduğunda görüldüğü üzere harf-i cersiz kullanılabildiği gibi بَ ve فِي harf-i cerleri ile de kullanılabilir. Bu şekilde kullanıldığında “bir yerde kalmak ve ikamet etmek” anlamında olur. Aynı fiil yine birinci baptan سَكَنَ إِلَى سَكُونًا وَسَكِينَةً şeklinde olduğu zaman harf-i cersiz kullanıldığında “sakin olmak”,²⁹² إِلَى harf-i ceri ile kullanıldığında ise “sekinet/ huzur bulmak, bir kimseye içi ısınmak veya rahatlamak” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.²⁹³ سَكَنَ سَكُونَةً şeklinde beşinci baptan olunca ise “miskin olmak” anlamına gelmektedir.²⁹⁴

Bu kökten türetilen سَكِينٌ bıçak ise “Sıddık” kelimesi gibi فَعِيلٌ vezninde mübalağalı ismi faildir. Boğazlanan hayvanın kesildikten sonra sakinleşmesi mantığından hareketle bıçağa “teskin eden alet” adı verilmiştir. Arapçada birçok kelime gibi bu kelime de hem müzekker hem de semai müennes kabul edilerek kullanılmaktadır.²⁹⁵ Bu bağlamda günümüz Araplarının, sonuna kapalı ta getirmek suretiyle kelimeyi direkt müennes olarak سَكِينَةٌ şeklinde kullandığını söylemek yerinde olacaktır. Böyle davranmalarının nedeninin, semai müennesleri normal müennes kelimeler formatına sokup cinsiyet karışıklığına neden olmasının önüne geçmek

²⁹² el-Mursî Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail b. Sîde İbnü Sîde, *el-Muhassas* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, ts.), 3/323.

²⁹³ Ebu'l-Kasım MAhmut b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 467.

²⁹⁴ Ahmed Fâris b. Yûsuf b. Mansûr Şidyâk, *el-Câsûs ala'l-Kâmûs* (İstanbul: Matbaatü'l-cevâib, 1229), 220.

²⁹⁵ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde el-Mursî İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421), 6/718; Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşâr el-Enbarî, *el-Müzekker ve'l-Müennes*, thk. Muhammed Abdu'l-Hâlik Azîme (Kahire: Vezâretü'l-Evkâf, 1421), 416; el-Mucâşî el-Belhî Ebu'l-Hasen Said b. Mesâde el-Ahfeş, *Meânî 'l-Kur'an* (Kuveyt: eş-Şeriketu'l-Kuveytiyye, ts.), 194; el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Ayn*, 5:313.

olduğu düşünülmektedir. Haddi zatında eski Arapların da bu kelimeyi kapalı ta ile kullandığı da görülmüştür.²⁹⁶ Bu şekilde kullanımının da doğru olduğunu ifade eden Arap dili âlimleri aşağıdaki şu şiiri şahit olarak zikretmiştir (Recez):

الدَّيْبُ سَكِينَةٌ فِي شَدْقِهِ ثُمَّ جَرَابًا نَصَلَهَا فِي حَلْقِهِ²⁹⁷

“Kurdun bıçağı çenesinde keskin uçlu mızrağı ise boğazındadır.”²⁹⁸

Bu kelimenin aynı zamanda şöyle ilginç bir hikâyesi vardır: Hz. Peygamber bir gün Ebu Hureyre’den سَكِينٌ kelimesini kullanarak bıçak ister. Ancak سَكِينٌ kelimesini hayatında ilk defa duyan ve ne anlama geldiğini bilmeyen Ebu Hureyre, Hz. Peygamberin emrini yerine getirmek için şaşkınlıkla ve telaş içerisinde sağına soluna bakar ve bıçağı görünce onu istediğini tahmin ederek şöyle der: اَلْمَدِيَّةُ تُرِيدُ يَا رَسُولَ اللَّهِ “Ey Allah’ın resulü bıçağı mı istiyorsunuz?” der Hz. Peygamber evet deyince bıçağı kendisine verir.²⁹⁹ Hikâyeyi nakleden Ebu Hureyre, bu kelimeyi ilk defa Hz. Peygamberden duyduğunu ifade eder.³⁰⁰ Hz. Peygamberin bıçak gibi kesici ve dolayısıyla ürkütücü yönü olan bir aleti, Arapların aşına olduğu مُدِيَّةٌ kelimesiyle değil de “teskin, huzur ve sükûnet gibi munis manaları içerisinde barındıran سَكِينٌ kelimesini tercih ederek ifade etmesinde zarafet, letafet ve nezaketinin tecelli ettiği görülmektedir.

Bayan adı olarak kullanılan Sukeyne (سَكِينَة) ise Sakine şeklinde olan İsm-i fail sıygasının ismi-i tasgir kalıbıdır. Her ne kadar eski Arap dilcilerinin bazıları bu kelimenin “minik dişi sıpa” anlamına geldiğini söyleyip sevimli, sevecen ve sempatik kızların minik sıpalara benzetilerek bu isimle adlandırıldığını iddia etseler de³⁰¹ Sukeyne kökünün sekinet ve

²⁹⁶ İbnu Sîde, *el-Muhassas*, 1417/1996, 5/141; Muhammed b. Mukrem b. Ali Ebu’l-Fadl Cemaluddin İbnu Manzur, *Lisanu’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 13/212.

²⁹⁷ Ulaştığımız kaynaklarda şairle ilgili bir bilgiye rastlanılmamıştır.

الدَّيْبُ سَكِينَةٌ فِي شَدْقِهِ	ثُمَّ جَرَابًا نَصَلَهَا فِي حَلْقِهِ				
اَلْ دُ ب س ك	ن م ح ر ا	ب ن ن ل ه ا	ف ي ح ل ق ه ي	ك ي ن ت ه و	ف ي ش د ق ه ي
ه/ه/ه/ه/	ه/ه/ه/ه/	ه/ه/ه/ه/	ه/ه/ه/ه/	ه/ه/ه/ه/	ه/ه/ه/ه/
مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ

²⁹⁸ İbnu Sîde, *el-Muhassas*, ts., 5/141.

²⁹⁹ Cevad Ali, *el-Mufasssal fi tarihi’l-Arab kable’l-İslam* (Beyrut: Dâru’s-sâkî, 1422), 16/187.

³⁰⁰ İbnu Manzur, *Lisanu’l-Arab*, ts., 13/212.

³⁰¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüğa*, thk. Muhamed Avad Mur’ib (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1421), 10/42.

sükûnet manasını göz önünde bulundurarak bu ismin “vakarlı, ağırbaşlı, sakin ve edepli hanımcık” anlamına geldiğini söylemek te yanlış kabul edilmeyeceği gibi kanaatimizce daha isabetli ve yerinde olacaktır. Zira kelimenin içerdiği anlam ismin bu şekilde değerlendirilmesine gayet müsaittir.

Bu kökle ilgili bir de şunu ifade etmek Arapçanın zaman içerisinde nasıl değişim geçirdiğini göstermesi bakımından önemlidir: Günümüzde Araplar sessiz veya sakin adam derken genellikle رَجُلٌ هَادِيٌ derler. Bu anlamı ifade etmek için رَجُلٌ سَاكِنٌ şeklinde bir cümle kurdukları ender denecek kadar azdır ve pek fazla yaygın değildir. Bu kelimeyi Araplar genelde Türkçedeki “mahalle sakinleri” cümlesinde olduğu gibi bir yerde oturan, bir yeri mesken tutan veya bir yerde ikamet eden anlamlarında kullanmaktadır. Klasik Arapçada ise Türkçede olduğu gibi sessiz adam manasında رَجُلٌ سَاكِنٌ “sakin adam” denilebilmesi oldukça düşündürücü ve manidardır. Açıkçası سَاكِنٌ kelimesi modern Arapçanın aksine Türkçede halen klasik Arapçadaki eski anlamlarını haiz bir şekilde tazeliğini ve canlılığını sürdürmektedir. Nitekim eski dil bilginleri “sakin adam” manasında وَهَادِيٌ وَسَاكِنٌ وَدِيْعٌ فُلَانٌ denilebileceğini söylemişlerdir.³⁰²

1.2.1.3. فُعْلُون Vezni

وَالْقَمَرَ قَدَرْنَا مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ

“Ayın dolaşımı için de konak yerleri (evreler) belirledik. Nihayet o, eğrilmiş kuru hurma dalı gibi olur.”³⁰³

İbnu'l-Cevzî yukarıdaki ayet-i kerimede geçen عُرْجُون kelimesinin انْعِرَاج mastarından türetilmiş فُعْلُون vezninde bir kelime olduğunu söylemektedir.³⁰⁴ Bunun yanı sıra bir de ayet-i kerimenin farklı kıraatlerine ve buna paralel olarak irap vecihlerine değinmekte, وَالْقَمَرَ kelimesinin kıraat imamı tarafından mansup olduğu gibi merfu ve عُرْجُون kelimesinin de عُرْجُون şeklinde de okunduğuna işaret etmektedir. Ayet-i kerimede وَالْقَمَرَ kelimesi mansup

³⁰² ez-Zemahşerî, *Esâsü 'l-Belâğa*, 1419/1998, 467.

³⁰³ Yâsîn 36/39.

³⁰⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu 'l-mesîr*, 3/524.

okunduğunda mukaddem meful konumunda olur. Bu şekil de olunca قَدَرْنَا fiili bir defa وَالْقَمَر kelimesinden önce takdir edileceği ve diğer defa da وَالْقَمَر den sonra açıkça zikredileceği için cümlelerin anlamı daha yoğun bir şekilde vurgulanmış olacaktır. Çünkü bu durumda fiil iki kere zikredilmiş olur ve böylece cümlelerin ifade gücü perçinleşir. Ayet-i kerimde takdir edilen fiille beraber cümle قَدَرْنَا الْقَمَر قَدَرْنَا مِنْ أَمَارٍ takdirinde olur. الْقَمَر kelimesi merfu okunduğunda ise iki türlü irap seçeneği olur: Birincisi وَالْقَمَر ile başlayan bu ayet-i kerime daha önce geçen وَأَيُّهُ هُمْ وَأَيُّهُ هُمْ ayetine atfedilir/bağlanır; وَالْقَمَر kelimesi ise muahhar mübteda yapıp ona وَأَيُّهُ هُمْ şeklinde mukaddem haber takdir edilir. Takdir edilen kelimeler ile وَأَيُّهُ هُمْ şeklini alır. İkinci seçeneğe göre ise وَالْقَمَر mübteda قَدَرْنَا cümlesi de onun haberidir. Kendilerine göre sebep ve gerekçeler zikrederek ayet-i kerimeyi وَالْقَمَر şeklinde merfu³⁰⁵ veya وَالْقَمَر şeklinde mansup³⁰⁶ okumanın daha güzel olduğunu söyleyen âlimler olsa da müfessir, bu konuda herhangi bir tercihte bulunmayıp sâdece kıraat ve irap vecihleri zikretmekle yetinmektedir.³⁰⁷

Doğrusu müellif, tefsir ettiği birçok ayet-i kerimde olduğu gibi burada da kelimenin orijinal kök anlamına işaret ederek, okuyucunun Kuran-ı Kerim metnini tamamen içselleştirmesini ve derinlemesine etimolojik analiz yaparak kelimelerin anlam dünyasına her yönüyle nüfuz edip kavramasını hedeflemektedir. Bu konuda çok detaylı bir anlatım sergilemeyip aksine işin mantığını anlamaya yönelik faydalı bilgiler, rehber sözcükler ve anahtar kelimeler niteliğinde can alıcı ve vurucu cümleler kurup okuyucuya gerekli fikir mayası sunmaktadır. عَرَج kelimesi, “eğri olmak, topal olmak, yukarı çıkmak veya yükselmek” gibi anlamlar içeren عَرَج kökünden türetilmiştir.³⁰⁸ Bu kelime “kurumuş ve eğrilmiş hurma salkımının çöpü/sapı” anlamına gelir.³⁰⁹ Ayet-i kerimde dolunayın yarımaya dönüşüp hilal

³⁰⁵ Ebu Cafer en-Nehhâs Ahmet b. Muhammet b. İsmail b. Yunus en-Nehhas, *İrabu'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 3/267.

³⁰⁶ İsmâil bin Muhammed bin Fadl bin Ali bin Ahmed bin Tâhir el- Isfehânî Kivâmu's-sunne, *İrabu'l-Kur'an*, thk. Faize bnt. Ömer el-Mueyyed el-Mueyyed (Riyad: Fehresetu mektebeti'l-melik Fahdi'l-vataniyye, 1415), 330.

³⁰⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/524.

³⁰⁸ el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Ayn*, 222; İbnu Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, 1408/1987, 461; el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğa*, 228; el-Fârâbî, *es-Sıhah*, 328; er-Râzî, *Mucmelu'l-Luğa*, 665; Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya el-Kazvîni er-Râzî İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Şâm: Dâru'l-Fikr, 1399), 4/302; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 311; es-Sıkillî, *Kitabu'l-Efal*, 2/369.

³⁰⁹ ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, ts., 642.

şeklini alması ve böylece kavis gibi bir görünüme sahip olması durumu, kurumuş ve eğrilmiş hurma salkımının çöpüne/sapına benzetilmiştir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken çok önemli bir husus vardır. Çünkü yukarıda anlam eksenini her ne kadar ifade edilmiş olsa da bu kökün, farklı baplara aktarılıp veya mastarı değiştirilip kullanıldığında farklı anlamlar taşıyacağı gerçeği göz ardı edilmesi söz konusu olursa telaffuz ve manasında hiç şüphesiz yanlışlıklar ortaya çıkacaktır.

Eğer bir kimse doğuştan ve yaratılıştan topal ise onun bu durumu sülâsi mücerret dördüncü bap olan عَرَجَ يَعْرَجُ عَرَجًا وَعَرَجَانًا fiili ile ifade edilir. Çünkü Arapçada dördüncü bap genellikle *kalıcı engellilik* durumlarını izah sadedinde kullanılır. Şayet topallayıp aksaması doğuştan değil de *geçici bir rahatsızlık veya kaza* gibi bir olay sonucu meydana gelmişse bu durum sülâsi mücerret birinci bap olan عَرَجَ يَعْرَجُ عَرَجًا وَعَرَجَانًا ile ifade edilir.³¹⁰ Aynı zamanda عَرَجَ عَلَى / عَرَجَ فِي يَعْرَجُ عُروجا ile ifade edilir. Bu bağlamda Arapların topallamak, aksamak ile yukarı çıkmak veya yükselmek arasında kurmuş oldukları mantık örgüsü ve odak noktası oldukça ilginçtir. Şöyle ki aksayarak yürüyen topal kimse merdivenle yukarı çıkan kimseye benzetilmiştir. Zira her ikisinin de hareketleri derinlemesine düşünüldüğünde eğrilme, aksama, düşmemek için yavaş ve temkinli davranma konusunda aralarında büyük bir benzerliğin olduğu görülecektir.³¹¹ Netice itibarı ile aynı hareketi birisi yeryüzünde yatay bir zeminde diğeri ise gökyüzüne doğru dikey olarak yapmaktadır.

Görüldüğü üzere “yukarı çıkmak veya yükselmek” anlamına gelen عَرَجَ fiili, normalde عَرَجَ harf-i ceri ile kullanılmaktadır. Fakat bu durum Allah Teâlâ söz konusu olduğunda değişmektedir. Nitekim Kuran-ı Kerimde şöyle buyurulmuştur:

تَعْرَجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ

“Melekler ve ruh O’na, miktarı elli bin yıl olan bir günde yükselip çıkar.”³¹²

³¹⁰ İbnu’l-Enbârî, *ez-Zâhir*, 2/368.

³¹¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Ca’fer b. Dürüsteveyh b. el-Merzübân el-Fârisî el-Fesevî İbn Dürüsteveyh, *Tashihü’l-fasih ve şerhuhu*, thk. Muhammed Bedevi el-Mehtûn el-Mehtûn (Kahire: el-Meclisu’l-ala li’ş-şuuni’l-İslamiyye, 1419), 117.

³¹² el-Meâric 70/4.

Normalde عَلى harf-i ceri ile kullanılan عَرَج fiili, bu ayet-i kerimede Allah Teâlâ'dan bahsedildiğinden dolayı إِلَى ile kullanılmıştır. Çünkü fiil, عَلى harf-i ceri ile kullanıldığında “bir kimsenin bir şeyin üzerine çıkıp yükselmesi anlamına” gelir. Hâlbuki azamet ve celal sahibi olan Allah Teâlâ yüceler yücesidir. Melek olsun insan olsun herkes, ona kul olduğu kadar özgür ve huzurunda secdeye kapanıp alçaldığı kadar yüksektir. İşte ayet-i kerimede bu yüzden عَرَج fiili إِلَى harf-i ceri ile kullanılmıştır. Haddi zatında buna benzer bir durum zamanla İslami literatürle birlikte “İşlediği bir günah veya suçtan pişman olarak bir daha yapmamaya karar verme” olarak kavramlaşan lakin aslında kök anlamı itibarı ile “dönmek” anlamına gelen تَاب fiili için de geçerlidir. Nitekim tövbe eden kul, günahlarından pişman olup Rabbine dönmektedir. Bahsi geçen bu fiil normalde kul özne olunca ve sonrasında lafzatullah geldiğinde إِلَى harf-i ceri ile kullanılmaktadır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا

“Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılık içinde Allah’a tövbe edin.”³¹³

Ancak fiilin öznesi Allah Teâlâ olunca kendisinden sonra gelen kelimenin عَلى harf-i ceri ile kullanılması gerekir. Açıkçası عَلى harf-i ceri, “bir şeyin üstünde veya üzerinde” manasına geldiği için lafzatullahın başına getirilmesi doğru değildir. Daha net ifade etmek gerekirse bu fiil, Allah ile kullar arasında gerçekleşen manevi etkileşimi anlatmaktadır. Şöyle ki; tövbe-kâr olan kullar günahlarından pişman olup Allah Teâlâ’ya dönerler, buna karşılık Allah Teâlâ’da merhamet ve mağfiretiyle onlara döner. Kısacası; lafzatullahın olduğu cümlede عَلى harf-i ceri diğer kelimenin (kul) başına getirilmesi gerekir.

لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ يَزِيغُ قُلُوبُ فَرِيقٍ مِنْهُمْ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ إِنَّهُ بِهِمْ رُؤُوفٌ رَحِيمٌ

“Şu bir gerçek ki Allah, peygambere ve o sıkıntılı zamanda, içlerinden bir grubun moralleri bozulmaya yüz tuttuktan sonra bile ona bağlılıklarını koruyan muhacirlere ve ensara

³¹³ et-Tahrîm 66/8.

lütfulyla muamele etti ve sonra da tövbelerini kabul etti. Allah onlara karşı çok şefkatli ve merhametlidir.”³¹⁴

Bu fiille ilgili son olarak bir de şu noktaya dikkat çekmek gerekir. Kulun kendi günahlarından tövbe etmesi anlatılıyorsa bu durumda تَاب fiilinden sonra getirilmesi gereken harf-i cer عَلَى veya إِلَى değil عَنْ veya مِنْ olmalıdır.³¹⁵

التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ

“Günahından tövbe eden hiç günahı olmayan kimse gibidir.”³¹⁶

هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهِيمُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ

“O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah’tır; egemenliğin mutlak sahibidir, her türlü eksiklikten uzaktır, esenlik verendir, güven sağlayan ve kendisine güvenilendir, görüp gözeten ve yönetendir, üstündür, iradesine sınır yoktur, büyüklükte eşi olmayandır. Allah onların yakıştırdıkları ortaklardan tamamıyla münezzehtir.”³¹⁷

1.2.1.4. فَعُول Vezni

İbnu’l-Cevzî, yukarıdaki ayet-i kerimede geçen الْقُدُّوس kelimesiyle ilgili şöyle demektedir: Bu kelime الْقُدُّوس veya الْقُدُّوس şeklinde kâf harfi ötre veya üstün yapılarak iki türlü de kıraat edilebilir.³¹⁸ Müellif bu kökün aslı itibari ile “arınmak” anlamına geldiğini söylemektedir. Bu anlamdan hareketle “günahlardan arınma yeri” olması hasebiyle Kudüs’e بَيْتُ الْمُقَدَّسِ cennete ise “dünyaya ait bütün eksikliklerden arınmış, günaha, isyana ve sair kötülöklere yasaklı bölge” olması sebebiyle حَظِيرَةُ الْقُدْسِ denmiştir. Bu kelime Allah Teâlâ için kullanıldığında ise; O’nun akla gelen bütün eksikliklerden, kullar gibi eş veya evlat edinmekten, kısacası; ulûhiyet makamına yakışmayacak her şeyden münezze ve her yönüyle mükemmel olduğunu, paklığını ve kutsiyetini ifade etmektedir. Müfessir aslında bu vezinde kullanılan isimlerin genellikle فَعُول şeklinde geldiğini ancak قُدُّوس ve سُبُّوح kelimelerinin bu durumdan

³¹⁴ et-Tevbe 9/117.

³¹⁵ el-Buhari, *Sahîhu’l-Buhari*, ts., 6/179.

³¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünen İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru ihyai’l-kütübi’l-Arabiyye, ts.), 2/1419.

³¹⁷ el-Haşr 59/23.

³¹⁸ el-Yemenî, *Şemsu’l-Ulûm*, 5/2945; er-Râzî, *Muhtaru’s-sıhah*, 112; İbnu Manzur, *Lisanu’l-Arab*, ts., 2/441; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 4:509.

müstesna olduğunu söylemektedir.³¹⁹ Birbirine yakın anlamlı olan bu iki kelime Allah Teâlâ'yı tenzih bağlamında daha vurgulu olması için beraber kullanılır ama ikisinin arasında umum husus açısından fark vardır. Şöyle ki mukaddes olmak kullar ve sair nesneler için de kullanılabilirken Subhân olmak sâdece Allaha mahsustur. Mesela mukaddes/ kutsal topraklar denilir ama bu bağlamda musebbah topraklar denilmez. Normalde sıfatlarda pekiştirme yapılırken genelden özele gidilir lakin burada tam tersi yapılmıştır. Burada söz konusu Allah Teâlâ olunca sıralamada öncelik yalnız ona mahsus olan sıfata verilmiştir.³²⁰

İbnu'l-Cevzî'nin de ifade ettiği gibi aslında فُعُولُ vezni çok kullanılan genel geçer bir vezin değildir. Bu bağlamda daha çok فُعُولُ vezni kullanılmaktadır.³²¹ Konunun daha iyi anlaşılması için فُعُولُ veznindeki isimlerden birkaçına örnek vermek yerinde olacaktır: كَلْبٌ “kanca” anlamına gelen bu kelime كَلْبٌ köpek kelimesinden türetilmiştir. Yine aynı şeklide Türkçedeki kelepçe ve kerpeten de كَلْبٌ köpek kelimesinden türetilmiştir. Kerpeten aslında kelbetan كَلْبَتَانِ yani iki köpek anlamına gelmektedir.³²² Anlaşılan kanca, kelepçe ve kerpeten gibi kelimeler köpek gibi kaptığı için bu adları almış fakat zamanla bu asıl kök kelimenin anlamı unutulmuştur. تَنْوُرٌ kelimesi ise tandır anlamına gelmektedir. Aslında içinde ateş yakıldığı için bu şekilde isimlendirilmiştir. Diğer bir ifade ile kök anlamı dikkate alındığında tandır, “içinde ateş yakılan yer” manasını taşımaktadır. Dolayısıyla bu kelime Türkçeye Arapçadan geçmiştir. Zamanla telaffuzunun değişmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Türkiye'nin bazı yörelerinde hala tandır yerine tandur şeklinde söylenilmektedir. Tandur şekli Arapçadaki telaffuza تَنْوُرٌ çok daha fazla benzemektedir.

فُعُولُ vezninde bir diğer kelime de شَبُوطٌ “sazan balığı” kelimesidir.³²³ Günümüzde Araplar iyi yüzen kimse için مِثْلَ شَبُوطٍ sazan gibi derler. Türkçede ise “sazan gibi atlamak” ifadesinin bağlamı ve manası tamamen farklı olduğu gibi kesinlikle iyi yüzmekle uzaktan veya yakından alakası yoktur. Bu yüzden Türkçeden Arapçaya kelimesi kelimesine çeviri yapılarak

³¹⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/264.

³²⁰ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Mucemu'l-Furuki'l-luğaviyye*, thk. Beytullah Beyyat (Kum: Muessesetu'n-neşri'l-İslami, ts.), 125.

³²¹ İbn Dürüsteveyh, *Tashihü'l-fasih*, 280.

³²² Abdurrahman b. Ebibekr Celaleddin es-Suyutî, *el-Müzhir fi ulumi'l-luğa ve envaiha* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/32.

³²³ İbn Dürüsteveyh, *Tashihü'l-fasih*, 280.

sazan kelimesiyle ilgili böyle bir benzetme yapıldığında gülünç bir durumun ortaya çıkması, konuşmanın yanlış anlaşılması ve netice itibarı ile anlatım bozukluğu olması kaçınılmazdır.

İbnu'l-Cevzî'nin فَعُولُ veznine dair verdiği örneklerden birisi de سَقُوْدٌ “şiş” kelimesidir. Bu kelime aynı zamanda nahiv ilminde şahit beyitlerden sayılan Nâbiğa ez-Zübyânî'nin (ö. 604 [?]) şu şiirinde geçmektedir (Basît):

كَأَنَّهُ خَارِجًا مِنْ جَنْبِ صَفْحَتِهِ سَقُوْدٌ شَرِبَ نَسُوهُ عِنْدَ مُقْتَادٍ³²⁴

“Köpeğin boynunun kenarından çıkarken boğanın boynuzu, yiyip içen topluluğun mangalın başında bıraktıkları şiş gibiydi.”³²⁵

Şair burada boğanın boynuzunun³²⁶ köpeği delerek boynundan girip diğer tarafından çıkması durumunu, şişe geçirilmiş etlere benzetmektedir. Nahiv ilmi açısından şahit olarak kullanılması ise şöyledir: Şiirde geçen خَارِجًا kelimesi كَأَنَّهُ kelimesinin sonundaki zamirden haldir. Görüldüğü üzere aslında burada fiil yoktur. Ancak كَأَنَّ “gibi” kelimesi يُشَبِّهُ “benzer” anlamında yorumlanmış ve böylece كَأَنَّهُ kelimesinin sonundaki zamir de mana açısından fail olarak kabul edilmiştir.³²⁷ Şiirde geçen نَسِيَ fiili, unutmak değil تَرَكَ terk etmek, bırakmak anlamına gelmektedir.³²⁸ Bu anlama geldiğini ispat sadedinde yine bu şiirin şahit olarak kullanıldığını hatırlatmak isabetli olacaktır.

Yoğun şahit içerikli olan bu şiir aynı zamanda kalp anlamına gelen فُؤَادٌ kelimesinin kök anlamına ışık tutması açısından da önemli bir konuma sahiptir. Bu kök aslında et ve benzeri bir

324

سَقُوْدٌ شَرِبَ نَسُوهُ عِنْدَ مُقْتَادٍ				كَأَنَّهُ خَارِجًا مِنْ جَنْبِ صَفْحَتِهِ			
ت أَ د ي	هُوَ عِنْ دَ مُقْتَادٍ	يَنْ نَ شُو	سَقُوْدٌ شَرِبَ	خ ت ه ي	مِنْ جَنْ بِ صَفْحَتِهِ	خَارِ جَنْ	كَأَنَّ نَ هُوَ
/ه/	/ه/ه/ه/	/ه/ه/	/ه/ه/ه/	///ه	/ه/ه/ه/	/ه/ه/	/ه/ه/ه/
فَعُو	مُسْتَفْعِلُنْ	فَاعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَاعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ

³²⁵ İbn Dürüsteveyh, *Tashihü'l-fasih*, 281; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsu'l-Luğa*, 3/82; el-Yemenî, *Şemsu'l-Ulûm*, 5/3101.

³²⁶ Muhammed b. Muhammed Hasan Şürrâb, *Şerhu's-şevâhidi's-şi'riyye fî ümmâti'l-kütübi'n-nahviyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427), 303.

³²⁷ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî İbnu Cinnî, *el-Hasâis* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 2/277.

³²⁸ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, *el-Ezdâd*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1407), 399.

şeyi “kızartmak” anlamına gelmektedir. Nitekim yukarıdaki şiirde de مُقْتَادٍ kelimesi ismi mekân kalıbı olarak kızartılan yer, ocak, mangal gibi bir anlama gelmektedir. Doğrusu kalp, hararet ve öfkenin merkezi olması hasebiyle “kızartmak” anlamına gelen bir kökten türetilmiştir.³²⁹ Kuşkusuz sinirlenen kimsenin kan basıncının yükselmesi ve vücudunun hararetinin doruk noktaya ulaşması kalbin bu şekilde adlandırılmasının isabetli olduğunu göstermektedir. فَعُولُ vezninde gelen kelimeler çok daha fazla olmakla birlikte bu kadar misalle yetinilmiştir. Nitekim yukarıda zikredilen kelimelere ek olarak İbn Düreyd, (ö. 321/933) فَعُولُ vezninde olan birçok kelimeye بَابُ مَا جَاءَ عَلَى فَعُولٍ “فَعُولُ vezninde gelen kelimeler” diyerek kitabında özel başlık açmıştır.³³⁰

İbnu'l-Cevzî'nin bu ayet-i kerimede vezin değerlendirmesi yaptığı kelimelerden birisi de الْمُهَيِّمُ kelimesidir. İsm-i fail formatında olan bu kelime aslında مُهَيِّمٌ şeklinde hemzelidir. Ancak he harfinin telaffuzu hemzeden daha kolay olduğu için hemze, he'ye dönüştürülmüştür. Bu konuda ez-Zemahşeri'de İbnu'l-Cevzî gibi düşünmekte ve bu kelimenin aslının الْأَمْنُ kökünden türetildiğini teyit etmektedir.³³¹ Bu kökten geldiği kabul edilecek olursa kelimenin, “emin” anlamı tercih edilmiş olacaktır. Fakat emin anlamıyla birlikte müfessir الْمُهَيِّمُ kelimesinin, “kullarının hallerine şahit, vahyinin doğruluğunu tasdik eden, her şeyi denetleyen, gözetleyen veya koruyan” gibi anlamlara geldiğini de beyan etmektedir. Müellif, aslında مُفَيِّعٌ vezninin genelde ism-i tasgîr vezni olarak kullanıldığını vurgulamakta, ayet-i kerimede olduğu gibi ism-i fail olarak kullanıldığı yerlerin sâdece مُهَيِّمٌ و مُبَيِّطٌ و مُسَيِّطٌ kelimeleriyle sınırlı olduğunu belirtmektedir.³³²

İbnu'l-Cevzî'nin bu ayet-i kerimede vezin değerlendirmesi yaptığı kelimelerden birisi de الْمُتَكَلِّلُ kelimesidir. Bu kelime تَكَلَّلَ fiilinin ism-i fail formatı olup تَفَعَّلَ babından gelmektedir. Müfessir burada çok önemli bir konuya dikkat çekmektedir: Malum olduğu üzere تَفَعَّلَ babı “tekellüf” anlamını taşır. Fakat müellif, Allah Teâlâ için kullanıldığında bu kelimenin

³²⁹ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsu'l-Luğa*, 4/469.

³³⁰ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî İbnu Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, ts.), 2/1214.

³³¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 4/509.

³³² İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/265.

içerdiği “ta” harfinin tekellûf veya “teati” (karşılıklı alıp verme) değil teferrût (yalnızca Allah Teâlâ’ya mahsus olma) ve tehassus (mahsus olma) anlamına geldiğini vurgulamaktadır.³³³ Daha açık ifade ile buradaki ta harfi kelimenin, büyüklük ve azametini yalnızca Allah Teâlâ’ya mahsus olduğunu ifade etmesini sağlamaktadır.³³⁴ Tekellûf “bir şeyi peyderpey elde etmek” şeklinde anlayan âlimler olduğu gibi “kendinde bulunmayan bir özelliği varmış gibi gösterme çabası, yapmacık davranma” şeklinde değerlendiren âlimler de vardır. Örneğin bu bağlamda ilk yaklaşıma göre tekellûf anlamı içeren تَعَلَّمَ “öğrenmek” fiilinin Allah Teâlâ için kullanılması mümkün değildir. Zira Allah Teâlâ için öğrenmek gibi zahmetli ve yorucu bir süreç gerektiren eylemin düşünülmesi hiç şüphesiz söz konusu bile olamaz. İkinci yaklaşıma göre tekellûfe, “tabip olmadığı halde tabipmiş gibi davranan sahte doktor” مُنْطَبِّبْ kelimesi örnek olarak verilebilir.³³⁵ Kısacası; büyüklük ve azamet Allah Teâlâ’nın şanına yakışır, kulların böyle bir iddiada bulunması ise tamamen tekellûf ve zorlama olup kesinlikle yapmacılıktan öteye geçmeyecektir.

1.2.1.5. فَعْلَيْنِ Vezni

وَلَا طَعَامٌ إِلَّا مِنْ غِسْلَيْنِ

“Yananların artıklarından başka yiyeceği de yoktur!”³³⁶

Yukarıdaki ayet-i kerimde geçen غِسْلَيْنِ kelimesinin anlamına dair üç görüş olduğunu zikreden İbnu’l-Cevzî, kelimenin فَعْلَيْنِ vezninde olduğunu ifade etmektedir. İbnu Kuteybe’den naklederek فَعْلَيْنِ vezninin فُعَالَةٌ vezni gibi olduğunu söylemektedir.³³⁷ فُعَالَةٌ vezni genelde “artık” şeyleri ifade etmek için kullanılır.³³⁸ Bu durumda ayet-i kerimde geçen غِسْلَيْنِ kelimesi, cehennemde yanan kimselerin üzerlerin den akan kan ve irin gibi artıklar anlamına gelir. Bu kelimenin aslının غَسْلٌ “yıkamak” olduğu düşünüldüğü zaman cehennemliklerin “kiri” şeklinde de çevrilmesinin de mümkün olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

³³³ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 4/265.

³³⁴ İbnu Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, 1414/1993, 5/125.

³³⁵ ez-Zebîdî, *Tâcu’l-arus*, 3/262.

³³⁶ el-Hâkka 69/36.

³³⁷ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 4/333.

³³⁸ Subhi İbrahim es-Salih, *Dirâsât fî fikhi’l-luğa* (Beyrut: Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 1379), 338.

1.2.1.6. فُعَالَةٌ Vezni

İmam Süyûtî (ö. 911/1505) *el- Müzhir* adlı kitabında فُعَالَةٌ “ذَكَرَ مَا جَاءَ فِي فُعَالَةٍ” vezninde gelen kelimeler” şeklinde bu vezne özel bir bahis açmıştır.³³⁹ Hiç şüphesiz birkaç tane örnek vermek veznin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Örneğin Arapçada yemek artığı, sigara külü, mecazen toplumun yüz karası ve benzeri artık çöplere نُفَايَةٌ denir. Aslında bu kelimenin kök anlamı نَفَى “uzaklaştırmak” anlamına gelmektedir.³⁴⁰ Kelimenin bütün türevlerinin bu mana ekseninde temerküz ettiği gayet aşikârdır. Arapçada olduğu gibi eski Türkçede de bir kimseyi sürgüne göndermeye nefiy denilmektedir. Kuşkusuz bir kimseyi sürgüne göndermenin, onu memleketinden uzaklaştırmak olduğu izahtan varestedir. Aynı şekilde insanlar, çöplerini ve atıkları kendilerinden uzaklaştırır. Kısacası نَفَى kökünün türevlerinde direkt veya dolaylı olarak “uzaklaştırmak” anlamı vardır.

فُعَالَةٌ vezninde olan başka bir örnek te “talaş” anlamına gelen نُجَارَةٌ kelimesidir. Bu kelime kök anlamı itibarı ile “bir şeyi ölçüp biçmek, düzeltmek, yapmak”³⁴¹ gibi anlamlara gelse de daha çok kapı, pencere, koltuk ve benzeri marangozluk mesleğinin icabı olan şeylerin yapımı için kullanılmaktadır. Nitekim marangoza Arapçada نَجَّارٌ marangozhaneye de مَنْجَرٌ denilmektedir. İşte talaşlar da marangozun kesip doğradığı ağaçların artığı olduğunu için artıklara özel kalıp olan فُعَالَةٌ vezniyle ifade edilmiştir. Aynı şekilde نُجَارَةٌ talaş kelimesiyle eş anlamlı olan فُرَاصَةٌ و سَحَالَةٌ و نُحَاتَةٌ و نُشَارَةٌ و حُسَالَةٌ و خُرَاطَةٌ gibi kelimelerin hepsi görüldüğü üzere فُعَالَةٌ vezninde gelmiştir.

فُعَالَةٌ vezninde olan başka bir örnek te “şarap ve benzeri içeceklerin dibinde kalan” anlamına gelen ثُمَالَةٌ kelimesidir. Bu kelimenin kökü “bir yerde kalmak, sabit olmak” gibi anlamlara gelmektedir.³⁴² Mesela Araplar zil zurna sarhoş olmak veya Türkçede “şişenin dibini görmek” cümlesindeki abartılı anlatımı şu tabiri kullanarak ifade ederler: شَرِبَ الْكَاسَ حَتَّى الثُّمَالَةِ “Kadehi son damlasına kadar içti.” Ancak bu kökten türetilen ثُمَالٌ kelimesi “artık” vezni olan

³³⁹ es-Suyutî, *el-Müzhir fî ulumi 'l-luğa ve envaiha*, 2/121.

³⁴⁰ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsu 'l-Luğa*, 5/456.

³⁴¹ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsu 'l-Luğa*, 5/393.

³⁴² İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsu 'l-Luğa*, 1/389.

فُعَالَةٌ vezninden farklı olarak “mesnet, dayanak ve sığınak” gibi olumlu anlamlarda kullanılmıştır. Bu kelime kesinlikle geriye kalmış atık veya artık çerçöp gibi olumsuz bir anlam içermemektedir. Nitekim Ebu Talip (ö. 619 m.) yeğeni Hz. Peygamberi överken şöyle demiştir (Tavîl).³⁴³

وَأَبْيَضُ يُسْتَسْقَى الْعَمَامُ بِوَجْهِهِ ثَمَالُ الْيَتَامَى عَصْمَةٌ لِلْأَرَامِلِ³⁴⁴

“O nur yüzlüdür.

İnsanlar onun yüzü suyu hürmetine bulutlardan yağmur yağması için dua eder.

O yetimlerin dayanağı, dulların sığınağıdır.”³⁴⁵

Bu şiirde geçen ثَمَالُ sığınak, dayanak kelimesinin “bir yerde kalmak, sabit olmak” kök anlamı ile ilişkisi ise şöyledir: Buhranlı dönemlerde ve zor zamanlarda iyi gün dostları hemen ortadan kayboluverir geriye sâdece içten seven ve samimi dost olan kimseler kalır. Kısacası amcası, yeğeni Hz. Peygamberin güzel yüzlü ve mübarek olduğunu, kimsesizlerin, düşkünlerin, biçare ve garibanların her zaman yardımına koştuğunu ve onları asla darda koymayıp imdatlarına yettiğini söyleyerek onu övmektedir.

Arap dilinin doğru kullanımına dair yazmış olduğu eserinde فُعَالَةٌ veznine özel bahis açan ve bu vezne dair birçok örnek veren Ahmet Muhtar Ömer, bu kalıbın artıkları ifade etmek için eskiden beri kabul görmüş standart bir vezin olduğunu söylemekte ve bu minvalde modern kelimeler ihdas etmenin Arapçanın dil mantığına asla aykırı olmadığını vurgulamaktadır.³⁴⁶

³⁴³ İbnu Manzur, *Lisanu'l-Arab*, ts., 11/94.

³⁴⁴

ثَمَالُ الْيَتَامَى عَصْمَةٌ لِلْأَرَامِلِ				وَأَبْيَضُ يُسْتَسْقَى الْعَمَامُ بِوَجْهِهِ			
وَأَبْ ي	ض يس تس قل	غ ما م	ب وج ه هي	ث ما ل	ي تا مى عص	م تن لل	أرا م لي
//ح/	ح/ح/ح/	ح/	ح//ح/	ح/ح/	ح/ح/ح/	ح/ح/	ح//ح/
فَعُولُ	مَفَاعِيلُ	فَعُولُ	مَفَاعِيلُ	فَعُولُ	مَفَاعِيلُ	فَعُولُ	مَفَاعِيلُ

³⁴⁵ Nasır b. Abdusseyyid b. Ebi'l-Mekarim b. Ali el-Havarizmi, *el-Muğrib fi tertibi'l-murib* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, ts.), 69; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arus*, 28/167.

³⁴⁶ Ahmet Muhtar Ömer, *Mu'cemu's-savabi'l-luğavi delilu'l-musekkafu'l-Arabi* (Kahire: Alemu'l-Kütüb, 1429), 2/971.

1.2.1.7. مَفْعَال Vezni

وَأَرْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا

“Gökten üzerlerine bol bol yağmur indirdik...”³⁴⁷

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimede geçen مِدْرَارًا kelimesinin مَفْعَال vezninde mübalağalı ism-i fail olduğunu söylemektedir. Aslında السَّمَاء kelimesinin semai müennes olduğunu fakat مَفْعَال vezninde müzekker ve müennes ayrımı yapılmadığından bu şekilde geldiğini şu örneklerle açıklamaktadır: Sürekli erkek doğuran kadına اِمْرَأَةٌ مِدْكَارٌ denildiği gibi her zaman kız doğurana da اِمْرَأَةٌ مِثْنَاتٌ denir.³⁴⁸ Kısacası; مَفْعَال vezni hem müzekker hem de müennes için ortak olarak kullanılmaktadır.³⁴⁹ Müellif bu ayet-i kerimede aslında gökle, yağmurun kastedildiğini ifade ederek açıkça olmasa da zımnîen mecaz-ı mürsel (Benzetme ilgisi bulunmaksızın, neden sonuç gibi türlü ilişkilerle bir sözcüğün başka bir sözcük yerinde kullanılması sanatı, ad aktarması) olduğuna işaret etmektedir. Burada mahalliyyet alakası vardır. Mahalliyyet alakasında mahal zikredilir ama aslında kastedilen mahaldeki şeydir. Diğer bir ifade ile yağmur gökten yağdığı için yağmur yerine bizzat indiği yer olan gök zikredilmiştir. Bu kullanım tabir caizse su yerine suyun bizzat kaynağını zikretmek gibidir ki hiç şüphesiz böyle edebi ve derin bir üslubun derinlemesine düşünüldüğünde muhatap üzerinde çok daha fazla etkili olduğu görülecektir. Bu tarz bir anlatım Arapların da aşına olduğu edebi bir üsluptur. Nitekim şair Muaviye b. Mâlik el-Âmirî (ö.41/661) şöyle demiştir (Meczûu'l-vâfir):

إِذَا نَزَلَ السَّمَاءُ بِأَرْضٍ قَوْمٍ رَعَيْنَاهُ وَإِنْ كَانُوا غَضَابًا³⁵⁰

³⁴⁷ el-En'am 6/6.

³⁴⁸ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu 'l-mesîr*, 2/10.

³⁴⁹ Mustafa b. Muhammed Selim el-Ğalayînî, *Camîu 'd-durus' l-Arabiyya* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1414), 100.

³⁵⁰

مَفْعَالُ	مَفْعَالُ	مَفْعَالُ	مَفْعَالُ	مَفْعَالُ	مَفْعَالُ
إِذَا نَزَلَ السَّمَاءُ بِأَرْضٍ قَوْمٍ	رَعَيْنَاهُ وَإِنْ كَانُوا غَضَابًا	وَ إِنْ كَانُوا	رَعَيْنَاهُ	غَضَابًا	إِذَا نَزَلَ السَّمَاءُ بِأَرْضٍ قَوْمٍ
/ه//ه/	/ه//ه/	/ه//ه/	/ه//ه/	/ه//ه/	/ه//ه/
مَفْعَالُ	مَفْعَالُ	مَفْعَالُ	مَفْعَالُ	مَفْعَالُ	مَفْعَالُ

“Bir kavmin topraklarına yağmur yağar ve ot biterse kızsalar bile hayvanlarımızı orada otlatırız.”³⁵¹

Bu şiir mecaz-ı mürsele dair iki tane örnek içermektedir. Zira şair aslında burada gök ile yağmuru, رَعَيْنَاهُ fiilinin sonundaki zamirle de o yağmur sayesinde biten otu kastetmektedir. Doğrusu yağmura dönen zamirle otun kastedilmesi de ayrı bir mecazi anlatımı haizdir. Mecaz-ı mürselin bu türüne ise “i’tibâr-i mâ yeûlu ileyh/i’tibâr-i mâ seyekûn (geleceği göz önünde bulundurmak) denir. Daha açık bir ifade ile yağın yağmur sayesinde ileride otlar biteceği için şimdiden yağmur adeta ota dönüşmüş gibi kabul edilmiştir.

مَدْرَارًا kelimesinin asıl kökü olan دَرَّ fiili “bir şeyin bir şeyden doğması, hareket etme ve çalkalanma” gibi anlamlara gelmektedir.³⁵² Daha sonra bu kök manaya ek olarak üretilen manalarının bu kökle direkt veya dolaylı olarak ilintili olduğu aşikârdır. Şöyle ki bu kökten türetilen; “hayvanların sütünün bol olması, bir şeyin dolup taşması, kaynaması, bir kimsenin gözyaşlarının çeşme gibi akması, sermaye, proje ve benzeri işlerin çok kar sağlaması, kanın damarlarda bolca akması, kişinin malını çokça infak etmesi, piyasanın canlı olması ve kişinin idrarının tazyikli olması”³⁵³ gibi fiilin sonradan kazandığı anlamların hepsinin yukarıda zikredilen kök anlamı ile alakası vardır. Nitekim var olmayan hayvanın sütünden bahsetmek, içinde herhangi bir şey olmayan bir kabın taşması veya kaynamasını düşünmek, göz olmadan gözyaşını hayal etmek, ortada sermaye yok iken kar ve kazancı bahis konusu yapmak, damarın olmadığı yerde kanı dillendirmek ve malı olmayan bir kimsenin sınırsız infak etmesinden söz etmek mümkün değildir.

Arapçada bu kökten türetilen bir de şöyle bir tabir vardır: اللَّهُ دَرَّكُ³⁵⁴ Bu tabirin Türkçeye yerine göre “Allah’ına kurban, hay maşallah, helal olsun sana, bravo ne güzel yaptın/dedin” şeklinde çevrilmesi mümkündür.³⁵⁵ Aslında cümle Türkçeye kelimesi kelimesine aktarılacak olsa şu şekilde bir karşılığı olur: “Senin sütün ancak Allah’a aittir.” İlk bakışta anlaşılması güç gibi görünen bu cümlenin mantığı şöyledir: Araplar bu ifade ile; çok yetenekli, aşırı derecede güçlü, derin bir ilme sahip veya bu sayılanlara benzer başka olağanüstü özellikleri olan kimselerin içtikleri sütün normal olmadığını, hatta daha da ileri giderek bu sütün adeta ilahi bir

³⁵¹ Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya el-Kazvînî er-Râzî İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fikhi’l-luğati’l-arabiyyeti ve mesâilîhi ve süneni’l-Arabi fî kelâmihi*, thk. Ahmed Hasan Besec (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1418), 57; es-Suhari, *el-İbane*, 2/48.

³⁵² İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyîsu’l-Luğa*, 2/255.

³⁵³ Ömer, *Mucemu’l-luğati’l-Arabiyye*, 736.

³⁵⁴ İbn Side, *el-Muhkem*, 9/263.

³⁵⁵ İbnu’l-Esir, *en-Nihâye fî ğaribi’l-hadîsi ve’l-eser*, 19.

iksire benzediğini vurgulamaktadır. Genellikle övgü bağlamında kullanılan bu kalıp, Arapçada aynı zamanda semai taaccüp sıygalarından birisi olarak ta kabul edilmektedir.³⁵⁶

İbnu'l-Cevzî, eserinin birçok yerinde fillere dair farklı vezinleri ve bapları ele almaktadır. Ancak asıl amacı Kur'an-ı Kerimi tefsir etmek olduğu için doğal olarak baplar, sarf kitaplarındaki mutat sırasından ziyade ayetlerin sırasına göre şekillenmiştir. İlerleyen bölümde müfessirin bu vezinlerle alakalı değerlendirmeleri işlenecektir. Örnek verdiği vezinlerden bazıları şunlardır:

اَقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُّعْرِضُونَ

“İnsanların hesaba çekilecekleri gün iyice yaklaştı; hâlbuki onlar gaflet içinde haktan yüz çevirmektedirler.”³⁵⁷

İbnu'l-Cevzî, ayet-i kerimede geçen اِقْتَرَبَ fiilinin aslında sülâsi kökünün قَرَبَ olduğunu ifade etmekte ve bazı âlimlerin, لِلنَّاسِ kelimesinin başındaki bu harf-i cerin aslında مِنْ anlamına geldiğini söylediğini aktarmaktadır.³⁵⁸

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ

“Meleklerle, “Âdem’e secde edin” dediğimizde İblis dışındakiler derhal secde ettiler; o ise direndi, büyüklendi ve kâfirlerden oldu.”³⁵⁹

İbnu'l-Cevzî, ayet-i kerimede geçen اسْتَكْبَرَ fiilinin sülâsi kibir kökünün istifal babına aktarılmasıyla yapıldığını söylemektedir. Buna ilaveten ayetle ilgili olarak başka önemli açıklamalarda da bulunmaktadır: لِلْمَلَائِكَةِ kelimesini, geçerken sonunu ötre ile okuyan kurrâların olduğuna işaret etmekte ve el-Kisâî (ö. 189/805) bu tarzın Ezd Şenüe kabilesine ait olduğunu nakletmektedir. Ayetin اِبْلِيسَ bölümünde ise istisnanın onun ifadesiyle aynı cinsten mi yoksa farklı cinsten mi yapıldığını tartışmakta ama kendisi istisnanın daha güncel adıyla ifade etmek gerekirse muttasıl değil munkatı olduğunu vurgulamaktadır. Kısacası bu durumda iblis meleklerden değil cinlerden kabul edilmiş olur. اِبْلِيسَ kelimesinin Allah'ın rahmetinden ümidini

³⁵⁶ es-Seâlibî, *Fıkhu'l-luğati ve sirru'l-arabiyyeti*, 245; Muhammed Ali es-Serrac, *el-Lübab fî Kavâidi'l-luğati ve âlâti'l-edeb* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1403), 119.

³⁵⁷ el-Enbiyâ 21/1.

³⁵⁸ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/184.

³⁵⁹ el-Bakara 2/34.

kestiği için “ümit kesmek” anlamına gelen اِنْلَاسُ kökünden geldiğini söyleyen alimler olsa da İbnu'l-Cevzî, hocası el-Cevâlîkî'nin (ö. 540/1145) görüşünü desteklemektedir. Ona göre bu kelime, iddia edildiği gibi اِنْلَاسُ kökünden gelse yani Arapça olsa اِنْلَاسُ kelimesi gayr-i munsarif olmazdı.³⁶⁰ ez-Zemahşerî de (ö. 538/1144) bu konuda İbnu'l-Cevzî ile aynı düşünceye sahiptir.³⁶¹ Bu bağlamda Taberî ise bir kelimenin gayri munsarifliğini, Arapça olmadığını göstermek için yeterli bir neden olarak kabul etmemektedir.³⁶²

1.2.2. Sülâsi Mücerret Fiiller ve Vezinleri

İbnu'l-Cevzî, eserinde sarf kitaplarında olduğu gibi konuları tertipli bir şekilde sunmasa da ayetleri tefsir ederken sırası geldiğinde sarf konularını açıklamış ve önemli gördüğü konulara değinmiştir. Sarfa dair derin bilgiler içermesi açısından tefsiri oldukça kapsamlıdır. İlerleyen bölümde sülâsi mücerret fiiller ve vezinlerine dair yaptığı açıklamalar ele alınacaktır:

وَلَا تَقْرُبُوهُمْ حَتَّىٰ تَطْهُرَ

“Temizlenmedikçe onlara yaklaşmayın.”³⁶³

Müellif bu ayet-i kerimenin tefsirinde طَهَّرَ طَهَّرَ الْمَرْأَةَ وَطَهَّرَ diyerek طَهَّرَ fiilinin aynel fiili/ ikinci harfi olan he harfinin hem ötre hem de üstün şekilde söylenebileceğine işaret etmektedir.³⁶⁴ Böyle olunca anlam açısından pek bir fark hissedilmese de fiilin bap ve vezni tamamen değişmektedir. Nitekim fiil ikinci harfi üstün olduğunda üçüncü bap, ötre olduğunda ise beşinci bap sayılmaktadır.

فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

“Bunun üzerine inkârcı ne diyeceğini bilemedi. Allah Teâlâ, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez.”³⁶⁵

³⁶⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/54.

³⁶¹ Ebu'l-Kasım Mahmut b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, ts.), 3/23.

³⁶² et-Taberî, *Camîu'l-Beyan fî tevîli'l-Kur'an*, 1/510.

³⁶³ el-Bakara 2/222.

³⁶⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/190.

³⁶⁵ el-Bakara 2/258.

Müellif bu ayet-i kerimenin tefsirinde كُفِّرَ kelimesinin fiilinin aynel fiili/ ikinci harfi olan he harfinin hem meksur hem meftuh hem de mazmum okunabileceğini söylemekte ve böyle okuyan kıraat imamlarını sırasıyla saymaktadır.³⁶⁶

يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبَ وَمَتَائِلَ وَجَفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ

“Onlar Süleyman’a, isteğine göre yüksek ve görkemli binalar, heykeller, havuz gibi lengerler, yerinden kalkmaz kazanlar imal ederlerdi.”³⁶⁷

Müfessir bu ayet-i kerimenin tefsirinde رَاسِيَاتٍ kelimesinin manasını açıklarken رَسَا يَرْسُو: diyerek kelimenin sülâsi mücerret birinci baptan geldiğine de işaret etmektedir. Tefsirlerde bu yerinden kalkmayan büyük kazanlardan birinden bin kişinin yemek yediği rivayet edilmektedir. رَسَا fiilinin genelde geminin limana demir atması veya dağların yer yüzüne sağlamca oturması bağlamında kullanıldığı göz önünde bulundurulunca bu kazanların aynı fiille nitelenmesi onların gerçekten çok ağır ve büyük olduğunu gösterir.³⁶⁸

حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ

“Yenilmiş olarak ve kendi elleriyle cizye verinceye kadar.”³⁶⁹

Müellif bu ayet-i kerimede cizye kelimesini şöyle açıklamaktadır: Bu kelime يَجْزِي fiilinden türetilmiştir. Böylece kelimenin fiilinin sülâsi mücerret ikinci baptan olduğunu da zikretmektedir. Cizye kelimesi mastar binai nevi’ olduğu için “bir çeşit/türlü ceza” anlamına gelir. Diğer bir ifade ile “gayri müslimlere tahsis edilmiş ceza/vergi” gibi bir çeviri mümkündür.³⁷⁰

وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَعْنُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ

“İnsanların mallarının değerini düşürmeyin, yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın!”³⁷¹

³⁶⁶ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 1/233.

³⁶⁷ Sebe' 34/13.

³⁶⁸ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 3/493.

³⁶⁹ et-Tevbe 9/29.

³⁷⁰ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 2/249.

³⁷¹ Hûd 11/85.

Müfessir bu ayet-i kerimede geçen وَلَا تَبْخَسُوا fiilinin mazi ve muzari veznini söyleyerek sülâsi mücerret üçüncü baptan geldiğini ifade etmektedir.³⁷²

لَوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ

“Anlayabilselerdi!”³⁷³

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde de anlamını açıkladıktan sonra يَفْقَهُ fiilin hem mazisini hem de muzarisini zikretmek suretiyle mezkûr fiilin sülâsi mücerret dördüncü baptan olduğuna dikkat çekmektedir.³⁷⁴

رَجَسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

“Şeytan işi iğrenç şeylerden ibarettir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.”³⁷⁵

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimede geçen رَجَسٌ kelimesinin mazi ve muzarisinin رَجَسٌ يَرْجَسُ şeklinde hem sülâsi mücerret dördüncü baptan hem de رَجَسٌ يَرْجَسُ şeklinde sülâsi mücerret beşinci baptan gelebileceğini söylemektedir.³⁷⁶ Müellif, Tefsirinde buna benzer farklı baplardan gelebilen fillere yer vermektedir. Buna dair bir örnek konunun anlaşılması için yeterli olacaktır.

1.2.3. Sülâsi Mezid Fiiller

فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ

“Ateş tam etrafını aydınlatığında Allah ışıklarını yok eder de onları karanlıklar içinde, hiçbir şeyi görmez bir halde bırakır.”³⁷⁷

Aslında ifal babı genellikle müteaddi olarak kullanılsa da müellif, bu ayeti kerimenin tefsirinde şöyle der: Buradaki أَضَاءَ fiili hem lazım hem de müteaddi olarak kullanılabilir. Müteaddi olarak kullanıldığına Lekîd b. Zurâre et-Temîmî'nin (ö.570) şu şiiri delil getirmiştir (Tavîl):

³⁷² İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/137.

³⁷³ et-Tevbe 9/81.

³⁷⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/285.

³⁷⁵ el-Mâide 5/90.

³⁷⁶ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/582.

³⁷⁷ el-Bakara 2/17.

أَضَاءَتْ لَهُمْ أَحْسَانُهُمْ وَوُجُوهُهُمْ دُجِيَ اللَّيْلُ حَتَّى نَظَّمَ الْجَزَعُ ثَائِفُهُ³⁷⁸

“Onların yüzleri, soy ve soplari gecenin karanlığını aydınlattı taki incilerini dizen de onları dizebildi.”

Diğer taraftan ضَاءَ fiilinin de أَضَاءَ fiili gibi kullanılabileceğini söylemektedir. Yani diğer bir ifade ile أَضَاءَ fiilinin lazım olarak ta kullanılabileceğini vurgulamaktadır.³⁷⁹

وَوَصَّىٰ بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ

“Hz. İbrahim de bu dini oğullarına vasiyet etti, Hz. Yakup da.”³⁸⁰

Müfessir bu ayet-i kerimenin tefsirinde وَصَّى fiilinin veznini zikrettikten sonra tefil vezninin ifal vezninden daha mübalağalı olduğuna işaret etmiştir. Zira bu vezinde (tefil) tekrar ve mübalağa özelliği olduğu için “eylemin defalarca yapılması” anlamı vurgulanmaktadır.³⁸¹

وَدَا النُّونُ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ

“Zünnûn’u da (Yunus) zikret! Hani öfkeli bir halde geçip gitmiş, bizim kudretimizin kendisine yetmeyeceğini zannetmişti.”³⁸²

Müfessir bu ayet-i kerimeyi açıklarken mufa‘ale babıyla alakalı şöyle demektedir: Bu bap, genellikle münazara, mücadele fiillerinde olduğu gibi iki kişi arasında ortaklık ifade etmek içindir. Ancak bu durum her zaman böyle değildir. Mesela سَافَرَ أَحْمَدُ “Ahmet seyahat etti” denildiğinde bu fiil iki kişi arasında ortaklık ifade etmez. Müellif, ayetteki مُغَاضِبًا kelimesinin de

378

دُجِيَ اللَّيْلُ حَتَّى نَظَّمَ الْجَزَعُ ثَائِفُهُ

أَضَاءَتْ لَهُمْ أَحْسَانُهُمْ وَوُجُوهُهُمْ

أَضَاءَتْ	لَهُمْ	أَحْسَانُهُمْ	وَوُجُوهُهُمْ	دُجِيَ	لَيْ	لَيْ	لِ	حَتَّى	نَظَّمَ	الْجَزَعُ	ثَائِفُهُ
ا/ه/ر	ا/ه/ر	ا/ه/ر	ا/ه/ر	ا/ه/ر	ا/ه/ر	ا/ه/ر	ا/ه/ر	ا/ه/ر	ا/ه/ر	ا/ه/ر	ا/ه/ر
فُعُولُ	مَقَاعِلُ	فُعُولُ	مَقَاعِلُ	فُعُولُ	مَقَاعِلُ	فُعُولُ	مَقَاعِلُ	فُعُولُ	مَقَاعِلُ	فُعُولُ	مَقَاعِلُ

³⁷⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu 'l-mesîr*, 1/36.

³⁸⁰ el-Bakara 2/132.

³⁸¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu 'l-mesîr*, 1/115.

³⁸² el-Enbiyâ 21/87.

başka kıraatlerden de destek alarak aynı şekilde iki kişi arasında ortaklık ifade etmediğini vurgulamaktadır.³⁸³

تَنْزِعُ النَّاسَ كَأَنَّهُمْ أَعْجَارُ نَحْلٍ مُنْقَعِرٍ

“İnsanları sökülmüş hurma kütükleri gibi çekip alıyordu.”³⁸⁴

Müellif bu ayette geçen مُنْقَعِرٍ kelimesinin mutavaat ifade eden infial babından geldiğini anlatmak için قَعْرْتُهُ فَإِنْقَعَرَ “ben onu söktüm o da söküldü” örneğini vermektedir. Bunun yanı sıra نَحْلٍ kelimesinin de hem müzekker hem de müennes olarak kullanılabileceğini bu ayette ise müzekker olarak kullanıldığını ifade etmektedir.³⁸⁵

وَأَمْتَأَزُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ

“Ve ‘Ey günahkârlar! Siz bugün şöyle ayrılın!’ (denir).”³⁸⁶

Müfessir bu ayet-i kerimede geçen وَأَمْتَأَزُوا fiilinin iftial babından geldiğini ve mutavaat manası içerdiğini şöyle ifade etmektedir: إِذَا عَزَلْتُهُ عَنْهُ فَأَمْتَأَزَ وَأَمْتَأَزَ “bir şeyi bir şeyden ayırdım o da ayrıldı.”³⁸⁷

الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ

“Üstündür, iradesine sınır yoktur, büyüklükte eşi olmayandır.”³⁸⁸

Müfessir bu ayeti kerimeyi açıklarken tefa‘ul babının tasına dair çok önemli bilgiler vermektedir: الْمُتَكَبِّرُ kelimesinde geçen ta harfinin tekellüf değil teferrüt (yalnızca Allah Teâlâ’ya mahsus olma) ifade ettiğini söylemektedir.³⁸⁹ Bu durumda kelimenin manası büyüklükte eşi benzeri olmayan şeklinde olacaktır. Bu bap haddi zatında tekellüf manası içerse de bu kullar için geçerlidir. Allah Teâlâ’ya kullara ait olan tekellüf sıfatını yakıştırmak mümkün değildir.

³⁸³ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 3/209.

³⁸⁴ el-Kamer 54/20.

³⁸⁵ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 4/200. Arapçada müzekkerlik ve müenneslik meselesi için bakınız: Nihâd M. Çetin, “Arapça’da Kelimelerin Müzekkerlik ve Müenneslik Keyfiyetine Dair Müstakil Eserler”, *Şarkiyat Mecmuası* 1 (1956), 89-118.

³⁸⁶ Yâsîn 36/59.

³⁸⁷ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 3/528.

³⁸⁸ el-Haşr 59/23.

³⁸⁹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 4/265.

كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ

“İşledikleri kötülükten birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyorlardı. Yaptıkları ne fena idi!”³⁹⁰

Müellif bu ayet-i kerimede geçen ve tefâ‘ul babında olan يَتَنَاهَوْنَ fiilinin sülâsi mücerret aslının اَلنَّهْيُ olduğunu ifade etmektedir.³⁹¹

إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا

“Sırf yaptıkları bazı şeyler yüzünden şeytan onların ayaklarını kaydırmak istemişti.”³⁹²

Müellif, bu ayet-i kerimede geçen اسْتَزَلَّ fiilinin istifal babından geldiği için talep manası içerdiğini ifade etmektedir.³⁹³

1.2.4. İştikak

Sözlükte “bir şeyin yarısını almak” anlamına gelen iştikak kelimesi, terim olarak “aralarında mana ilişkisi bulunan iki kelimeden birinin diğerinden alınması ve türetilmesi” demektir.³⁹⁴ Kendisinden türetilen asıl (kök) kelimeye müştak minh, (me’hûz)minh ondan türeyen fer‘î (tâli) kelimeye de müştak (me’hûz) veya iştikak adı verilir.

Arapça kelimelerin hepsinin müştak olduğunu veya hiçbirinin müştak sayılmadığını ileri süren iki uç görüşe karşılık çoğunluğun görüşü bu kelimelerin kısmen müştak, kısmen camit olduğu şeklindedir.³⁹⁵ Klasik dilciler iştikakı fiile has bir hadise olarak görürken Basralı dil âlimleri türeyen bütün kelimelerin aslının master, Kûfeliler ise mâzi fiilin müfret müzekker gaip sıygasının olduğunu söylemişlerdir. Abdullah Emîn, Fuâd Hannâ Tarzî ve Emîl Bedî‘Ya‘kûb gibi çağdaş araştırmacılar, Arapça ’da türemiş kelimelerin asıllarının sâdece master veya mâzi fiil olmadığını, mekân, kabile ve organ isimleri gibi somut isimler, tabiat seslerinin taklidinden meydana gelen isimlerle (onomatope) mana harfleri (edatlar) gibi kelimelerin de bu kabilden sayılması gerektiğini örnekleriyle açıklamışlardır.³⁹⁶

³⁹⁰ el-Mâide 5/79.

³⁹¹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/573.

³⁹² Âl-i İmrân 3/155.

³⁹³ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/388.

³⁹⁴ el-Herevi, *İsfâru’l-Fasîh*, 1/165.

³⁹⁵ es-Suyutî, *el-Müzhir*, 1/276.

³⁹⁶ Hulusi Kılıç, “İştikak” (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/439-440.

İbnu'l-Cevzî, eserinin birçok yerinde iştikaka dair meseleleri her zamanki gibi kolay ve anlaşılır üslubu ile izah etmeye çalışmıştır. İlerleyen bölümde onun iştikaka dair yapmış olduğu açıklamalar detaylı bir şekilde ele alınacaktır:

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

“Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah’a mahsustur.”³⁹⁷

Müellif, bu ayeti kerimenin tefsirinde Rab kelimesinin terbiye masterından türetildiğini ifade etmekte ve bu kelimenin kullar için kullanıldığında رَبُّ الْبَيْتِ “Ev sahibi” gibi izafetle kullanılması gerektiğine dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra akıl sahiplerine yaratanın varlığının ve birliğinin alameti olduğu için âlem kelimesinin de alamet veya ilim kökünden türediğini söylemektedir.³⁹⁸

إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ

“Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke’deki evdir.”³⁹⁹

Müfessir ayet-i kerimede geçen الْبَكَّةَ Mekke isminin الْبَكَّة masterından türediğini ve manasıyla ilgi üç tane farklı görüş olduğunu zikretmektedir: Birinci görüşe göre çok kalabalık olup insanlar orada birbirini ittiği için bu şekilde isimlendirilmiştir. İkinci görüşe göre ise zalimlerin boyunlarını kırıp un ufak ettiği için bu şekilde isimlendirilmiştir. Üçüncü görüşe göre ise kibirlilerin kibrini kırdığı için bu şekilde isimlendirilmiştir.⁴⁰⁰

فَأَمَّا الزُّبْدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً

“Köpük atılıp gider.”⁴⁰¹

Müfessir ayet-i kerimede geçen جُفَاءً kelimesine dair farklı âlimlerin yorumlarına yer verir: Bir görüşe göre selin vadinin kenarına attığı süprüntüler. Diğer bir görüşe göre ise selin uzaklara götürdüğü kalıntılar. İlginç olanı ise cefa ile ayetteki cufânın aynı kökten türeyip aralarında mana ilişkisinin olmasıdır. Tabiri caizse cefakâr kimse eskisi gibi değildir selin

³⁹⁷ el-Fâtiha 1/2.

³⁹⁸ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/18.

³⁹⁹ Âl-i İmrân 3/96.

⁴⁰⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/306; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl*, 1/386.

⁴⁰¹ er-Ra'd 13/17.

uzaklara götürdüğü süprüntü gibi o da artık başını alıp uzaklarda kalmayı tercih etmektedir. Görüldüğü gibi ikisinin de ortak olduğu mana eksenini uzak olmaktır.⁴⁰²

سَدُّغُ الرِّبَانِيَّةِ

“Biz de zebanileri çağıracağız!”⁴⁰³

Müfessir ayet-i kerimede geçen الرِّبَانِيَّةِ kelimesinin “itmek” anlamına gelen زَبَنَ fiilinden türetildiğini söylemektedir. Zebaniler cehennemlikleri cehenneme ittikleri için bu şekilde adlandırılmıştır.⁴⁰⁴

فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيحُ

“O su sayesinde yerdeki bitkiler gelişip birbirine karışır, sonra da bu bitkiler rüzgârın savurduğu çerçöp haline gelir.”⁴⁰⁵

Müfessir bu ayet-i kerimede geçen هَشِيمًا kelimesiyle ilgili şöyle demektedir: Kurumuş saman çöpü, kırılmış saman çöpü, çerçöp olmuş kuru ot. Müellif, bu kelimenin aslında “bir şeyi kırmak” tan (هشم) türetildiğini ifade etmektedir. Hatta Haşim isminin de kırmakla ilintili olduğunu söylemektedir. Nitekim Hz. Peygamberin dedesi olan Haşim’in kurumuş ekmekleri kırıp tirit gibi yemek yaptığı rivayet edilmektedir.⁴⁰⁶

وَمَنْ يَغْلُلْ يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

“Kim böyle bir haksızlık yaparsa kıyamet günü, zimmetine geçirdiğini yüklenmiş olarak gelir.”⁴⁰⁷

Müfessir bu ayet-i kerimeyi açıklarken şöyle demektedir: الْغُلُولُ: Ganimetten gizlice bir şey almaktır. الْغَلَاكَةُ: Kıyafetlerin altına giyilen giysiye denir. الْغُلُلُ: Ağaçların arasından akan suya denir. الْغُلُّ: Sinede gizli olan kin ve nefrete denir. Görüldüğü üzere kelimelerin hepsinin ortak mana eksenini saklı ve gizli olmaktır.⁴⁰⁸

⁴⁰² İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 2/491.

⁴⁰³ el-Alak 96/18.

⁴⁰⁴ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 4/468.

⁴⁰⁵ el-Kehf 18/45.

⁴⁰⁶ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 3/87.

⁴⁰⁷ Âl-i İmrân 3/161.

⁴⁰⁸ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 1/342.

1.2.5. İsm-i Fail Olup İsm-i Meful Anlamında Kullanılan Kelimeler

هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنْزِلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ

“Rabbin bize gökten bir sofraya indirebilir mi?” diye sormuşlardı.”⁴⁰⁹

Müfessir bu ayet-i kerimeyi açıklarken şöyle demektedir: Burada geçen مَائِدَةً kelimesi sıyga olarak ism-i fail⁴¹⁰ olsa da mana açısından الْمُنْتَادُ şeklinde ism-i mefuldür. Bu kelimenin anlamı kendisinden ikram ve ihsan umulan demektir. Nitekim sofraya oturan kimseler de sofraya sahibinin ihsan ve ikramına nail olurlar. ez-Zeccâc ise kelimenin hareket manasından yola çıkarak مَائِدَةً kelimesinin yemek esnasında sofraya üzerinde meydana gelen hareketlilikten dolayı bu şekilde isimlendirildiğini söylemiştir.⁴¹¹

قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَحِمَ

“Nuh dedi ki: “Bugün Allah’ın hükmünden ancak O’nun esirgedikleri kurtulacaktır.”⁴¹²

Müfessir bu ayet-i kerimeyi açıklarken şöyle demektedir: Burada geçen عَاصِمَ kelimesi sıyga olarak ism-i fail olsa da mana açısından مَعْصُوم şeklinde ism-i mefuldür. (Burada mefuliyyet alakası vardır.)⁴¹³

فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ

“İşte o mutlu bir hayat içinde olur.”⁴¹⁴

Müfessir bu ayet-i kerimeyi açıklarken şöyle demektedir: Burada geçen رَاضِيَةٍ kelimesi مَرْضِيَّة anlamındadır. Diğer bir ifade ile kelimenin her ne kadar sıygası ism-i fail olsa da manası ism-i mefuldür.⁴¹⁵

خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ

⁴⁰⁹ el-Mâide 5/112.

⁴¹⁰ İsm-i fail hakkında detaylı bilgi için bakınız: M. Akif Özdoğan, “Arapçada İsm-i Fâil ve İşlevleri”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi V/10 (2007), 55-90.

⁴¹¹ İbnu’l-Cevzî, Zâdu’l-mesîr, 1/601.

⁴¹² Hûd 11/43.

⁴¹³ İbnu’l-Cevzî, Zâdu’l-mesîr, 2/376.

⁴¹⁴ el-Kâria 101/7.

⁴¹⁵ İbnu’l-Cevzî, Zâdu’l-mesîr, 4/332.

“O, atılan bir sudan yaratıldı.”⁴¹⁶

Müfessir bu ayet-i kerimeyi açıklarken şöyle demektedir: Burada geçen دَافِيَ kelimesi مَدْفُوق anlamındadır. Diğer bir ifade ile kelimenin her ne kadar sıygası ism-i fail olsa da manası ism-i mefuldür.⁴¹⁷

يَقُولُونَ إِنَّا لَمَرْدُودُونَ فِي الْحَافِرَةِ

“(İnkârcılar), “Biz ilk halimize mi döndürüleceğiz?”⁴¹⁸

Müfessir bu ayet-i kerimeyi açıklarken şöyle demektedir: Burada geçen الْحَافِرَةِ kelimesi الْمَحْفُورَةِ anlamındadır. Diğer bir ifade ile kelimenin her ne kadar sıygası ism-i fail olsa da manası ism-i mefuldür. Yalnız bu yoruma göre ayet-i kerimenin manası biraz farklılık arz etmektedir. Çünkü الْمَحْفُورَةِ “eşilen ve kazılan (kabriler)” anlamına gelir. Tabir caizse yeryüzünün tümü büyük bir kabristan olarak kabul edilir. Ayetin manası da şöyle olur: Biz kabirlerde tekrar diriltilecek miyiz?⁴¹⁹

⁴¹⁶ et-Târik 86/6.

⁴¹⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/429.

⁴¹⁸ en-Nâziât 79/10.

⁴¹⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/395.

İKİNCİ BÖLÜM

ZÂDU'L-MESÎRDE NAHİV KONULARI VE ARAP LEHÇELERİ

Sözlükte “yönelmek, izini takip etmek” anlamındaki nahiv kelimesi isim olarak “yön, taraf, yol” manasına gelir. İsimlendirmeye dair rivayetlerin çoğuna göre gramerin sentaks kısmına bu adın verilmesinin sebebi, Hz. Ali’nin kelime çeşitleriyle tanımlarını kapsayan bir sayfayı Ebü’l-Esved ed-Düelî’ye (ö. 69/688) verdikten sonra, أَنَحُ هَذَا النَّحْوِ “Bu yola girerek ilerle” demesi⁴²⁰ veya Ebü’l-Esved’in, gramerle ilgili bazı düşüncelerini belirtip öğrencilerine Hz. Ali’ninkine benzer bir talimat vermesidir.⁴²¹

Zâdu’l-Mesîr her ne kadar tefsir kitabı olsa da dil konularını detaylı bir şekilde ihtiva eden bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Arap dilinin birçok önemli meselelerini gayet kolay ve akıcı bir üslupla aktaran İbnu’l-Cevzî, aynı zamanda sürekli referans olarak zikrettiği dilci âlimlerden ve onlardan yaptığı nakillerden de anlaşılacağı üzere Kur’an-ı Kerimi tefsir edecek kimselerin ilk önce Arap diline hâkim olmaları gerektiği gerçeğini hatırlatmaktadır. Bu yönüyle Zâdu’l-Mesîrin dilbilimsel tefsirleri anımsatmakta hatta bazen o tefsirlerden daha kapsamlı ve dikkat çekici dilbilime dair açıklamalar yaptığını söylemek mümkündür.

Daha önceki bahislerimizde fonetik, sarf ve semantik gibi konular ele alınmıştı. Üçüncü bölümde ise nahiv ilmine dair konular etraflı bir şekilde incelenmiştir.

2.1. Nahiv Konuları

Müellif eserinin muhtelif yerlerinde yeri geldikçe çeşitli nahiv konularından bahsetmektedir. Aşağıda bu konular muhtevasına göre başlıklar altında toplanarak incelenmiştir.

2.1.1. Kelime

Birçok nahiv kitabının başında cümleyi oluşturan öğeler anlatılırken ilk başta kelime ve kelimadan bahsedilir. Kalam cümleyi, kelime de sözcüğü karşılmasına rağmen bazen kelime ile kalam kastedilebilir. Örneğin: kelime-i tevhit veya kelime-i şehadet denildiğinde sâdece bir kelime değil, لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ cümlesinin hepsi kastedilir. Bu gerçeği İbn Mâlik, Elfiyyesinde şöyle ifade etmektedir (Recez):

كَلَامُنَا لَفْظٌ مُفِيدٌ كَأَسْتَقِيمُ وَأَسْمٌ وَفِعْلٌ ثُمَّ حَرْفٌ الْكَلِمِ

⁴²⁰ es-Serrac, *el-Lübab fî Kavâidi 'l-luğati ve âlâti 'l-edeb*, 1/94.

⁴²¹ İsmail Durmuş, “Nahiv” (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/300-306.

وَاحِدُهُ كَلِمَةٌ وَالْقَوْلُ عَمٌّ وَكَلِمَةٌ بِهَا كَلَامٌ قَدْ يُؤَمَّ⁴²²

“Dosdoğru ol!” gibi, anlam ifade eden lafızlara kelam denilir.

Kelam, isim, fiil ve harf gibi kelimelerden oluşur.

Kelimelerin tekili kelimedir. الْقَوْلُ Söz ise daha geneldir.

Ama bazen de kelime ile kelam kastedilir.⁴²³

Yukarıda İbn Mâlik’in de ifade ettiği gibi bazen kelime cümle anlamında kullanılmaktadır. İbnu’l-Cevzî de bu duruma şu ayet-i kerimenin tefsirinde işaret etmektedir:

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ

“De ki: “Ey Ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze gelin...”⁴²⁴

İbnu’l-Cevzî bu ayet-i kerimede geçen söz/kelimenin اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ olduğunu, kelimenin tekil olmasının kendisiyle kelam kastedilmesine mani olmayacağını söylemektedir. Nitekim bu Arapların aşına olduğu bir kullanımdır. Hz. Peygamber (s.a.v) bir hadis-i şeriflerinde şöyle buyurmaktadır: أَصْدَقُ كَلِمَةٍ فَالَهَا الشَّاعِرُ كَلِمَةً لَبِيدٍ: أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهَ بَاطِلٌ. Şairin söylediği/söyleyeceği en doğru söz, Lebîd’in sözüdür: “Âgâh olun!/dikkat edin! Allah

422

وَاسْمٌ وَفِعْلٌ ثُمَّ حَرْفُ الْكَلِمِ			كَلَامُنَا لَفْظٌ مُفِيدٌ كَأَسْتَقِمَّ		
ك لَا م نَا	لَفْظُنْ م فِي	دُنْ كَسْ ت قِم	وَسْ مُنْ وَ فِع	لُنْ ثُمْ م حَر	فُ نَا كَ لَمْ
// // ه	ه // ه // ه	ه // ه // ه	ه // ه // ه	ه // ه // ه	ه // ه // ه
مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّنَفَّعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ
وَاحِدُهُ كَلِمَةٌ وَالْقَوْلُ عَمٌّ			وَكََلِمَةٌ بِهَا كَلَامٌ قَدْ يُؤَمَّ		
وَاحِدُهُ هُوَ	كَ لَمْ تَنْ	وَلْ قَوْلُ عَمِّ	وَ كَلَمْ تَنْ	بَ هَا كَ لَا	مُنْ قَدْ يَ عَمِّ
// // ه	ه // ه // ه	ه // ه // ه	ه // ه // ه	ه // ه // ه	ه // ه // ه
مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ

⁴²³ İbni Mâlik, *Elfiyyetu İbni Mâlik*, 9; el-Murâdî, *Tevdihu'l-Mekâsıd*, 1/184; Abdullah b. Abdurrahman el-Akîlî İbnu Akîl, *Şerhu İbni Akîl ala Elfiyyeti İbni Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Kahire: Dâru't-Turâs, 1400/1980), 1/13; Ebu'l-İrfan Muhammed b. Ali es-Sabbân, *Haşiyetu's-Sabbân ala şerhi'l-Eşmûnî li Elfiyyeti İbni Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997), 1/29.

⁴²⁴ Âl-i İmrân 3/64.

Teâlâ'dan gayrı her şey boştur.”⁴²⁵ Bu hadiste geçen Lebîd'in sözü aslında *أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهَ* şeklinde bir cümleden ibaret olmasına rağmen Hz. Peygamber bu cümleye *كَلِمَةٌ* kelime demiştir. Yine aynı şekilde Hânsâ (ö. 24/645) (r.a)nın şu beyitleri de bu kullanımın hem şiirde hem de nesirde yaygın olduğunu göstermektedir (Mütেকârib):

وَقَافِيَةٍ مِثْلَ حَدِّ السِّنَانِ تَبَقَّى وَيَذْهَبُ مَنْ قَالَهَا

بَحْوَدْتُ فِي مَجْلِسٍ وَاحِدٍ قَرَأَهَا وَتَسْعِينَ أَمْثَلَهَا⁴²⁶

“Nice kafiyeler söyledim mızrak gibi keskin. Söyleyeni geçer gider ama kafiyeler kalır.

Benzeri doksan beyit ile beraber tek mecliste onların güzellerini seçerek söyledim.”⁴²⁷

Görüldüğü üzere yukarıdaki şiirinde şair “kaside” demek yerine “kafiye” demeyi tercih etmektedir. Kelam yerine kelime dendiği gibi bazen da Araplar koca bir kasideye kafiye demektedir. Buna belagat ilminde zikru’l-cüz’i ve irâdetü’l-kül denilmektedir. Günümüzde de Arapların buna benzer kullanımları vardır. Mesela konferans ve benzeri konuşmaları ifade ederken şöyle derler: *الْقَى الْأُسْتَاذُ كَلِمَةً* “Hoca konuşma yaptı.” Bu cümle kelimesi kelimesine çevrilecek olsa “Hoca kelime attı!” denilmesi gerekir. Hiç şüphesiz hocanın konuşması sâdece bir sözcükten ibaret değildir. Kısacası bu üslup modern Arapların dahi aşına olduğu bir

⁴²⁵ Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhari el-Buhari, *Sahîhu'l-Buhari*, thk. Muhammed b. Züher en-Nasır (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necat, 1422/1993), 5/42; Ebu Yakub İshak b. İbrahim b. Muhalled b. İbrahim İbnu Raheveyh, *Musnedu İshak b. Raheveyh*, thk. Abdulğafur b. Abdilhay el-Belûşi (Medine: Mektebetu'l-İman, 1412/1991), 1/362; Ebubekr b. Ebi Şeybe Abdullah b. Muhammed b. İbrahim İbnu Ebi Şeybe, *el-Edebu libni Ebi Şeybe*, thk. Muhammed Rıza el-Kahveci (Beyrut: Dâru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1420/1999), 1/344; Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybani Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaud (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 16/97; Ebu'l-Hasen Muslim b. el-Haccac el-Kuşeyri Muslim, *Sahîhu Muslim*, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 4/1768.

⁴²⁶

تَبَقَّى وَيَذْهَبُ مَنْ قَالَهَا				وَقَافِيَةٍ مِثْلَ حَدِّ السِّنَانِ			
ل ها	ب من قا	و يذ ه	ت بق قى	س نا يي	ل حد دس	ي تن مث	و قاف
ه//	ه/ه/	ه//	ه/ه/	ه/ه/	ه/ه/	ه/ه/	ه/ه/
فعو	فَعُولُنْ	فَعُولْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ
قَرَأَهَا وَتَسْعِينَ أَمْثَلَهَا				بَحْوَدْتُ فِي مَجْلِسٍ وَاحِدٍ			
ل ها	ن أم ثا	و تس عي	ق را ها	ح دن	ل سن وا	ت فب مج	ت جو ود
ه//	ه/ه/	ه/ه/	ه/ه/	ه/	ه/ه/	ه/ه/	ه/ه/
فعو	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فعو	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ

⁴²⁷ İbnu Manzur, *Lisanu'l-Arab*, ts., 15/196.

üstluptur. يُقْفُو - قَفَا fiili, “bir şeyi veya birini takip etmek, bir şeyin veya birinin izini sürmek” anlamına gelmektedir.⁴²⁸ Bu fiilin ism-i faili olan kafiye kelimesinin de beyitleri takip edip sonlarına geldiği için bu şekilde isimlendirildiği aşikârdır.

2.1.2. Marifeler

İbnu'l-Cevzî eserinde yeri geldikçe zamirler, ism-i işaretler ve ism-i mevsul gibi marifelere değinmiş ve bunları şu şekilde açıklamıştır:

وَإِنَّا لَفِي شَكٍّ مِّمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ مُرِيبٍ

“Doğrusu bizi çağırdığın din konusunda şüphelerimiz var!”⁴²⁹

Zamirlere eserinde “kinaye” demeyi tercih eden İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimede geçen وَإِنَّا zamirini şöyle açıklamaktadır: Bu kelime bazen وَإِنَّا şeklinde gelmektedir. Burada yadırganacak bir durum yoktur. Nitekim Kur'an-ı Kerim, yedi lehçe üzerine indirilmiştir.⁴³⁰ Bazen öyle bazen de böyle okunmuştur. Bu söylemleri aynı zamanda yedi harf meselesine de bakışını göstermesi açısından oldukça manidardır. Bunun yanı sıra aşağıdaki şiirlerle görüşünü desteklemiştir. Yalnız لَعَلَّ edatının Kur'an'da nun-ı vikayesiz olarak kullanıldığını dolayısıyla daha fasih olanın bu olduğunu ama Arapların buna rağmen nun ile de kullandığını söylemiştir (Tavîl):⁴³¹

أَرَى مَا تَرَيْنَ أَوْ بَحِيلًا مُخَلَّدًا⁴³² أَرَيْنِي جَوَادًا مَاتَ هَزْلًا لَعَلِّي

⁴²⁸ el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Ayn*, 5/221; el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğa*, 9/245; İbnu Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 1414/1993, 15/194.

⁴²⁹ Hûd 11/62.

⁴³⁰ Sevde Alan - Sevde Güler, “Kureyş Lehçesinin Klasik Arapçaya Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI/2 (2007), 337.

⁴³¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/383.

⁴³² Bu şiir kesin olmamakla birlikte Cahiliyye şairi Hatât b. Ya'fur'a nispet edilmiştir.

أَرَى مَا تَرَيْنَ أَوْ بَحِيلًا مُخَلَّدًا				أَرَيْنِي جَوَادًا مَاتَ هَزْلًا لَعَلِّي			
م	خ	ت	أ	ل	ت	ج	أ
خل	حي	ري	رى	عل	هز	وا	ري
ل	ن	ن	ما	ل	ن	دن	ني
//ه//	/ه/	//ه//	//ه/	//ه//	/ه/	//ه//	/ه/
مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ

“Bana açlıktan ölen bir cömert veya dünyada ebedi kalan bir cimri göster ki böylece umarım ki seninle hemfikir olurum.”⁴³³

لَعْلٍ nin nunla kullanılıp kullanılmaması hususunda İbn Mâlik'te Elfiyyesinde şöyle diyerek müellifi desteklemektedir (Recez):

وَلَيْتَنِي فَشَا وَلَيْتَنِي نَدَرًا وَمَعَ لَعْلٍ اَعْكِسْ وَكُنْ مُحْزِرًا

⁴³⁴ فِي الْبَاقِيَّاتِ ...

لَيْتَنِي yaygındır. لَيْتَنِي ise nadirdir. لَعْلٍ de durum tam tersidir. Diğerlerinde de (İnne ve kardeşleri) tercih senindir...⁴³⁵

لَيْتَنِي şeklinde kullanıldığına örnek (Vâfir):

كُمْنِيَّةٌ جَابِرٍ إِذْ قَالَ لَيْتَنِي أَصَادِفُهُ وَأُتْلِفُ بَعْضَ مَالِي⁴³⁶

“Cabir’in dileği gibi hani şöyle demişti:

Keşke onunla arkadaşlık yapsam da malımın bir kısmını da ona harcasam.”⁴³⁷

لَيْتَ Kur'an-ı Kerimde nunla beraber kullanılmıştır. Örnek:

⁴³³ el-Fârâbî, *es-Sıhah*, 5/1774; İbnu Sîde, *el-Muhkem*, 1/98; İbnu Manzur, *Lisanu 'l-Arab*, ts., 11/474; ez-Zebîdî, *Tâcu 'l-arus*, 30:373.

⁴³⁴

وَلَيْتَنِي فَشَا وَلَيْتَنِي نَدَرًا	وَمَعَ لَعْلٍ اَعْكِسْ وَكُنْ مُحْزِرًا				
و ل ي ت ن ي	ل ع ك س و ك ن	م خ ي ي ر ن			
//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه//ه			
مُتَفَعِّلُنْ	مُتَفَعِّلُنْ	مُتَفَعِّلُنْ			

⁴³⁵ İbni Mâlik, *Elfiyyetu İbni Mâlik*, 13.

⁴³⁶ Ulaşabildiğimiz kaynaklarda şaire dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

كُمْنِيَّةٌ جَابِرٍ إِذْ قَالَ لَيْتَنِي	أَصَادِفُهُ وَأُتْلِفُ بَعْضَ مَالِي				
ك م ن ي ت ج ا	و ا ت ل ف ب ع	أ ص ا د ق ه و	ل ي ت ي	ب ر ن ا ذ ق ا	ض م ا ل ي
//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه//ه	ه//ه//ه
مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	فَعُولُنْ	مُفَاعَلَتُنْ	فَعُولُنْ

⁴³⁷ el-Fârâbî, *es-Sıhah*, 1/265.

“Kadınlarınızdan çirkin fiilde bulunanlara karşı aranızdan dört şahit getirin.”⁴⁴⁴

Müellif bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: Müennes ism-i mevsul ^{الَّتِي} hem ^{الَّتِي} hem de ^{الَّتِي} şeklinde çoğul yapılabilir. Nitekim Ebu Ubeyd şöyle demiştir (Recez):⁴⁴⁵

مِنَ اللَّوَاتِي وَالَّتِي وَالَّتِي زَعَمَنَ أَنِّي كَبُرْتُ لِدَاتِي⁴⁴⁶

“Akranlarımın büyüdüğünü zanneden kadınlardan birisi”⁴⁴⁷

Bu duruma bir başka örnekte el-Arcî’nin şu şiiridir (Tavîl):

مِنَ اللَّائِي لَمْ يَحْجُجْنَ يَنْغِينَ حِسْبَةً وَلَكِنْ لِيَقْتُلَنَّ التَّقِيَّ الْمُعْقَلَا⁴⁴⁸

“(O kadın) Allah rızası için hac etmeye gelen kadınlardan değil; bilakis mütteki, gafil müminleri avlamaya gelmiş.”⁴⁴⁹

قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ

“Keşke kavmim Rabbimin beni bağışladığını ve güzel biçimde ağırlananlardan eylediğini bilseydi! dedi.”⁴⁵⁰

⁴⁴⁴ en-Nisâ 4/15.

⁴⁴⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/381.

⁴⁴⁶

مِنَ اللَّوَاتِي وَالَّتِي وَالَّتِي	زَعَمَنَ أَنِّي كَبُرْتُ لِدَاتِي				
م ن ل ل وا	ت ي و ل ل تي	و ل لا تي	ز عم ن أن	ن ي ك ب رث	ل دا تي
//ه//ه	//ه//ه	//ه//ه	//ه//ه	//ه//ه	//ه//ه
مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ

⁴⁴⁷ el-Fârâbî, *es-Sihah*, 6/2479; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arus*, 39/435; Şürrâb, *Şerhu's-şevâhidi's-ş-riyye*, 3/355.

⁴⁴⁸

مِنَ اللَّائِي لَمْ يَحْجُجْنَ يَنْغِينَ حِسْبَةً	وَلَكِنْ لِيَقْتُلَنَّ التَّقِيَّ الْمُعْقَلَا						
م ن ل لا	ئ ي ي ح ج ج	ن ي ب غ ي	ن ح س ب تن	و لا كن	ل ي ق ت ل نت	ت ق ي بل	م غ ف لا
//ه//ه	//ه//ه	//ه//ه	//ه//ه	//ه//ه	//ه//ه	//ه//ه	//ه//ه
فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ

⁴⁴⁹ İbnu Hîşâm el-Lahmî, *Şerhu'l-fasih*, thk. Mehdi Abid Casim (Merkezu'n-nuhabî'l-ilmiyye, 1409), 247.

⁴⁵⁰ Yâsîn 36/26-27.

Müellif bu ayet-i kerimede geçen مَا edatının hem ism-i mevsul hem de mastariyye olarak değerlendirilebilmesinin mümkün olduğunu söylemektedir.⁴⁵¹ İsm-i mevsul olarak değerlendirildiğinde takdiri بِالَّذِي غَفَرَ لِي şeklinde olur. Bu durumda ayet-i kerimenin anlamı şöyle olur: “Rabbimin benim günahlarımı affedişini...” Mastariyye olarak değerlendirildiğinde ise takdiri بِغُفْرَانِ رَبِّي لِي şeklinde olur. Bu durumda ayet-i kerimenin manası şöyle olur: “Rabbimin beni bağışladığını...” Bu tür farklı irap vecihlerine sıklıkla yer veren müellif genelde değerlendirme yapmayıp tercihi okuyucuya bırakmaktadır.

لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَمَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ أَفَلَا يَشْكُرُونَ

“Onun ürünlerinden ve kendi elleriyle ürettiklerinden yesinler diye. Hâlâ şükretmeyecekler mi?”⁴⁵²

Müellif bu ayet-i kerimede geçen مَا edatının hem ism-i mevsul hem de nâfiye olarak değerlendirilmesinin mümkün olduğunu söylemektedir. Aslında birçok yerde olduğu gibi burada da ez-Zeccâc’ın görüşlerinden yararlandığı görülmektedir. مَا edatı ism-i mevsul olarak kabul edildiğinde ayet-i kerimenin manası yukarıdaki gibi olur. مَا edatı nâfiye olarak kabul edildiğinde ise ayet-i kerimenin manası “Onun ürünlerinden ve kendi elleriyle yapmadıklarından yesinler diye. Hâlâ şükretmeyecekler mi?” olur. Bu yoruma göre ayet-i kerimede her şeyi Allah Teâlâ yarattığı vurgulanmakta ve bunun karşılığında kullardan bu nimetleri verenin şükrünü eda etmeleri istenmektedir.⁴⁵³

2.1.3. Mübteda ve Haber

كِتَابٌ أَنْزَلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِّنْهُ لِتُنذِرَ بِهِ وَذِكْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ

“Bu, kendisiyle insanları uyarman, inananlara öğüt vermek için sana indirilen bir kitaptır. Artık bu hususta kalbinde bir sıkıntı olmasın.”⁴⁵⁴

Müellif bu ayet-i kerimede irap vecihlerini şöyle izah etmektedir: Ayet-i kerimede geçen كِتَابٌ kelimesi mübteda daha sonra gelen أَنْزَلَ إِلَيْكَ haber yapılabileceği gibi كِتَابٌ kelimesi

⁴⁵¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/522.

⁴⁵² Yâsîn 36/35.

⁴⁵³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/523.

⁴⁵⁴ el-A'râf 7/2.

هَذَا الْكِتَابُ şeklinde mahzûf bir mütedanın haberi olarak ta düşünülebilir. Müellif irap vecihleri konusunda esneklik göstermekte ve tercih yapmayarak takdiri okuyucuya bırakmaktadır. Bu konuda İbnu'l-Enbarî'den etkilendiği ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁴⁵⁵

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ عَالِمِ الْغَيْبِ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَلَا أَصْغَرُ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرُ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ

*“İnkâr edenler, “Bize kıyamet gelmeyecek” dediler. De ki: “Bilâkis! Gaybı bilen Rabbime ant olsun ki o size mutlaka gelecektir.” Göklerde ve yerde zerre miktarı bir şey, O’nun bilgisi dışında kalamaz. Bundan daha küçük veya daha büyük hiçbir şey yoktur ki apaçık bir kitapta kayıtlı olmasın.”*⁴⁵⁶

Müfessir bu ayet-i kerimenin tefsirinde عَالِم kelimesi ile ilgili kıraat âlimlerinin farklı okuyuş biçimlerini değerlendirmektedir. عَالِم kelimesini meksur veya mazmum okuyan alimlerin bulunduğunu zikretmektedir. Meksur okunduğu durumda عَالِم kelimesi daha önce geçen وَرَبِّي kelimesinin sıfatı veya bedeli olur. Dolayısıyla bu kıraate göre mübteda veya haber olma gibi bir durum söz konusu değildir. عَالِم kelimesi mazmum okunduğu zaman irabı şu şekilde yapılır: عَالِم kelimesi haber olur ve kendisine هُو şeklîde mahzûf bir mübteda takdir edilir. Veya da عَالِمِ الْغَيْبِ mübteda لَا يَعْزُبُ عَنْهُ cümlesi de haberi olur.⁴⁵⁷ Müellif âdeti üzere görüşler, yorumlar veya irap vecihleri arasında tercih yapmayıp takdiri okuyucuya bırakmaktadır.

قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ

*“De ki: “Onlar dünya hayatında müminlere yaraşır; kıyamet gününde ise yalnız onlara mahsus olacaktır.”*⁴⁵⁸

Müfessir bu ayet-i kerimenin tefsirinde خَالِصَةً kelimesinin hem mansup hem de mazmum okunduğuna işaret etmektedir. خَالِصَةً kelimesi mansup okunduğunda gizli bir لَهُمْ şeklinde takdir edilen mahzûf bir haberden hal yapmaktadır. Bu durumda haberin takdiri şöyle

⁴⁵⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/101.

⁴⁵⁶ Sebe' 34/3.

⁴⁵⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/490.

⁴⁵⁸ el-A'râf 7/32.

olur: Bu tür ifadelerde Araplar cümle anlaşıncı veciz bir şekilde anlatımı tercih ederler. Nitekim şair şöyle demiştir (Tavîl):

تَقُولُ ابْنَتِي لَمَّا رَأَتْني شَاحِبًا كَأَنَّكَ يَحْمِيكَ الطَّعَامُ طَيِّبٌ

تَتَابِعُ أَحْدَاثَ نَحْرَمَنْ إِخْوَتِي فَشَيَّعَ رَأْسِي، وَالْخُطُوبُ تَشِيبُ⁴⁵⁹

“Kızım, benzimin solduğunu görünce sanki yemek seni korur doktor olur sana diyor.

Art arda gelip kardeşlerimi perişan eden musibetler saçımı ağarttı. Sıkıntılar insanın saçını ağartır.”⁴⁶⁰

Yukarıdaki şiirde de şair kızına هَا فُؤَلْتُ demesi gerekiyordu. Lakin daha önce de ifade edildiği üzere Araplar cümlelerin anlaşılması şartıyla sözü uzatmak yerine az ve öz anlatım tarzını tercih etmektedirler.⁴⁶¹

Yukarıdaki şiirde de şair kızına هَا فُؤَلْتُ demesi gerekiyordu. Lakin daha önce de ifade edildiği üzere Araplar cümlelerin anlaşılması şartıyla sözü uzatmak yerine az ve öz anlatım tarzını tercih etmektedirler.⁴⁶¹

baştaki هِي mübtedasının ikinci haberi

konumunda olur. Arapçada bir mübtedanın birkaç tane haberi olabilir. Nitekim bu konuda İbn Mâlik Elfiyyesinde şöyle demektedir (Recez):

وَأَخْبَرُوا بِأَنْتَيْنِ أَوْ بِأَكْثَرَا عَنْ وَاحِدٍ كَهُمْ سَرَاةً شَعْرًا⁴⁶²

⁴⁵⁹ Ulaşılabildiğimiz kaynaklarda şair bilgisine rastlanılmamıştır.

تَقُولُ ابْنَتِي لَمَّا رَأَتْني شَاحِبًا	كَأَنَّكَ يَحْمِيكَ الطَّعَامُ طَيِّبٌ						
ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب
ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب
ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب
ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب
ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب
ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب
ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب
ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب
ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب	ن ت ق و ل ب

⁴⁶⁰ el-Fârâbî, *es-Sıhah*, 6/2261; er-Râzî, *Mucmelu'l-Luğa*, 1/523; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsu'l-Luğa*, 3/252; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 10/563; ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, ts., 1/496; İbnu Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, ts., 14/8.

⁴⁶¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/115.

⁴⁶²

عَنْ وَاحِدٍ كَهُمْ سَرَاةً شَعْرًا

وَأَخْبَرُوا بِأَنْتَيْنِ أَوْ بِأَكْثَرَا

“(Araplar) Bir kişiden haber verirken/mübteda tek kelime olunca iki veya daha fazla haber kullanmışlar./haber birkaç tane olabilir.

Mesela: Onlar seçkin insanlardır, şairlerdir.”⁴⁶³

Yukarıda şiirin sonundaki dizede geçen هُمْ mübteda, سَرَاةٌ birinci haber ve شُعْرًا da ikinci haberdur. Yani her hâlükârda mübtedanın teaddüdü caiz değildir ama haberin teaddüdü caizdir.

إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِقُونَ وَالنَّصَارَى مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“İman edenler, Yahudiler, Sâbiiler ve Hristiyanlar, (bunlardan) Allah’a ve ahiret gününe inanıp dünyaya ve ahirete yararlı işler yapanlara korku yoktur ve onlar üzülecek de değildir.”⁴⁶⁴

Müellif bu ayet-i kerimenin tefsirinde وَالصَّابِقُونَ kelimesinin merfu olması ile ilgili olarak şöyle demektedir. Sıralamada sona geldiği için merfu olmuştur. Bu durumda وَالصَّابِقُونَ وَالنَّصَارَى mübteda ve kendilerine وَالصَّابِقُونَ وَالنَّصَارَى كَذَلِكَ أَيْضًا şeklinde mahzup bir haber takdir edilir.⁴⁶⁵

Bişr b. Ebî Hâzim el-Esedî’nin (ö.590) aşağıdaki şu şiirinde de bunun benzeri bir durum vardır (Vâfir):

وَالَا فَاعْلَمُوا أَنَّا وَأَنْتُمْ بُعَاةٌ مَا بَقِينَا فِي شِقَاقٍ⁴⁶⁶

وَأَخْبَرُوا	بَثْنِي نَأُو	بَأَكْثَرَا	عَنْ وَاحِدِن	كَمْ هُمْ سِرَا	تَنْشَعِرَا
//ه//	ه/ه//	ه//ه//	ه/ه//	ه//ه//	ه//ه//
مُتَفَعِّلُونَ	مُتَفَعِّلُونَ	مُتَفَعِّلُونَ	مُتَفَعِّلُونَ	مُتَفَعِّلُونَ	مُتَفَعِّلُونَ

⁴⁶³ İbni Mâlik, *Elfiyyetu İbni Mâlik*, 18.

⁴⁶⁴ el-Mâide 5/69.

⁴⁶⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/570.

⁴⁶⁶

وَالَا فَاعْلَمُوا أَنَّا وَأَنْتُمْ	بُعَاةٌ مَا بَقِينَا فِي شِقَاقٍ	وَأَنْتُمْ	بَغَانِن	بَقِيْنَا فِي	شَقَا قِن
ه//ه//	ه//ه//	ه//ه//	ه//ه//	ه//ه//	ه//ه//
مُفَاعَلُونَ	مُفَاعَلُونَ	مُفَاعَلُونَ	مُفَاعَلُونَ	مُفَاعَلُونَ	مُفَاعَلُونَ

“Yoksa bilin ki biz ve siz ihtilaf içinde olduğumuz sürece eşkiyayız.”⁴⁶⁷

Yukarıdaki şiirin takdiri şu şekildedir: فَأَعْلَمُوا أَنَا بُعَاةٌ مَا بَقَيْنَا فِي شِقَاقٍ وَأَنْتُمْ أَيْضًا كَذَلِكَ:

Aslından bu ayet-i kerime de baştan beri normal atıf sırası takip edilmiş olsaydı وَالصَّابِقُونَ kelimeleri muhteda değil innerinin ismine matuf olup mansup isim olacaktı. İşte müellif yukarıdaki açıklamasında sıra dışı böyle olmayan durumların da olabileceğine ve bunun gayet doğal olduğuna dikkat çekmektedir.

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

“Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah’tan bir ibret olarak ellerini kesin. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir.”⁴⁶⁸

Müfessir bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: Bu ayette normalde وَالسَّارِقُ ve ona atfedilen وَالسَّارِقَةُ mübtada konumundadır. Fakat şart manası içerdiği için haberinin başına FA harfi gelmiştir. Diğer bir ifade ile buradaki mübtada şart cümlesi gibi olduğu için haberinin başına FA harfi gelmiştir. Buradaki وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ mübtada ve haber cümlesi şu şekilde şart cümlesi olarak formüle edilebilir: “Hırsızlık edenin elini kesin.”⁴⁶⁹

2.1.4. Fail

فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّهِ فَانْتَهَىٰ فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

“Artık kime Allah’tan bir öğüt erişir de faizciliği bırakırsa geçmişteki kendisininindir, durumunun takdiri Allah’a aittir. Kim de yine faizciliğe dönerse işte bunlar orada devamlı kalmak üzere cehennemliklerdir.”⁴⁷⁰

Müellif, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: Burada fail konumunda olan مَوْعِظَةٌ kelimesi hakiki müennes olmadığı için fiili olan جَاءَهُ müzekker olarak gelmiştir. Diğer bir

⁴⁶⁷ Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillah el-Ensârî Ebu’l-Berekât Kemâluddîn el-Enbârî, *Esrâru’l-Arabiyye* (Ürdün: Dâru’l-erkam, 1420), 125.

⁴⁶⁸ el-Mâide 5/38.

⁴⁶⁹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/544.

⁴⁷⁰ el-Bakara 2/275.

Görüldüğü üzere şair burada عَزَّ fiilini müzekker olarak kullanıyor ama faili olan وَاحِدَةً kelimesini müennes olarak getiriyor. Hakiki veya mecazi müennesliğin yanı sıra fiille failinin arasının açılması da bu kullanımın da caiz olduğunu göstermektedir.

حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدُكُمُ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ

“Size koruyucular gönderir. Nihayet birinize ölüm geldi mi elçilerimiz (görevli melekler) onun canını alırlar. Onlar vazifede kusur etmezler.”⁴⁷⁶

Müfessir bu ayet-i kerimeye dair şöyle demektedir: İmam Hamza bu ayet-i kerimeyi تَوَفَّاهُ رُسُلُنَا şeklinde yani fiili müennes değil müzekker sıygasıyla okumaktadır. Bu okuyuşunun delili, buradaki cümlede failin hakiki müennes olmayışındır.⁴⁷⁷ Fakat her iki okuyuşa göre ayette farklı takdir yapılır: تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا şeklinde fiil müennes olarak okunduğunda fail جَمَاعَةً şeklinde müennes olarak takdir edilir. تَوَفَّاهُ رُسُلُنَا şeklinde fiil müzekker olarak okunduğunda fail de جَمْعٌ şeklinde müzekker olarak takdir edilir. Kısacası bu durum sâdece bu ayet-i kerimeye mahsus değildir. Bilakis bu gibi yerlerde takdir yapılarak her iki veçhin de icrası mümkündür.

وَلِكُلٍّ جَعَلْنَا مَوَالِيًّا مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ

“Anne, baba ve akrabanın geride bıraktıklarından her biri için yakın vârisler belirledik”⁴⁷⁸

Müellif bu ayet-i kerimeye geçen الْوَالِدَانِ kelimesini iki türlü irap etmektedir: Birinci irap şekline göre الْوَالِدَانِ kelimesini تَرَكَ fiilinin faili olarak kabul etmektedir. İkinci irap şeklide göre ise الْوَالِدَانِ kelimesini وَهُمْ الْوَالِدَانِ şeklinde mahzuf bir mübtedanın haberi olarak kabul etmektedir.⁴⁷⁹ Kanaatimizce الْوَالِدَانِ kelimesini fail olarak irap etmek ilk akla gelen irap veçhidir.

فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ ۚ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

“Bunun üzerine Âdem rabbinden bazı kelimeler aldı (bunlarla tövbe etti); rabbi de onun tövbesini kabul buyurdu. Şüphesiz O, tövbeleri kabul buyuran ve rahmeti sınırsız olandır.”⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ el-En’âm 6/61.

⁴⁷⁷ İbnu’l-Cevzî, Zâdu ’l-mesîr, 2/38.

⁴⁷⁸ en-Nisâ 4/33.

⁴⁷⁹ İbnu’l-Cevzî, Zâdu ’l-mesîr, 1/400.

⁴⁸⁰ el-Bakara 2/37.

مُفَسِّرُ bu ayet-i kerimenin tefsirinde İbn Kesir'in şu kıraatine yer vermektedir: فَتَلْقَى

فَتَلْقَى Bu kıraate göre ayet-i kerimenin manası “Âdem’e rabbinden kelimeler geldi” olur ve irabı da değişir. فَتَلْقَى fiil, آدَمُ mefulün bih ve كَلِمَاتٌ fail olur. Hâlbuki yukarıda ki kıraate göre فَتَلْقَى fiil, آدَمُ fail ve كَلِمَاتٌ mefulun bih olur.⁴⁸¹ Arapçada normalde sırasıyla önce fiil sonra fail daha sonrada meful gelir. Ama bu sıralama zorunlu değildir. Bazen belaği bir nükteden dolayı fail veya meful öne alınabilir. Bu konu belagat kitaplarında takdim-tehir bahsi olarak geçer. Bu sıralamanın genel geçer olmadığını İbn Malik Elfiyyesinde şu şekilde ifade etmiştir (Recez):

وَالْأَصْلُ فِي الْفَاعِلِ أَنْ يَتَّصِلَا وَالْأَصْلُ فِي الْمَفْعُولِ أَنْ يَنْفَصِلَا

وَقَدْ يُجَاءُ بِخِلَافِ الْأَصْلِ وَقَدْ يَجِيءُ الْمَفْعُولُ قَبْلَ الْفِعْلِ⁴⁸²

“Failde aslolan fiile bitişik olmasıdır. Mefulde aslolan ise filden ayırık olmasıdır.”

“Bazen (sıralama) bu aslın tersine gelebilir. Bazen meful filden önce gelebilir.”⁴⁸³

2.1.5. Nasih Filler / كَانَ ve Kardeşleri

أَوَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ آيَةٌ أَنْ يَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ

⁴⁸¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/57; Ebu Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Haleveyh İbnu Haleveyh, *el-Hucce fi'l-kirâati's-sebi* (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1401), 75.

⁴⁸²

وَالْأَصْلُ فِي الْمَفْعُولِ أَنْ يَنْفَصِلَا			وَالْأَصْلُ فِي الْفَاعِلِ أَنْ يَتَّصِلَا		
ول أص ل فل	مف عو ل أن	ين ف ص لا	ول أص ل فل	فاع ل أن	يت ت ص لا
ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/
مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ
وَقَدْ يَجِيءُ الْمَفْعُولُ قَبْلَ الْفِعْلِ			وَقَدْ يُجَاءُ بِخِلَافِ الْأَصْلِ		
و قد ي جي	ء مف عو ل	قب لل فع لي	و قد ي جي	ء ب خ لا	فل أص لي
ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/
مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ

⁴⁸³ İbni Mâlik, *Elfiyyetu İbni Mâlik*, 25.

“İsrail oğulları bilginlerinin bunu bilmesi onlar için bir delil değil midir?”⁴⁸⁴

Müellif bu ayet-i kerimenin açıklamasında şöyle demektedir: Bu ayet-i kerimede geçen يَكُنْ fiilini bazı kıraat âlimleri تَكُنْ şeklinde müennes formatında okumuştur. Ayet iki farklı şekilde irap edilmiştir: Birinci ve yaygın olan tercihe göre يَكُنْ nakıs fiilinin ismi اَنْ يَعْلَمَهُ آيَةً ise haberidir. İkinci kanaate göre تَكُنْ olması durumunda آيَةً kelimesi تَكُنْ fiilinin ismi; اَنْ يَعْلَمَهُ müevvel mastar ise haberidir.⁴⁸⁵

ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ أَصَاءُوا السُّوْأَى أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَكَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِئُونَ

“Sonunda, Allah’ın ayetlerini yalan saymak ve onları alaya almak suretiyle kötülükte ileri gidenlerin akıbeti pek fena oldu.”⁴⁸⁶

Müellif bu ayetin açıklamasını yaparken Mekki b. Ebi Talip’ten (ö. 437/1045) naklen farklı birkaç türlü irap veçhine işaret etmektedir: Birinci irap veçhine göre عَاقِبَةُ kelimesi كَانَ nakıs fiilinin haberi, ismi ise السُّوْأَى olur. اَنْ كَذَّبُوا ifadesi ise mefulün li eclihidir. İkinci irap veçhine göre ise عَاقِبَةُ كَانَ nakıs fiilinin ismi; السُّوْأَى haberidir. Veya أَصَاءُوا fiil السُّوْأَى kelimesi mefulün bihi اَنْ كَذَّبُوا da كَانَ nakıs fiilinin haberi konumundadır.⁴⁸⁷

Aslında normal şartlarda iki kelimenin yan yana gelmesi durumunda birisi nekra diğeri marife ise marife kelime isim, nekra kelime haber yapılır. Müellif bu gerçeğe burada değinmese de şu ayet-i kerimenin tefsirinde değinmiştir:

لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ

“Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir.”⁴⁸⁸

Müfessir bu ayetin tefsirinde şöyle demektedir: Bu ayeti kerimede kıraat farklılıklarına göre الْبِرُّ veya الْبِرُّ şeklinde okunan kelime لَيْسَ fiilinin ya haberi ya da ismi olarak irap edilmektedir. Bu irap vecihlerinin her birisi de makbul ve güzeldir. Çünkü isim ve haberin her ikisi de marifedir. Dolayısıyla iki marife yan yan geldiği zaman rütbe bakımından

⁴⁸⁴ eş-Şuarâ 26/197.

⁴⁸⁵ İbnu’l-Cevzî, Zâdu’l-mesîr, 3/348.

⁴⁸⁶ er-Rûm 30/10.

⁴⁸⁷ İbnu’l-Cevzî, Zâdu’l-mesîr, 3/418.

⁴⁸⁸ el-Bakara 2/177.

eşit sayılırlar. Bir diğer ifade ile iki marife kelimenin hangisi isim yapılırsa yapılsın durum aynıdır.⁴⁸⁹

2.1.6. İki Meful Alan Fiiller

وَجْعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ

“Cinleri Allah’a ortak koşular.”⁴⁹⁰

Müfessir bu ayetin irabını şöyle yapmaktadır: وَجْعَلُوا fiil, شُرَكَاءَ birinci meful الجِنَّ ise ikinci mefuldür. Veya الجِنَّ kelimesi شُرَكَاءَ kelimesinden bedel de yapılabilir. Bunun dışında ayet-i kerimeyi شُرَكَاءَ الجِنَّ şeklinde izafetle okuyan kıraat âlimleri de vardır.⁴⁹¹

وَاجْعَلْ لِّي وَزِيرًا مِّنْ أَهْلِي هَارُونَ أَخِي

“Yakınlarımdan birini bana yardımcı ver. Kardeşim Harun’u.”⁴⁹²

Müfessir bu ayetin irabını şöyle yapmaktadır: وَاجْعَلْ fiil, وَزِيرًا birinci meful ve هَارُونَ ikinci mefuldür. Aynı zamanda هَارُونَ bedel olarak ta irap edilebilir. Lakin birinci irap şekli daha güzeldir. Bunun yanı sıra müfessir وَزِيرٌ kelimesi için şöyle demektedir: وَزِيرٌ kelimesi yük anlamına gelen وَزَّرَ kelimesinden türetilmiştir. Bu noktadan hareketle vezir de padişahın yükünü hafiflettiği için bu şekilde isimlendirilmiştir.⁴⁹³

إِنَّمَا ذَلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُوا إِن كُنتُمْ مُّؤْمِنِينَ

“Bakın, bu şeytan ancak kendi yandaşlarını korkutur. Mümin iseniz onlardan korkmayın, benden korkun.”⁴⁹⁴

Müellif bu ayet-i kerimenin tefsirinde birçok farklı irap veçhine işaret etmektedir: el-Ferrâ’ya göre bu ayet-i kerimeye مَنْصُوبٌ بِنَزْعِ الْحَافِصِ vardır. Yani harf-i cerin düşürülmesiyle kelime mansup olmuştur. Ona göre ayet-i kerimenin takdiri şu şekildedir: يُخَوِّفُ بِأَوْلِيَاءِهِ Böyle

⁴⁸⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/136.

⁴⁹⁰ el-En'âm 6/100.

⁴⁹¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/61.

⁴⁹² Tâhâ 20/29-30.

⁴⁹³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/157; Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Uyunu'l-ahbar* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 1/111; Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed bi el-Hıdır b. el-Hasan Ebu Mansur el-Cevalikî, *Şerhu edebi'l-katip*, thk. Mustafa Sâdık er-Râfiî (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, ts.), 39.

⁴⁹⁴ Âl-i İmrân 3/175.

olunca ayetin manası da değişir ve şöyle olur: “Şeytan (insanları)yandaşlarıyla korkutur.” ez-Zeccâc ise *يُخَوِّفُ مِنْ أَوْلِيَاءِهِ* demektedir. Bu şekilde olursa manası: “Şeytan (insanları) yandaşlarından korkutur.” olur.⁴⁹⁵ Nitekim Lebîd b. Rebîa b. Mâlik b. Ca‘fer el-Âmirî’de ⁴⁹⁶ (ö. 40 veya 41/660 veya 661) aşağıdaki şiirinde buna benzer bir kullanımda bulunmuştur (Vâfir):

وَأَيُّقَنْتُ التَّفَرُّقَ يَوْمَ قَالُوا تُقْسِمُ مَالُ أَرْبَدَ بِالسَّهَامِ⁴⁹⁷

“*Erbed’in malları oklarla taksim edildi denilince ayrılık olacağını kesin anlamıştım.*”⁴⁹⁸

Burada şair normalde *وَأَيُّقَنْتُ بِالتَّفَرُّقِ* demesi gerekiyordu. Lakin *بِنَزْعِ الْخَافِضِ* diye bilinen kuralı uygulamıştır. Yani har-fi ceri düşürüp direkt kelimeyi mansup yapmıştır.

Ancak İbnu’l-Cevzî, bu irap vecihlerini zorlama olarak görür ve kendi tercihini şu şekilde izah eder: *يُخَوِّفُ* fiili iki meful alan fiillerdendir. Bu ayeti kerimede birinci mefulü hazfedilmiştir. Mefulü hazfedilmeden önceki hali şu şekildedir: *يُخَوِّفُكُمْ أَوْلِيَاءُهُ* Bu durumda *يُخَوِّفُ* fiil, *كُمْ* zamiri birinci mefulü ve *أَوْلِيَاءُهُ* kelimesi de fiilin ikinci mefulü olur.⁴⁹⁹ Bu takdire göre de ayet-i kerimenin manası şöyle olur: Şeytan sizi dostlarından korkutur. Kanaatimizce hiçbir takdir yapmadan da ayet-i kerime gayet güzel bir şekilde anlaşılmaktadır. Bununla birlikte mezkûr takdir ve yorumlar ayetin manasına zenginlik katmaktadır.

2.1.7. إِنَّ ve Kardeşleri

وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلُؤُونَ أَلْسِنَتَهُم بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ

⁴⁹⁵ en-Nuveyrî, *Nihayetu’l-ereb*, 17/157.

⁴⁹⁶ Şair hakkında detaylı bilgi için bk: Zuheyr b. Harb, *et-Târîhu’l-Kebîr*, 1/534.

⁴⁹⁷

وَأَيُّقَنْتُ التَّفَرُّقَ يَوْمَ قَالُوا	تُقْسِمُ مَالُ أَرْبَدَ بِالسَّهَامِ				
و أ ي ق ن ت ت	ل أ ر ب د ب س	ت ق س م م ا	س ه ا م ي		
///هـ	///هـ	///هـ	///هـ	///هـ	///هـ
مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ
فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ

⁴⁹⁸ İbnu Dureyd, *Cemheretu’l-Luğa*, ts., 3/1319; Ebu’l-Münzir Seleme b. Müslim b. İbrahim es-Suhârî el-Aytebî, *el-İbâne fi’l-luğati’l-Arabiyye*, thk. Abdülkerim Halife vd. (Muskat: Umman Milli Miras ve Kültür Bakanlığı, 1420), 1/159.

⁴⁹⁹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/350.

“Onlardan bir grup, kitapta olmayanı ondan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip bükerek.”⁵⁰⁰

Müellif bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: إِنَّ tekit edatıdır. لَكْرِيفًا kelimesinin başındaki de tekit edatıdır. Müfessir لِسَانٌ kelimesine dair farklı görüşlere yer vermektedir: Ebu Amr لِسَانٌ kelimesinin hem müzekker hem de müennes olabileceğini iddia etmekte hatta müzekker olduğu zaman çoğulunun اَللِّسَنَةُ, müennes olduğunda ise اَللِّسْنُ olduğunu söylemektedir. el-Ferrâ ise لِسَانٌ kelimesinin müennes kullanımını reddederek kelimenin hep müzekker kullanıldığını söylemektedir. Bu görüşünü de Ebû Müleyke Cervel b. Evs b. Mâlik el-Absî'nin⁵⁰¹ (ö. 59/678 [?]) aşağıdaki şu şiiri ile desteklemektedir (Tavîl):⁵⁰²

لِسَانُكَ مَعْسُولٌ وَنَفْسُكَ شَحَّةٌ وَعِنْدَ الثُّرَيَّا مِنْ صَدِيقِكَ مَالُكَ⁵⁰³

“Dilin ballı, ama kendin çok cimrisin!

Malın ise arkadaşına Ülker yıldızı kadar uzak”⁵⁰⁴

Bu duruma meşhur hiciv şairi Ebû Müleyke Cervel b. Evs b. Mâlik el-Absî'nin şu şiiri de örnek olarak verilmiştir (Vâfir):

نَدِمْتُ عَلَى لِسَانٍ كَانَ مِنِّي فَلَيْتَ بَأْنَهُ فِي جَوْفِ عِمْ⁵⁰⁵

⁵⁰⁰ Âl-i İmrân 3/78.

⁵⁰¹ Şair hakkında detaylı bilgi için bk: İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu fuhûli 'ş-şu'arâ*, 1/37.

⁵⁰² İbnu'l-Cevzî, *Zâdu 'l-mesîr*, 1/297-298.

⁵⁰³

لِسَانُكَ	مَعْسُولٌ	وَنَفْسُكَ	شَحَّةٌ	وَعِنْدَ	الثُّرَيَّا	مِنْ	صَدِيقِكَ	مَالُكَ
ل	س	ا	ن	و	ع	ن	ث	ر
ي	ا	ن	س	ن	ف	ي	ا	ن
ا	ن	س	ن	ف	ي	ا	ن	س
ا	ن	س	ن	ف	ي	ا	ن	س
ا	ن	س	ن	ف	ي	ا	ن	س
ا	ن	س	ن	ف	ي	ا	ن	س
ا	ن	س	ن	ف	ي	ا	ن	س
ا	ن	س	ن	ف	ي	ا	ن	س
ا	ن	س	ن	ف	ي	ا	ن	س

⁵⁰⁴ İbn Sîde, *el-Muhkem*, 2/488; İbnu Manzur, *Lisanu 'l-Arab*, ts., 2/495; ez-Zebîdî, *Tâcu 'l-arus*, 6/502; Amr b. Bahr b. Mahbub Ebu Osman el-Cahîz, *el-Beyan ve 't-tebyin* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423), 1/171.

⁵⁰⁵

نَدِمْتُ	عَلَى	لِسَانٍ	كَانَ	مِنِّي	فَلَيْتَ	بَأْنَهُ	فِي	جَوْفِ	عِمْ
ن	د	م	ت	ع	ل	ي	ا	ن	س
ا	ن	س	ا	ن	ف	ي	ا	ن	س
ا	ن	س	ا	ن	ف	ي	ا	ن	س
ا	ن	س	ا	ن	ف	ي	ا	ن	س
ا	ن	س	ا	ن	ف	ي	ا	ن	س
ا	ن	س	ا	ن	ف	ي	ا	ن	س
ا	ن	س	ا	ن	ف	ي	ا	ن	س
ا	ن	س	ا	ن	ف	ي	ا	ن	س
ا	ن	س	ا	ن	ف	ي	ا	ن	س

“Dilim oluşuma /konuştuğuma pişman oldum keşke dilim bir torbanın içinde olsaydı.”⁵⁰⁶

لَعَلِّي أَرْجِعُ إِلَى النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ

“Umarım ki, bu bilgiyle insanlara dönerim ve umarım onlar da belki (ne yapacaklarını) bilirler” dedi.”⁵⁰⁷(Yusuf 12/46)

Müfessir bu ayet-i kerimeyi açıklarken şöyle demektedir: Buradaki لَعَلَّ edatlarının her ikisi de كَيْ anlamına gelmektedir. Bu durumda ayet-i kerimenin manası şöyle olur: “İnsanların bilmesi için onlara bu bilgi ile döneyim diye.” Bir diğer görüşe göre ise birinci لَعَلَّ edatı عَسَى ikincisi ise كَيْ anlamına gelmektedir. Bu durumda ayet-i kerimenin manası şöyle olur: “Umarım ki, insanların bilmesi için onlara bu bilgi ile dönerim.” Dolayısıyla burada görünürde bir harf tekrarı olsa da manaları farklı olduğu için aslında herhangi bir tekrar yok gibidir.⁵⁰⁸

فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ صُورَهُ مَرَّ كَأَنَّمَا يَدْعُنَا إِلَىٰ صُرٍّ مَّسَّةٍ

“Onu zararlı durumundan kurtardığımızda ise sanki başına gelen zararı gidermeye bizi çağırıp yalvarmamış gibi inkârcılığa dönüp yoluna devam eder.”⁵⁰⁹

Müfessir bu ayet-i kerimeyi açıklarken şöyle demektedir: Buradaki كَأَنَّ edatı şeddeli olan كَأَنَّ nin tahfif edilmişidir. Ayet-i kerimenin takdiri şu şekildedir: كَأَنَّهُ لَمْ يَدْعُنَا Bu görüşünü el-Hansa'nın şu şiiri ile de istihsat ederek desteklemektedir (Mütekârib):⁵¹⁰

كَأَنَّ لَمْ يَكُونُوا جَمِّي يَتَّقِي إِذِ النَّاسِ إِذْ ذَاكَ مَنْ عَزَّ بَرًّا⁵¹¹

فَعُولُن

مُفَاعَلَتُن

مُفَاعَلَتُن

فَعُولُن

مُفَاعَلَتُن

مُفَاعَلَتُن

⁵⁰⁶ İbnu Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, ts., 12/415; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arus*, 33/123; Şürrâb, *Şerhu 'ş-şevâhidi 'ş-şi'riyye*, 3/13.

⁵⁰⁷ Yûsuf 12/46.

⁵⁰⁸ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/443.

⁵⁰⁹ Yûnus 10/12.

⁵¹⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/319.

⁵¹¹

إِذِ النَّاسِ إِذْ ذَاكَ مَنْ عَزَّ بَرًّا

كَأَنَّ لَمْ يَكُونُوا جَمِّي يَتَّقِي

ز ب ز ا

ك من عز

س إذ ذا

إ ذ ن ا

ت ق ي

ح من يت

ي كو نو

ك أن لم

“Galip olanın yağmaladığı o dönemde sanki insanlara korunaklı sığınak olmamışlar gibi.”⁵¹²

وَإِنْ كَلَّا لَمَّا لِيُؤْفِقِيَهُمْ رَبُّكَ أَعْمَاهُمْ ۖ إِنَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ خَبِيرٌ

“Şüphesiz Rabbin, onların her birine yaptıklarının karşılığını tam olarak verecektir. Rabbin, onların yapmakta olduklarından haberdardır.”⁵¹³

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimedeki irap vecihlerine şöyle değinmektedir: إِنَّ edatının ismi كَلَّا dir. مَا haberidir. لَمَّا nın başındaki lam tekit lamıdır. لِيُؤْفِقِيَهُمْ fiilinin başındaki lam ise kase /yemin lamıdır. İki lam yan yana gelmesin diye aralarına مَا edatı gelmiştir. Mekkî b. Ebi Tâlib de buradaki مَا harfinin zait olduğunu ve lamların birbirine karışmaması için getirildiğini söylemektedir. Kıraat imamı İbn Kesir ise bu ayeti kerimede geçen إِنَّ edatını ve لَمَّا edatını şeddesiz, hafifleterek okumaktadır. Sibeveyhî, şeddesiz إِنَّ nin normal şeddeli gibi amel edebileceğini şu sözleriyle ifade etmektedir: Güvendiğimiz bir kimse Arapların şöyle dediğini bize nakletti: إِنَّ عَمْرًا لَمُطَلِّقٌ “Hiç şüphesiz Amr gidiyor.”⁵¹⁴ Kısacası şeddesiz إِنَّ şeddeli إِنَّ gibi amel edebilir. Nitekim şair de şöyle demiştir (Hezec):⁵¹⁵

وَوَجْهٍ حَسَنِ النَّخْرِ كَأَنْ تَذِيئَهُ حُقَّانٍ⁵¹⁶

/هـ/	/هـ/	/هـ/	/هـ/	//هـ	/هـ/	/هـ/	/هـ/
فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُو	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ

⁵¹² İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fıkhi'l-luğa*, 118; es-Serrac, *el-Lübab fî Kavâidi'l-luğati ve âlâti'l-edeb*, 1/284; el-Avtebî, *el-İbâne*, 2/237; Şürrâb, *Şerhu 'ş-şevâhidi 'ş-şi'riyye*, 2/5.

⁵¹³ Hûd 11/111.

⁵¹⁴ Ebu'l-Bekâ Yaîş b. Ali b. Yaîş İbn Ebi's-Serâyâ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, thk. İmîl Bed'i Yakup (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 4/548.

⁵¹⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/43-404. Halîl b. Ahmed'in aruz sisteminde “müctelibe” veya “mü'telife” denilen üçüncü dâiredaki üç bahirden (hezec, recez, remel) ilki olup genel sıralamada altıncı bahir olarak geçer. Bahir hakkında detaylı bilgi için bk. 'Abdulaziz Atîk, *İlmu'l-arûd ve'l-kâfiye*, 26; Tevfîk Rüştü Topuzoğlu, “Hecez”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/302-304.

⁵¹⁶ İncelediğimiz kaynaklarda şairin kim olduğuna dair herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır.

وَصَدَّرَ مِثْلَ رَقْنٍ النَّخْرِ كَأَنْ تَذِيئَهُ حُقَّانٍ

هـ حق قاي	ك أن ثذ بي	ر قن نح ري	و صدرن مش
//هـ/هـ/	//هـ/هـ/	//هـ/هـ/	//هـ/هـ/

“Boynu güzel bir yüz. Göğüsleri sanki iki okka.”⁵¹⁷

فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ أَنَا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا

“İnsan yediğine bir bakıp düşünsün! Biz bolca su indirdik.”⁵¹⁸

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimedeki irap vecihlerine şöyle değinmektedir: Buradaki أَنَا edatını bir takım kıraat âlimleri meftuh okurken diğer bir kısım meksur okumuştur. Meftuh okunduğunda irabı şöyledir: أَنَا kelimesi طَعَامِهِ kelimesinden bedel olur. Meksur okunduğunda ise istinaf cümlesi olur: أَنَا inne ve ismi, صَبَبْنَا ise fiil cümlesi şeklinde haber olur.⁵¹⁹

فَدَعَا رَبَّهُ أَنِّي مَغْلُوبٌ فَانتَصِرْ

“Bunun üzerine Nuh, ‘Artık yenik düştüm; yardımını esirgeme!’ diye Rabbine yalvardı.”⁵²⁰ (Kamer 54/ 10)

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimedeki irap vecihlerine şöyle değinmektedir: Buradaki elif nun maddesini إِنِّي şeklinde meksur okuyan kıraat âlimleri bulunmaktadır. Ancak böyle okunması durumunda Sibeveyhî, إِنِّي kelimesinden önce قَالَ fiilinin takdir edilmesi gerektiğini söylemektedir. Müellif, en iyisinin takdir ve sair zorlamalara gitmeden ayeti meftuh okumanın daha güzel olacağı kanaatini taşımaktadır.⁵²¹

وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا إِهْتَمَّ لِيَأْكُلُوا الطَّعَامَ وَيَمْشُوا فِي الْأَسْوَاقِ

“Senden önce gönderdiğimiz peygamberler de hiç şüphesiz yemek yerler, çarşıda pazarda dolaşırlardı.”⁵²²

مفاعيلن

مفاعيلن

مفاعيلن

مفاعيلن

⁵¹⁷ el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lügâ*, 15/406; İbnu Manzur, *Lisanu'l-Arab*, ts., 13/30; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arus*, 34/200; Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî Sibeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1408), 2/140.

⁵¹⁸ Abese 80/24-25

⁵¹⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/402.

⁵²⁰ el-Kamer 54/10.

⁵²¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/199.

⁵²² el-Furkân 25/20.

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimedeki irap vecihlerine şöyle değinmektedir: Buradaki **إِلَّا** dan sonra gelen **إِنَّهُمْ** kelimesinin meksur olma nedeni şudur: Aslında burada **إِنَّهُمْ** den önce vâv-ı haliyye gizlidir. Yani cümlelerin aslı şöyledir: **إِلَّا وَإِنَّهُمْ**. Başka veçhe göre ise **إِلَّا** dan sonra **مِنْ** edatı vardır. İbnu'l-Cevzî, bu görüşünü Ebü'l-Hâris Zürrumme Gaylân b. Ukbe b. Ma'dî b. Amr el-Adevî el-Kinânî el-Kahtânî'nin (ö. 117/735) aşağıdaki şu şiiri ile desteklemektedir (Tavîl):⁵²³

فَطَلُّوا وَمِنْهُمْ دَمْعُهُ سَابِقٌ لَهُ وَآخِرُ يَثْنِي دَمْعَةَ الْعَيْنِ بِالْمَهْلِ⁵²⁴

“Kaldılar. Kimisi gözyaşlarını tutamıyordu.

Kimisi de usulca gözyaşlarını siliyordu.”⁵²⁵

Aslında burada şair **مِنْ دَمْعُهُ سَابِقٌ** demek istemiştir.

أَذِنَ لِلَّذِينَ يُفَاتِلُونَ بَأْتَهُمْ ظُلُمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ

“Saldırıya uğrayanlara zulme maruz kaldıkları için savaş izni verildi. Allah onları muzaffer kılmaya elbette kadirdir.”⁵²⁶

Müellif, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: Buradaki **إِنَّ** kesinlikle meksur olmak zorundadır. Çünkü haberinin başına tekit lamı gelmiştir. Diğer bir ifade ile haberinin başına lam-ı tekit gelen **إِنَّ** kesinlikle meksur okunur. Bu konuda dil bilginlerinin ittifakı vardır.

⁵²⁷ Nitekim İbn Mâlik te Elfiyye'sinde şöyle demiştir (Recez):

وَبَعْدَ ذَاتِ الْكَسْرِ تَصَحُّبُ الْحَبْرِ لَأَمْ ابْتِدَاءٌ نَحْوُ إِيٍّ لَوَزَزَ⁵²⁸

⁵²³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/316.

⁵²⁴

فَطَلُّوا وَمِنْهُمْ دَمْعُهُ سَابِقٌ لَهُ	وَآخِرُ يَثْنِي دَمْعَةَ الْعَيْنِ بِالْمَهْلِ						
ف	ظ	ل	و	م	ن	ه	م
ل	و	م	ن	ه	م	ل	و
ل	و	م	ن	ه	م	ل	و
ل	و	م	ن	ه	م	ل	و
ل	و	م	ن	ه	م	ل	و
ل	و	م	ن	ه	م	ل	و
ل	و	م	ن	ه	م	ل	و

⁵²⁵ es-Sabbân, *Haşiyetu's-Sabbân*, 1/361.

⁵²⁶ el-Hac 22/39.

⁵²⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/241.

⁵²⁸

لَأَمْ ابْتِدَاءٌ نَحْوُ إِيٍّ لَوَزَزَ

وَبَعْدَ ذَاتِ الْكَسْرِ تَصَحُّبُ الْحَبْرِ

“Meksur ⁵²⁹إِنَّ edatından sonra gelen haberin başına iptida lamı gelir: ⁵²⁹لَوْزَّرَ gibi. Hiç şüphesiz ben güçlüyüm.”

كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءًا بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَصْلَحَ فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

“Rabbiniz kendine, merhamet etmeyi yazdı. Gerçek şu ki, sizden kim bilmeyerek bir kötülük yapar da ardından tövbe edip kendisini düzeltirse, bilsin ki Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir.”⁵³⁰

Müellif, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: Bu ayette geçen ⁵³¹أَنَّ leri kıraat âlimleri hem meftuh hem de meksur okumuşlardır. أَنَّهُ مِنْ عَمِلَ cümlesinde meftuh okununca kendinden önce geçen الرَّحْمَةَ kelimesinden bedel olur. Eğer meksur okunursa bu seferde kendinden önce geçen الرَّحْمَةَ kelimesini tefsir konumunda olur. فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ cümlesinin başındaki أَنَّ meftuh olursa fa harfinden sonra şu şekilde takdir yapılır: فَلَهُ أَنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ Cümlelerin mastara tevil edilmiş son hali ise şöyledir: ⁵³¹فَلَهُ غُفْرَانُهُ

2.1.8. Olumsuzluk Edatı Olarak Kullanılan مَا

مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ

“Bu bir beşer değil, bu ancak seçkin bir melektir! dediler.”⁵³²

Müellif, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: el-Ferrâ bu ayet-i kerimede geçen olumsuzluk edatı مَا nın Hicazlılar tarafından sürekli ba harf-i ceri ile beraber kullanıldığını söylemektedir. Yani normalde şöyle demektedirler: مَا هَذَا بِحَسَنٍ “Bu güzel değildir.” Yalnız ba harfi düşünce yerini fethaya bırakmıştır. Bunun yanı sıra el-Ferrâ, Necidlilerin de

و ب ع د ذ	ت ل ك س ر تص	ح بل خ بر	لا م ب ت دا	إن نح و إن	ي ل و زز
//ه//ه	/ه/ه/ه	//ه//ه	/ه/ه/ه	/ه/ه/ه	/ه//ه
مُتَّفَعِلٌ	مُتَّفَعِلٌ	مُتَّفَعِلٌ	مُتَّفَعِلٌ	مُتَّفَعِلٌ	مُتَّفَعِلٌ

⁵²⁹ İbni Mâlik, *Elfiyyetu İbni Mâlik*, 21.

⁵³⁰ el-En'âm 6/54.

⁵³¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/35.

⁵³² Yûsuf 12/31.

olumsuzluk edatı مَا yı ba ile kullandıklarını ve düşürdüklerinde de kelimeyi mazmum okuduklarını söylemekte ve bu şekilde okumanın en fasih kullanım olduğunu iddia etmektedir. ez-Zeccâc ise bu yaklaşımı şiddetle reddedip en fasih kullanımın Kur'an-ı Kerim olduğunu söylemekte ve diğer kullanımların ona uyduğu sürece fasih kabul edilebileceklerini şiddetle savunmaktadır.⁵³³ Bütün bu söylenenlere ilaveten dil bilginlerinin olumsuzluk edatı olan مَا'nın كَيْسٍ gibi kullanımı konusunda ittifak halinde olması da manidardır.

2.1.9. Cinsden Hükmü Nefyeden لَا

مُسْلِمَةٌ لَا شَيْءَ فِيهَا

“Serbest dolaşan ve alacası bulunmayan bir inektir.”⁵³⁴

Müellif, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: Buradaki شَيْءٌ kelimesi cinsden hükmü nefyedenen لَا'nın ismidir. Bu لَا'nın hükümlerine dair ise herhangi bir açıklama yapmamaktadır.⁵³⁵

2.1.10. Mansubat

Müellif eserinde meful-u mutlak, mefulün bih, mefulün leh, hal, temyiz ve benzeri mansubat konularını sırası geldikçe açıklamaktadır. Onun bu açıklamaları ayet-i kerimeler taranarak tespit edilmiştir. Aşağıda bu açıklamaları detaylı bir şekilde izah edilecektir:

2.1.10.1. Mefulu Mutlak

كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعَدَّا عَلَيْنا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ

“Yaratmaya başlamadan önceki hale döndürürüz. Sözümüz sözdür; biz bunu mutlaka yaparız.”⁵³⁶

Müellif, bu ayet-i kerimenin tefsirinde ez-Zeccâc'dan naklen şöyle demektedir: Bu ayet-i kerimede geçen وَعَدَّا هَذَا وَعَدَّا mefulü mutlaktır. Takdiri ise şöyledir: كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ. Bu takdire imkân sağlayan ve bunu pekiştiren kendisinden önce geçen نُعِيدُهُ fiilidir. Lakin burada dikkat edilmesi

⁵³³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/436.

⁵³⁴ el-Bakara 2/71.

⁵³⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/77.

⁵³⁶ el-Enbiyâ 21/104.

gereken bir husus var ki o da müellif, mefulü mutlak yerine مَنصُوبٌ عَلَى الْمَصْدَرِ kavramını kullanmaktadır.⁵³⁷ Bu kavram mana olarak “Mastar olmak üzere mansuptur” anlamına gelir. Manası gayet açık olsa da kavram kargaşası yaşanmaması için mefulü mutlağın kastedildiğini vurgulamak yerinde olacaktır. Zira مَنصُوبٌ عَلَى الْمَصْدَرِ kavramı günümüzde çok yaygın ve herkesin hemen kavrayabileceği bir kavram değildir.

صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ ۖ إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ

“Bu, her şeyi sapasağlam yapan Allah’ın sanatıdır. Şüphesiz ki O, yaptıklarınızdan tamamıyla haberdardır.”⁵³⁸

Müellif, bu ayet-i kerimenin tefsirinde ez-Zeccâc’dan naklen şöyle demektedir: Burada مَنصُوبٌ kavramı mahzup bir mefulü mutlak olarak kullanılmıştır. Takdiri ise şöyledir: صُنِعَ اللَّهُ ذَلِكَ صُنْعًا Aynı zamanda مَنصُوبٌ mahzup bir mefulü mutlak olarak kullanılmıştır. O zaman takdiri şu şekilde olur: ذَلِكَ صُنْعُ اللَّهِ.⁵³⁹ Her zamanki gibi müellif, irap vecihleri arasında herhangi bir tercih yapmayıp takdiri okuyucuya bırakmaktadır.

ثَوَابًا مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ

“Allah katından bir mükâfat olarak”⁵⁴⁰

Müellif, bu ayet-i kerimenin tefsirinde ez-Zeccâc’dan naklen şöyle demektedir: Buradaki ثَوَابًا مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ kendinden öncekini tekit eden mansup mastardır. Yani tekit içerikli mefulü mutlak olarak kullanılmıştır. Çünkü وَلَدْخَلْنَهُمْ جَنَّاتٍ demek manen لَأُثَبِّتَنَّهُمْ demektir.⁵⁴¹ Yukarıda zikredilen irabı teyit eden Muhiddin Derviş aynı zamanda ثَوَابًا مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ cümlesinden önce takdirler yaparak ثَوَابًا kelimesinin hal olabileceğini de söylemektedir.⁵⁴² Ancak günümüz Kur’an-ı Kerim meallerinin genellikle hal manasını tercih ettikleri görülmektedir.

فَأَخَذَهُ اللَّهُ نَكَالَ الْآخِرَةِ وَالْأُولَى

⁵³⁷ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 3/217.

⁵³⁸ en-Neml 27/88.

⁵³⁹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 3/372.

⁵⁴⁰ Âl-i İmrân 3/195.

⁵⁴¹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/363; Ebû İshak İbrâhim b. es-Serî b. Sehl Zeccâc, *Meâni’l-Kur’an ve i’râbuhu*, thk. Abdu’l-Celîl Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1408), 1/500; en-Nehhas, *İrâbu’l-Kur’an*, ts., 1/195.

⁵⁴² Muhiddin Derviş, *İ’rabü’l-Kur’âni’l-Kerim ve beyânüh*. (Humus: Müessesetü’l-Eyman, 1983), 2/141.

“Allah da ona ibretlik dünya ve ahiret cezası verdi.”⁵⁴³

Müellif, bu ayet-i kerimenin tefsirinde ez-Zeccâc’dan naklen şöyle demektedir: Buradaki نَكَالَ mefulü mutlaktır. Zira فَأَحْذَهُ اللَّهُ نَكَالَ ayet-i kerimesi نَكَالَ اللَّهُ بِهِ نَكَالَ الْآخِرَةِ وَالْأُولَى takdirindedir.⁵⁴⁴ Yukarıda zikredilen irabı teyit eden Muhyiddin Derviş aynı zamanda نَكَالَ kelimesinin harf-i cerin düşmesiyle mansup bir kelime olabileceğini de söylemektedir: Bu durumda kelimenin harf-i cer düşmeden önceki hali şöyledir: ⁵⁴⁵ نِكَالِ الْآخِرَةِ وَالْأُولَى Muhyiddin Derviş burada hazf ve isale işaret etmektedir.

فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ تَحِيَّةً مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ مُبَارَكَةً طَيِّبَةً

“Allah katından mübarek ve güzel bir selâmlama ile birbirinize selâm verin.”⁵⁴⁶

Müellif, bu ayet-i kerimenin tefsirinde ez-Zeccâc’dan naklen şöyle demektedir: Buradaki تَحِيَّةً kelimesi mefulü mutlaktır. Çünkü daha önce geçen فَسَلِّمُوا kelimesi ile aynı anlama gelmektedir. Zira ikisi de selamlaşma anlamı taşımaktadır. Dolayısıyla cümle şu şekilde takdir edilebilir: ⁵⁴⁷ فَحَيُّوا وَلِيَحْيَى بَعْضُكُمْ بَعْضًا تَحِيَّةً

وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ

“Haksızlık edenler, neye nasıl dönüşeceklerini (başlarına nelerin geleceğini) yakında görecekler.”⁵⁴⁸

Müellif, bu ayet-i kerimenin tefsirinde ez-Zeccâc’dan naklen şöyle demektedir: Bu ayette geçen أَيَّ istifham edatını nasb eden amil ilerdeki يَنْقَلِبُونَ fiillidir. أَيَّ edatının baştaki وَسَيَعْلَمُ fiiline mamul yapılması kesinlikle doğru değildir. Çünkü istifham edatlarına ancak kendisinden sonra gelen fiiller amil olabilir. Kendisinden önce gelen fiillerin istifham edatlarına amil olması söz konusu değildir.⁵⁴⁹ Aynı zamanda burada أَيَّ mastarın yerine geçmiştir. ⁵⁵⁰ Aynı şekilde

⁵⁴³ en-Nâziât 79/25.

⁵⁴⁴ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 4/396.

⁵⁴⁵ Derviş, İ'rabü'l-Kur'âni'l-Kerim ve beyânuh., 10/367.

⁵⁴⁶ Nûr 24/61.

⁵⁴⁷ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 3/309.

⁵⁴⁸ eş-Şuarâ 26/227.

⁵⁴⁹ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 3/351.

⁵⁵⁰ Derviş, İ'rabü'l-Kur'âni'l-Kerim ve beyânuh., 3/49.

Kem-i (كَمْ) istifhamiyye ve kem-i haberiyye de اَيِّ gibi mastarın yerine geçerek mef'ul-u mutlak olur. el-Mütenebbî'nin (ö. 354/965) şu şiiri de bu konuda şahit beyitlerdendir (Basî):

كَمْ قَدْ قُتِلْتُ وَكَمْ قَدْ مِتُّ عِنْدَكُمْ ثُمَّ انْتَفَضْتُ فَرَالَ الْقَبْرِ وَالْكَفَنِ⁵⁵¹

“Sizin yanınızda kaç defa öldürüldüm kaç defa öldüm.

Sonra bir silkinince ne kabir kaldı ne de kefen.”⁵⁵²

كِتَابُ أَنْزَلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ لِشِدَارِ بِهِ وَذِكْرِي لِلْمُؤْمِنِينَ

“Bu, kendisiyle insanları uyarman, inananlara öğüt vermek için sana indirilen bir kitaptır. Artık bu hususta kalbinde bir sıkıntı olmasın.”⁵⁵³

İbnu'l-Cevzî bu ayet-i kerimenin açıklamasında şöyle demektedir: Bu ayette geçen وَذِكْرِي kelimesi hem mefulü mutlak hem mahzuf mübtedanın haberi hem de mecrur olarak irap edilebilir. Mefulu mutlak olarak irap takdiri şu şekilde olur: لِأَنْذَارِ وَ لِتَذَكِّرٍ بِهِ ذِكْرِي: Çünkü “uyarmak” kelimesinde التَّذْكِير “hatırlatmak” manası vardır. Dolayısıyla bu benzerlik yönüyle kelime yakın bir manaya tevîl edilerek mefulü mutlak yapılabilir. Mahzuf mübtedanın haberi olduğunda takdiri şu şekilde yapılır: وَهُوَ ذِكْرِي لِلْمُؤْمِنِينَ Mecrur olarak düşünüldüğünde ise لِيُنْذِرَ fiili mastara çevrilir. Böyle olunca takdiri şöyle olur:⁵⁵⁴ لِأَنْذَارِ وَالتَّذْكِرِ Görüldüğü üzere İbnu'l-Cevzî'nin irap vecihlerini detaylı bir şekilde zikretmesi onun bu konuda ne kadar yetkin olduğunu göstermektedir.

551

كَمْ قَدْ قُتِلْتُ وَكَمْ قَدْ مِتُّ عِنْدَكُمْ	ثُمَّ انْتَفَضْتُ فَرَالَ الْقَبْرِ وَالْكَفَنِ						
ك م ق د ق ت ل	ت و ك م	ق د م ت ع ن	د ك م و	ث م ن ت ف ض	ت ف ز ا	ل ل ق ب ر و ل	ك ف ن و
هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
مُسْتَفْعِلٌ	فَاعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	فَاعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	فَاعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	فَاعِلٌ

552 Derviş, *İ'rabü'l-Kur'âni'l-Kerim ve beyânuh.*, 3/50.

553 el-A'râf 7/2.

554 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/101.

2.1.10.2. Mefûlün Bih

وَالْقَمَرَ قَدَرْنَاهُ مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ

“Ay için de menziller belirledik; sonunda o, hurma salkımının (ağaçta kalan) yıllanmış sapı gibi olur.”⁵⁵⁵

İbnu'l-Cevzî bu ayet-i kerimenin açıklamasında şöyle demektedir: Bu ayet birkaç türlü irap edilebilir. وَالْقَمَرَ kelimesini mukaddem meful yaparsak takdiri şöyle olur: وَقَدَرْنَا الْقَمَرَ قَدَرْنَاهُ. Bazı kıraat alimleri وَالْقَمَرَ kelimesini mansup değil de merfu okumaktadır. Bu durumda ya وَالْقَمَرَ kelimesi mübteda yapılırsa وَقَدَرْنَاهُ cümlesi de haberi olur. Veya da şu şekilde bir irap takdiri yapılırsa: وَآيَةٌ لَهُمُ الْقَمَرُ قَدَرْنَاهُ. İbnu'l-Cevzî mefulün bihi anlatırken muhtemel irap vecihlerine işaret etmektedir.⁵⁵⁶

فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا

“O halde sen hanîf olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmışsa ona yönel!”⁵⁵⁷

İbnu'l-Cevzî bu ayet-i kerimenin açıklamasında şöyle demektedir: Bu ayette geçen mansup meful فِطْرَةَ اللَّهِ kelimesinin amili mahzuftur. “Allah’ın fıtratına uy!”⁵⁵⁸ takdirindedir.

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي شِبَعِ الْأَوَّلِينَ

“Ant olsun senden önce de eski topluluklar arasından elçiler göndermiştik.”⁵⁵⁹

İbnu'l-Cevzî bu ayet-i kerimenin açıklamasında şöyle demektedir: Bu ayette mefulün bih olan رُسُلًا kelimesi hazfedilmiştir. Çünkü أَرْسَلْنَا ifadesi, mahzup mefulün bihin karinesi konumundadır. Diğer bir ifade ile وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا ifadesi zaten “Peygamber göndermek” anlamına geldiği için mefulün zikri ile hazfi neredeyse eşdeğer konumdadır.⁵⁶⁰

⁵⁵⁵ Yâsîn 36/39.

⁵⁵⁶ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 3/524.

⁵⁵⁷ Rûm 30/30.

⁵⁵⁸ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 3/422.

⁵⁵⁹ el-Hicr 15/10.

⁵⁶⁰ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 2/525.

2.1.10.3. Mefûlün Li Eclih

وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ

“Ancak kendilerine apaçık gerçekler geldikten sonra aralarındaki kıskançlık yüzünden, o kitap hakkında anlaşmazlığa düşenler de onun kendilerine verildiği kimselerden başkası değildi.”⁵⁶¹

Müfessir bu ayet-i kerimenin açıklamasını yaparken ez-Zeccâc’dan naklen şöyle demektedir: Burada geçen بَغْيًا kelimesi mefulün li eclih olarak irap edilmelidir. Zira başka bir irap veçhine ihtimali bulunmamaktır.⁵⁶²

إِذْ يُعَيِّتُكُمُ النَّعَاسَ أَمْنَةً مِنْهُ

“O zaman katından bir güven olsun diye sizi hafif bir uykuya daldırıyordu.”⁵⁶³

Müfessir bu ayet-i kerimenin açıklamasını yaparken ez-Zeccâc’dan naklen şöyle demektedir: Burada geçen أَمْنَةً mefulün li eclih olmak üzere mansuptur. Bunun yanı sıra müfessir şöyle bir örnek vererek mefulün li eclih anlatımını daha anlaşılır kılmaya çalışmaktadır: فَعَلْتُ “Bunu kötülükten sakınmak için yaptım.”⁵⁶⁴ Aslında cümle içerisinde “niçin?/neden?” sorusunun cevabını aramak ta mefulün li eclihyi bulmak için iyi bir pratik yöntem olduğu söylenebilir.

وَقَالَ مَا تَهَاكُمَا رُبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَتَيْنِ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ

“Rabbiniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedî yaşayanlardan olursunuz diye yasakladı” dedi.”⁵⁶⁵

Müfessir bu ayet-i kerimenin açıklamasını yaparken şöyle demektedir: Bu ayet-i kerimede geçen تَكُونَا مَلَكَتَيْنِ nin aslında takdiri şu şekildedir: تَكُونَا مَلَكَتَيْنِ “Sizin melek oluşunuzdan hoşnut olmadığı için o ağacı size yasakladı”. Dolayısıyla bu takdirle

⁵⁶¹ el-Bakara 2/213.

⁵⁶² İbnu'l-Cevzî, Zâdu 'l-mesîr, 1/177.

⁵⁶³ el-Enfâl 8/11.

⁵⁶⁴ İbnu'l-Cevzî, Zâdu 'l-mesîr, 2/192.

⁵⁶⁵ el-A'râf 7/20.

birlikte mefulülün li eclih makamında olan كَرَاهَةً mahzuf mefulün li eclihye örneklik teşkil etmektedir.⁵⁶⁶

2.1.10.4. Hâl

İbnu'l-Cevzî eserinde yeri geldikçe hale işaret etmektedir. Halle alakalı detaylı hükümlere değinmemektedir. Bir de zikretmiş olduğu birçok şeyi diğer konularda da olduğu gibi kendisinden önce geçen büyük dil bilginlerinden aktarmaktadır. Aşağıda onun tefsirinde halle ilgili yaptığı açıklamalara yer verilecektir:

وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ

“Benden önce gelen Tevrat’ı doğrulayıcı olarak (gönderildim)”⁵⁶⁷

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: Buradaki ayette geçen وَجِئْتُكُمْ مُصَدِّقًا kelimesi hal olmak üzere mansuptur. İrabinin takdiri ise şu şekilde olur: “size doğrulayıcı olarak geldim.”⁵⁶⁸

قَالَ آيَتُكَ أَلَا تُكَلِّمُ النَّاسَ ثَلَاثَ لَيَالٍ سَوِيًّا

“Allah, ‘Sana işaret, tam üç gün insanlarla konuşamamandır’ buyurdu.”⁵⁶⁹

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: Bu ayette geçen سَوِيًّا hal olmak üzere mensuptur. İrap takdirleri şu şekilde yapılabilir: وَأَنْتَ سَوِيٌّ “sağlam olduğun halde konuşmaktan engellenirsin” veya سَلِيمًا غَيْرَ أَحْرَسَ “sağlam olup dilsiz olmadığın halde” konuşma yeteneğin alınır.⁵⁷⁰

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ تُلْقُونَ إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ وَقَدْ كَفَرُوا بِمَا جَاءَكُمْ مِنَ الْحَقِّ

“Ey iman edenler! Eğer benim yolumda cihat etmek ve hoşnutluğumu kazanmak üzere yola çıkmışsanız, benim de düşmanım sizin de düşmanınız olan kimseleri kendilerine sevgi göstererek dost edinmeyin. Onlar size gelen gerçeği inkâr etmektedirler...”⁵⁷¹

⁵⁶⁶ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/108.

⁵⁶⁷ Âl-i İmrân 3/50.

⁵⁶⁸ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/285.

⁵⁶⁹ Meryem 19/10.

⁵⁷⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/121.

⁵⁷¹ el-Mümtehine 60/1.

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: Bu ayette geçen وَقَدْ كَفَرُوا hal cümlesidir. İrap takdiri şöyle yapılabilir: *Hâlbuki وَأَهْلَهُمْ أَنَّهُمْ كَفَرُوا بِمَا جَاءَكُمْ مِنَ الْحَقِّ وَهُوَ الْقُرْآنُ* “onlar size gelen hakkı yani Kur'an'ı inkâr etmiştir.” Bunun yanı sıra İbnu'l-Cevzî, ayette geçen بِالْمُؤَدَّة kelimesinin başındaki harf-i cerin zait/sıla olduğunu söyleyen âlimler⁵⁷² olduğunu nakletmektedir.⁵⁷³ Genellikle mutekaddimun uleması manayı pekiştirmek için kullanılan zait herf-i cerler için tekit/sıla tabirleri yerine “zait harf-i cer” tabirini kullanmışlardır. Sanki zait deyince cümle içerisinde hiçbir işlevselliği olmayan fazlalık gibi bir manayı çağrıştırmaktadır. Ancak âlimler arasındaki bu ifade ihtilafı lafzî olup manada ittifak halindedirler.⁵⁷⁴

وَعَرِّضُوا عَلَى رَبِّكَ صَفًّا

“Artık hepsi sıra sıra Rabbinin huzuruna çıkarılmışlardır.”⁵⁷⁵ (Kehf 18/48)

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: Bu ayette geçen صَفًّا kelimesi haldir. Yalnız halin şartlarından biri de vasıf olmasıdır.⁵⁷⁶ Dolayısıyla صَفًّا kelimesi mastar olduğu için vasıf olmasını sağlayacak tevil yapılması gerekmektedir. Basralılara göre ancak bu şekilde hal olması mümkündür: وَعَرِّضُوا عَلَى رَبِّكَ مَصْفُوفِينَ Görüldüğü üzere mastar ismi-meful formatına dönüştürülerek hal olması sağlanmıştır.⁵⁷⁷

2.1.10.5. Temyiz

فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلْءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا وَلَوْ افْتَدَى بِهِ

“Onların hiçbirinden kendini kurtarmak için dünya dolusu altın verecek olsa dahi asla kabul edilmeyecektir.”⁵⁷⁸

⁵⁷² Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 5/155.

⁵⁷³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/267.

⁵⁷⁴ İbn Dürüsteveyh, *Tashihü'l-fasih*, 1/205.

⁵⁷⁵ el-Kehf 18/48.

⁵⁷⁶ es-Serrac, *el-Lübab fî Kavâidi'l-luğati ve âlâtî'l-edeb*, 1/100; Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Lüma' fî'l-Arabiyye*, thk. Fâiz Fâris (Kuveyt: Dâru'l-Kütübi's-Sekâfiyye, ts.), 1/62; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed el-Bukâî (Şâm: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/250; es-Sabbân, *Haşiyetu's-Sabbân*, 2/282.

⁵⁷⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/89.

⁵⁷⁸ Âl-i İmrân 3/91.

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: Bu ayet-i kerimede geçen دَهَبًا kelimesi temyizdir. Bunun yanı sıra الْأَرْضِ kelimesiyle alakalı da şöyle demektedir: Bu kelime mastar olduğu zaman mimin fethası ile okunur.⁵⁷⁹

إِنَّ الْأَنْبَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا

*“İyiler ise içindekine güzel koku katılmış bir kadehten içecekler; Bir su kaynağı ki Allah’ın has kulları istedikleri yerlere akıtarak ondan bol bol içerler.”*⁵⁸⁰

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: Bu ayet-i kerimede geçen عَيْنًا kelimesi temyizdir. Lakin o burada her ne kadar temyizi kastetse de temyiz için Kûfe ekolunun kullandığı “tefsir” kavramını kullanmaktadır.⁵⁸¹ Görüldüğü üzere müellif, Basra veya Kûfe ekoluna ait kavramları rahatlıkla kullanmaktadır. Bu ayette el-Ahfeşin عَيْنًا kelimesinin irabına dair getirdiği yorum ise şöyledir: أَغْنَى عَيْنًا. Burada عَيْنًا kelimesini temyiz değil, mahzuf bir fiilin mefulün bihi yapmaktadır.⁵⁸²

فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ قَالَ أَأَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًا

*“İblisin dışında hepsi secde ettiler. İblis, ‘Ben, çamurdan yarattığın kimseye secde eder miyim!’ dedi.”*⁵⁸³

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde ez-Zeccâc’dan naklen şöyle demektedir: Bu ayet-i kerimede geçen طِينًا kelimesi hem temyiz hem de hal olarak irap edilebilir. Temyiz olarak irap edildiğinde şöyle takdir edilir: لِمَنْ خَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ Hal olarak ta takdiri şöyle yapılmıştır: أَنْشَأْتَهُ⁵⁸⁴ فِي حَالِ كَوْنِهِ مِنْ طِينٍ

وَقَطَّعْنَاهُمْ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ أَسْبَاطًا أُمَمًا

*“Biz İsrail oğullarını oymaklar halinde on iki kabileye ayırdık.”*⁵⁸⁵

⁵⁷⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/303.

⁵⁸⁰ el-İnsân 76/5-6.

⁵⁸¹ Kûfe ekolunun tefsir kavramını aynı zamanda bedel manasında da kullandığı için bakınız: Abdulvehhab b. Muhammed el-Ğamidî, *el-Mustalahat ve'l-usuli'n-nahviyye fî ktâbi idâhi'l-vakfi ve'l-ibtida fî'l-Kur'ani'l-Kerim li Ebi bekr el-Enbari ve alakatuhuma bi medreseteyi'l-Küfe ve'Basra* (Ummu'l-Kura, ts.), 85.

⁵⁸² İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/376.

⁵⁸³ el-İsrâ 17/61.

⁵⁸⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/36.

⁵⁸⁵ el-A'râf 7/160.

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde dil âlimlerinden naklen şöyle demektedir: Malum olduğu üzere ondan sonra doksan dokuza kadar olan sayıların temyizi tekil ve mensuptur. Lakin bu ayeti kerimede temyiz tekil değil de çoğul gibi görünmektedir. Âlimlerin bu konuda farklı yaklaşımları vardır.⁵⁸⁶ ez-Zeccâc ayet-i kerimenin irabını şu şekilde takdir etmektedir: **أَسْبَاطًا** . وَقَطَّعْنَاهُمْ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ فِرْقَةً **أَسْبَاطًا** kelimesini de **فِرْقَةً** kelimesine sıfat yapmaktadır. **أَسْبَاطًا** kelimesini **اثْنَتَيْ عَشْرَةَ** kelimesinden bedel yapıp **أُمَّ** kelimesini de **أَسْبَاطًا** kelimesine sıfat yapanlar da vardır.⁵⁸⁷ ez-Zemahşeri ise **أَسْبَاطًا** kelimesi Yahudilerde kabile anlamına geldiği için **أَسْبَاطًا** kelimesini **قبيلة** kabile kelimesi gibi kabul etmiştir. Dolayısıyla durum böyle olunca temyizin çoğul olma durumu söz konusu değildir.⁵⁸⁸

2.1.10.6. Müstesnâ

Sözlükte “dürmek, kıvrıp bükme; ayırıp uzaklaştırmak, ikinci olmak” anlamlarındaki **ث-ن-ي** kökünden türemiştir.⁵⁸⁹ Nahiv âlimleri ıstılah olarak istisnayı “illâ vb. bir edat vasıtasıyla çoğun (bütünün/genelin/cinsin) hükmünden azı (parçayı/özel/ferdi) hariç tutmak” şeklinde tanımlamışlardır. Edattan önce geçen bütün veya genel konumdaki öğeye müstesnâ minh (kendisi hakkında verilen hükümden bir başkasının hariç tutulduğu unsur), edattan sonra gelen cüz veya özel konumdaki öğeye de müstesnâ (genelin/bütünün hükmünden hariç tutulan unsur) adı verilir. Bu sebeple her istisna cümlesinde müstesna, müstesna minh ve istisna edatı olmak üzere üç öğe bulunur.⁵⁹⁰

فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُنْذَرِينَ إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ

“Bak şimdi, Allah’ın samimi kulları dışında, uyarılanların akıbeti ne oldu!”⁵⁹¹

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde İbn Cerir et-Taberî’den naklen şöyle demektedir: Bu ayette geçen **عِبَادَ اللَّهِ** müstesnadır.⁵⁹² Nitekim İbn Cerir et-Taberî ayet-i **فَانْظُرْ كَيْفَ**

⁵⁸⁶ Cemil Ahmed Zafer, *en-Nahvu 'l-Kur'ani Kavaid Şevahid* (Mekke: Mektebetu'l-Melik Fehd, 1418), 369.

⁵⁸⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/162.

⁵⁸⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl*, 2/168.

⁵⁸⁹ İbn Sîde, *el-Muhkem*, 10/199; İbnu Manzur, *Lisanu'l-Arab*, ts., 14/124; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arus*, 37/299.

⁵⁹⁰ İsmail Durmuş, “İstisna” (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 388-390.

⁵⁹¹ es-Sâffât 37/73-74.

⁵⁹² İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/544.

أَهْلَكْنَا الْمُنْذَرِينَ إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ “Bak biz Allah’ın ihlaslı kulları dışındaki uyarılanları nasıl helak ettik.”

şeklinde takdir etmiştir.⁵⁹³

لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا

“Şayet onlar sizinle beraber sefere çıkmış olsalardı, size bozgunculuktan başka katkıları olmayacaktı.”⁵⁹⁴

İbnu’l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: Bu ayette geçen خَبَالًا kelimesi müstesnadır. Yalnız buradaki istisnanın “istisnay-ı munkatı” olduğunu söylemektedir. Aksi takdirde sahabeden bazılarının da münafıkların yapmış olduğu bozgunculuğa veya fitneye aracı oldukları anlaşılır ki böyle bir durum sahabe için asla söz konusu olamaz.⁵⁹⁵

وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِّنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَن دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي

“Aslında benim sizi zorlayacak gücüm yoktu; benim yaptığım size çağrıda bulunmaktan ibaretti, siz de benim çağrıma uydunuz.”⁵⁹⁶

İbnu’l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: Bu ayeti kerimede geçen istisna, munkatı istisnadır. İrap takdirini de şu şekilde yapmaktadır: لَكِن دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي “Lakin ben sizi çağırdım sizde çağrıma uydunuz.”⁵⁹⁷

وَمَا كُنْتَ تَرْجُو أَن يُلْقَىٰ إِلَيْكَ الْكِتَابُ إِلَّا رَحْمَةً مِّن رَّبِّكَ

“Bu kitabın sana vahyolunacağını ummazdın; ama o, Rabbinden bir rahmet olarak geldi.”⁵⁹⁸

İbnu’l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: Bu ayeti kerimede geçen istisna, munkatı istisnadır. İrabını da el-Ferrâ’dan naklen⁵⁹⁹ İLA أَن رَّبَّكَ رَحِمَكَ فَأَنْزَلَهُ عَلَيْكَ şeklinde yapmıştır.⁶⁰⁰

يُرِيدُونَ أَن يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى اللَّهُ إِلَّأ أَن يُثَبِّتُ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ

⁵⁹³ et-Taberi, Camiu’l-Beyan fi tevili’l-Kur’an, 21/58.

⁵⁹⁴ et-Tevbe 9/47.

⁵⁹⁵ İbnu’l-Cevzî, Zâdu’l-mesîr, 2/265.

⁵⁹⁶ İbrâhîm 14/22.

⁵⁹⁷ İbnu’l-Cevzî, Zâdu’l-mesîr, 2/510.

⁵⁹⁸ el-Kasas 28/86.

⁵⁹⁹ Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyad el-Ferra, Meâni’l-Kur’an (Beyrut: Alemu’l-Kütüb, ts.), 2/313.

⁶⁰⁰ İbnu’l-Cevzî, Zâdu’l-mesîr, 3/397.

“İsterler ki Allah’ın nurunu ağızlarıyla söndürüversinler; ama inkârcılar hoşlanmasalar da Allah nurunu muhakkak tamamlayacaktır.”⁶⁰¹

İbnu’l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle demektedir: Bu ayeti kerimede geçen istisna, “istisnay-ı müferrağ”dır. يَأْتِي fiilinde olumsuzluk anlamı olduğu için لَا ile beraber kullanılmıştır: Mesela أَبَيْتُ “yüz çevirdim” demek لَمْ أَفْعَل “yapmadım” ile aynı anlama gelir. Nitekim şair Cerîr b. Abdilmesîh (Abdiluzzâ) b. Abdillâh b. Yezd ed-Dubâi ⁶⁰²(ö. 569 veya 580) de şöyle demiştir (Tavîl):⁶⁰³

فَهَلْ لِي أَمْ غَيْرُهَا إِن تَرَكْتُهَا أَبَى اللَّهُ إِلَّا أَنْ أَكُونَ لَهَا إِنَّمَا⁶⁰⁴

“Onu bıraksam benim başka anam mı var?”

Allah kesinlikle benim onun oğlum olmamı diledi.”⁶⁰⁵

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا

“Vaktiyle biz Nuh’u kendi kavmine resul olarak göndermiştik. Nuh, bin yıldan elli yıl daha az bir zaman onların arasında kaldı.”⁶⁰⁶

İbnu’l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde konu daha iyi anlaşılсын diye soru-cevap şeklinde bilgi aktarımı yapmaktadır: Neden Allah tela dokuz yüz elli yıl demek yerine bin yıldan elli yıl daha az bir süre demektedir? Çünkü bin yıl, oldukça uzun bir sürenin uzunluğunu anlatmak bakımından dokuz yüz elli yıldan daha fazla mübalağalıdır ve muhatabı aşırı derecede

⁶⁰¹ et-Tevbe 9/32.

⁶⁰² Şair hakkında detaylı bilgi için bk: İbn Sellâm el-Cumehî, *Tabakâtu fuhuli’s-şu‘arâ*, 1/155.

⁶⁰³ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 2/253.

⁶⁰⁴

فَهَلْ لِي أَمْ غَيْرُهَا إِن تَرَكْتُهَا	أَبَى اللَّهُ إِلَّا أَنْ أَكُونَ لَهَا إِنَّمَا						
ف هل ل	ي أم من غي	ر ها إن	ت رك ت ها	أ بل لا	ه إل لا أن	أ كو ن	ل هب ن من
//ه/	//ه/ه/	//ه/	//ه/ه/	//ه/	//ه/ه/	//ه/	//ه/ه/
فَعُولٌ	مَفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِلٌ

⁶⁰⁵ el-Muberrred, *el-Muktedab*, 2/93; İbnu Cinnî, *el-Hasâis*, ts., 2/184; Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Said İbnu Sinan el-Hafacî, *Sirru’l-fesaha* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1402), 157; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 5/304; el-Murâdî, *Tevdîhu’l-Mekâsıd*, 3/1554; el-Eşmûnî, *Şerhu’l-Eşmûnî*, 1419/1998, 4/76; Abdulkadir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hızânetü’l-edeb ve lübbü lübbâbi Lisâni’l-Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1418), 10/59; Şürrâb, *Şerhu’s-şevâhidi’s-şi’riyye*, 3/143; İmîl Bed’i Yakûb, *el-Mu’cemu’l-mufasssal fî şevâhidi’l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417), 7/100.

⁶⁰⁶ el-Ankebût 29/14.

etkiler.⁶⁰⁷ Bunun yanı sıra Arapçada genel geçer kural olarak bütünün yarısı veya çoğu değil küçük bir parçası istisna edilmektedir.⁶⁰⁸

2.1.10.7. Mûnada

Arapçada mûnada, nida edatıyla birine seslenmek ve onu çağırmakla gerçekleşir. Mûnada, hazfedilmiş bir fiilin mefulün bihi konumundadır. Mûnadadan önceki isim, fiil takdiri ile ihbari cümle iken, mûnadalı yapı, talebi cümleye dönüşür. Mûnada üslûbu, icaz ve ihtisar yoluyla lafız anlam güzelliği oluşturur.⁶⁰⁹ Müfret mûnada; merfu olduğu şey üzere mebnidir.⁶¹⁰

يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا

"Ey Yusuf! Bundan yüz çevir."⁶¹¹

Müfessir, bu ayetin tefsirinde şöyle söylemektedir: Burada nida harfi hazfedilmiştir. Bunun takdiri يَا يُوسُفُ şeklindedir.

Müellif bu ayet-i kerimeyi tefsir ederken آمِينَ kelimesi hakkında da şunları söylemektedir: آمِينَ Allah'ın isimlerinden biri olduğunu söyleyenlerin bulunduğunu lakin bunun hiçbir surette doğru bir tarafının olmadığını zikretmektedir. Çünkü tekil mûnada merfu olduğu şey üzere mebnidir. Diğer bir ifade ile dedikleri gibi Allah'ın ismi olarak mûnada olsa آمِينَ şeklinde merfu olması gerekir. Bu sebeple آمِينَ lafzının mûnada olarak kabul edilmesi doğru değildir.⁶¹²

قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ

"De ki: Ey mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Mülkü dilediğine verirsin, dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini yüceltirsin, dilediğini de alçaltırsın."⁶¹³

⁶⁰⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/402.

⁶⁰⁸ en-Nehhas, *İrabu'l-Kur'an*, ts., 3/171.

⁶⁰⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/204.

⁶¹⁰ İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, 4/12; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sâdâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1383), 204.

⁶¹¹ Yûsuf 12/29.

⁶¹² İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/22.

⁶¹³ Âl-i İmrân 3/26.

Müfessir, bu ayetin tefsirinde büyük dil âlimlerinden destek alarak اللَّهُمَّ lafzı hakkında şunları söylemektedir:⁶¹⁴ Lafzay-ı celâlin başındaki nida edatı olan ya hazfedilmiş (يا الله) ondan bedel olarak ta sonuna mim getirilmiş ve اللَّهُمَّ şeklinde okunmuştur.⁶¹⁵ Ancak lafzatullahı başında hem nida edatı hem de sonunda mimle birlikte telaffuz edilmesi uygun değildir. Lafzatullahın sonunun ötreli olması, tekil münadanın hükmü olan merfu olduğu şey üzere (zamme) mebni olma kuralından kaynaklanmaktadır. Kısacası Allah lafzının sonu tekil münada sayıldığı için zamme üzere mebnidir.⁶¹⁶

قَالَ ابْنُ أُمِّ إِنْ الْقَوْمَ اسْتَضَعُّوْنِي وَكَادُوا يَفْتُلُونَنِي

“Harun, “Ey anam oğlu! Senin bu kavmin beni cidden zayıf gördüler; neredeyse beni öldüreceklerdi!”⁶¹⁷

Müfessir, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle söylemektedir: Bu ayet-i kerimede münada konumunda olan ابْنُ أُمِّ terkibi, bazı kıraat âlimleri tarafından bu şekilde okunduğu gibi diğer bazı âlimler tarafından ise ابْنُ أُمِّ şeklinde sonundaki mimi meksur okunmuştur. ez-Zeccâc kelimenin mimini meftuh okuyanların gerekçesini, cümlelerin çok kullanımına bağlamıştır. Meksur okuyanlara gelince أُمِّ kelimesini muzafun ileyh olarak değerlendirmişlerdir. Bu ikinci kullanım da Araplar nezdinde oldukça yaygındır. Nitekim şair Ebû Zübeyd Harmele b. Münzir b. Ma’dikerib et-Tâî (ö. 62/681-82 [?]) şöyle demiştir (Hafîf):⁶¹⁸

يَا ابْنَ أُمِّي وَيَا شَقِيقَ نَفْسِي أَنْتَ خَلَفْتَنِي لَدَهْرٍ شَدِيدٍ

⁶¹⁴ el-Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüğa*, 6/225.

⁶¹⁵ İbnu Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, ts., 13/470; en-Nehhas, *İrabu’l-Kur’an*, ts., 1/289.

⁶¹⁶ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/270.

⁶¹⁷ el-A’râf 7/150.

⁶¹⁸ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 2/157. Halîl b. Ahmed’in aruz sisteminde “müştebihe” denilen dördüncü dâirenin üçüncü bahri olup genel sıralamada on birinci bahir olarak geçer. Bahir hakkında detaylı bilgi için bk. ‘Abdulaziz Atîk, *‘İlmu’l-arûd ve’l-kâfiye*, 26; Tefvîk Rüştü Topuzoğlu, “Hafîf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/113-114.

⁶¹⁹

أَنْتَ خَلَفْتَنِي لَدَهْرٍ شَدِيدٍ			يَا ابْنَ أُمِّي وَيَا شَقِيقَ نَفْسِي		
ر ن ش د ي د ن	ت ن ي ل ده	أ ن ت خ ل ف	ي ق ن ف س ي	و ي ا ش ق ي	ي ب ن أ م م ي
/ه//ه//ه/	/ه//ه/	/ه//ه//ه/	///ه//ه/	/ه//ه/	/ه//ه//ه/
فاعلاتن	متفععلن	فاعلاتن	فَعِلَاتُنْ	متفععلن	فاعلاتن

“Ey anamın oğlu! Ey canımın ciğeri!
Sen beni çok zor bir zamana bıraktın!”⁶²⁰

2.1.10.8. Tahzîr

فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ نَاقَةَ اللَّهِ وَسُقْيَاهَا

“Allah’ın elçisi onlara, ‘Allah’ın (mucize olarak) verdiği deveye ve onun su hakkına sakın dokunmayın’ demişti.”⁶²¹

Müfessir, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle söylemektedir: Bu ayet-i kerimede نَاقَةَ اللَّهِ kelimelerinde tahzir vardır. Nahiv kavramı olarak tahzir; “muhatapı herhangi bir şeyi yapmaktan sakındırmak” anlamına gelir. Her tahzir yapılan kelime mansub olmak durumundadır.⁶²² O halde bu ayet, اِخْذَرُوا نَاقَةَ اللَّهِ وَشِرْهَا “Allah’ın bahşettiği deveye ve onun su hakkına yanlış yapmaktan sakının!” takdirindedir.⁶²³

2.1.10.9. İğra

İğra, muhatapı güzel işlere teşvik etmek için yapılır. Lakin iğra yapmak için farklı lafızlar vardır. Burada çalışmanın sınırlarını geniş tutmamak adına sâdece müellifin verdiği örnekteki lafızla yetinilecektir.

قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا

“De ki: Gelin, Rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım: O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın.”⁶²⁴

Müfessir, ayet-i kerimeye yukarıda verilen manayı kabul etmekle birlikte ikinci bir görüş olarak ayette iğra yapılabileceğini ifade ederek ayet-i kerimenin tefsirini şöyle açıklamaktadır: Ayette iğra olmazsa, cümle حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ şeklinde biter. Ayette iğranın varlığı kabul edilirse cümle حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ cümlesiyle biter. Bundan sonra gelen اَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ cümlesindeki

⁶²⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/213; el-Muberrred, *el-Muktedab*, 4/250; el-Enbârî, *el-Ezdâd*, 293; el-Fârâbî, *es-Sıhah*, 4/1502; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 3/1325.

⁶²¹ eş-Şems 91/13.

⁶²² İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 4/451.

⁶²³ et-Tâî, *Şerhu’l-kafiyeti’s-şafiye*, 3/1380; Bedrüddin Muhammed b. Cemaleddin Muhammed İbnu Malik, *Şerhu İbnu’n-Nazım ala elfiyyeti’bni Malik*, thk. Muhammed Basil Uyunu’s-sûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1420), 434; Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. İsa el-Eşmûnî, *Şerhu’l-Eşmûnî ala Elfiyyeti İbni Mâlik* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 3/89; es-Sabbân, *Haşiyetu’s-Sabbân*, 3/89; İbnu Malik, *Şerhu İbnu’n-Nazım*.

⁶²⁴ el-En’âm 6/151.

عَلَيْكُمْ iğra olur. Bu durumda ayet-i kerimenin buradan sonraki kısmı şu anlama gelir: “Asla Allah’a ortak koşmayın”⁶²⁵

2.1.11. Harf-i Cerin Düşmesi ile Mansup Olan Kelimeler

وَمَنْ يَرْغَبْ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَن سَفِهَ نَفْسَهُ

“Kendine cahilce kötülük edenden başka kim İbrahim’in getirdiği dini reddeder?”⁶²⁶

Bu ayet-i kerimede müfessire göre نَفْسَهُ kelimesi harf-i cerin düşmesiyle mansup olmuştur. Aslında harf-i cerle ayet-i kerimenin takdiri şu şekildedir: نَفْسِهِ Bu görüşünü şairin şu şiiriyle takviye etmektedir (Vâfir):⁶²⁷

نُعَالِي اللَّحْمَ لِلْأَضْيَافِ نَيْئًا وَنُرْخِصُهُ إِذَا نَضِجَ الْفُدُورُ⁶²⁸

“Eti misafirlere çiğken pahalı görürüz lakin tencereler piştiği zaman çok ucuz/değersiz sayarız.”⁶²⁹ Yani misafirlerimize pişmemiş eti layık görmeyiz, onlara güzel pişmiş eti ikram ederiz.

Burada şair نُعَالِي اللَّحْمَ cümlesinde meful konumunda olan اللَّحْمَ kelimesinin başından ب harf-i ceri düşürerek kelimeyi mansub yani mefulün bih yapmıştır. Burada hazf ve isal vardır.

قَالَ حُذِّهَا وَلَا تَخَفْ سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَى

“Allah, ‘tut onu ve korkma, biz onu hemen eski haline döndüreceğiz’ buyurdu.”⁶³⁰

⁶²⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/91.

⁶²⁶ el-Bakara 2/130.

⁶²⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/114.

⁶²⁸ Araştırdığımız kaynaklarda bu şiirin, Kays oğullarından bir şahsa ait olduğu tespit edilmiştir.

وَنُرْخِصُهُ إِذَا نَضِجَ الْفُدُورُ

نُعَالِي اللَّحْمَ لِلْأَضْيَافِ نَيْئًا

ن غا ل ل ح	م ل ل أ ض يا	ف ي أن	و ن ر خ ص هو	إ ذا ن ض جل	ق دو رو
هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	فَعُولٌ	مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	فَعُولٌ

⁶²⁹ İbnu Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, ts., 3/1317; el-Ezherî, *Tehzibü'l-Lüğa*, 7/63; el-Fârâbî, *es-Sıhah*, 6/2448; İbnu Sîde, *el-Muhassas*, 1417/1996, 4/246; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 6/57; es-Suhari, *el-İbane*, 1/158.

el-Yemenî, *Şemsu'l-Ulûm*, 4/2460; İbnu Manzur, *Lisanu'l-Arab*, ts., 15/131; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arus*, 17/595.

⁶³⁰ Tâhâ 20/21.

مَا كَانَ لِلَّهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ سُبْحَانَهُ ۚ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ

“Allah’ın bir evlât edinmesi olacak şey değildir. O, bundan münezzehtir. Bir işe karar verdiği zaman ona sâdece “ol!” der, hemen olur.”⁶³⁶

Müfessir, bu ayet-i kerimeyi açıklarken yine ez-Zeccâc’dan nakilde bulunarak burada geçen وَلَدٍ kelimesindeki harf-i cerin tekit amaçlı getirildiğini söylemektedir. Zira وَلَدٍ hiçbir surette ne bir tane ne de daha fazla çocuk edinmemiştir demektir. Diğer bir ifade ile harf-i cer sayesinde hem tekil hem ikil hem de çoğul olumsuzlaştırılmıştır. Konunun daha iyi anlaşılması için bir misal vermek yerinde olacaktır: Mesela cümleyi harf-i cersiz bir şekilde kurup مَا اتَّخَذْتُ için bir misal vermek yerinde olacaktır: Mesela cümleyi harf-i cersiz bir şekilde kurup مَا اتَّخَذْتُ “Bir at edinmedim” diyen kimse “Çok at edindim” demek isteyebilir. Lakin cümleyi harf-i cerli bir şekilde kurup مَا اتَّخَذْتُ مِنْ فَرَسٍ dediği takdirde bütün bu ikillik çoğulluk ihtimalleri ortadan kalkar ve cümle güçlü bir şekilde olumsuzlaşarak manası şöyle olur: “Ben kesinlikle hiçbir at edinmedim.”⁶³⁷

رُبَّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ

“Zaman olacak, inkâr edenler, ‘Keşke Müslüman olsaydık!’ diye hayıflanacaklar.”⁶³⁸

Müfessir, kıraat imamlarının ayet-i kerimede geçen رُبَّمَا kelimesindeki ba harfinin şeddeli veya şeddesiz; ra harfinin de fethalı olmak üzere farklı şekillerde okuduklarını nakletmektedir. Ebû Kebîr Âmir (Uveymir) b. el-Huleys (Cemre) el-Hüzelî’nin (10/632) şu şiiri şeddesiz okunduğuna şahit olarak getirilmiştir (Kâmil):

أُرْهِيرُ إِنْ يَتَّيَّبِ الْقَدَالُ فَإِنِّي رُبَّ هَيْضَلٍ مَرَّي لَفَقْتُ هَيْضَلٍ

Tehzîbü’l-Lüğâ, 13/36; el-Fârâbî, *es-Sıhah*, 2/690; İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fîkhi’l-lüğâ*, 150; es-Suhari, *el-İbane*, 3/237; el-Yemenî, *Şemsu’l-Ulûm*, 5/3257; İbnu Manzur, *Lisanu’l-Arab*, ts., 4/386; en-Nuveyrî, *Nihayetu’l-ereb*, 3/182; el-Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, 9/467; ez-Zebîdî, *Tâcu’l-arus*, 12/101.

⁶³⁶ Meryem 19/35.

⁶³⁷ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 3/131.

⁶³⁸ el-Hicr 15/2.

⁶³⁹

رُبَّ هَيْضَلٍ مَرَّي لَفَقْتُ هَيْضَلٍ

أُرْهِيرُ إِنْ يَتَّيَّبِ الْقَدَالُ فَإِنِّي

ت ب ه ي ض لن

مر سن ل فف

ر ب ه ي ض لن

ل ف إن ن ي

ي ش بل ق ذا

أ ز ه ي ر إن

ه/ه/ه/ه/

ه/ه/ه/ه/

ه/ه/ه/ه/

ه/ه/ه/ه/

ه/ه/ه/ه/

ه/ه/ه/ه/

“Ey Züheyr! Her ne kadar saçlarım ağarsa da ben nice savaşçı grupları mahv u perişan ettim”⁶⁴⁰

كَمْ bir şeyin çokluğunu bildirdiği gibi رُبَّ de aslında azlığını bildirir. Bu konuda İbn Mâlik 'in görüşü ise رُبَّ nin çokluk anlamına geldiği yönündedir.⁶⁴¹ Sonuna ما harfinin bitişmesinin nedeni fiilin başına gelebilmesi içindir.⁶⁴² Zira ما edatının bitişmesiyle birlikte harf-i cerliği ortadan kalkmış olmaktadır.⁶⁴³

فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً

“Ahitlerini bozdukları için onları lânetledik ve kalplerini katılaştırdık.”⁶⁴⁴

Bu ayeti kerimede harf-i cerden sonra gelen فَبِمَا daki ما edatı zait/sıladır. Yani cümledeki ifade gücünü artıran pekiştirici bir unsurdur. Aslında فَبِمَا نَقْضِهِمْ cümlesi فَبِنَقْضِهِمْ demektir.⁶⁴⁵ Bu şekilde kullanım meşhur şair Nâbîga ez-Zübeynî'nin şu şiirinde de mevcuttur (Meczûu'l-Kâmil):

الْمَرْءُ يَهْوَى أَنْ يَعِيشَ وَطُولُ عَيْشٍ مَا يَضُرُّهُ⁶⁴⁶

مُتَّفَاعِلُنْ

مُتَّفَاعِلُنْ

مُتَّفَاعِلُنْ

مُتَّفَاعِلُنْ

مُتَّفَاعِلُنْ

مُتَّفَاعِلُنْ

⁶⁴⁰ el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Ayn*, 1/317; İbnu Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, ts., 1/68; el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğa*, 6/63; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 4/198; el-Yemenî, *Şemsu'l-Ulûm*, 1/80; İbnu Manzur, *Lisanu'l-Arab*, ts., 11/698; *Dîvanu'l-Huzeliyyin*, thk. Muhammed Mahmud eş-Şenkîti eş-Şenkîti (Kahire: ed-Dâru'l-kavmiyye li't-tıbaati ve'n-neşr, 1385), 2/89.

⁶⁴¹ İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, 3/47; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 3/404; el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/65; Şürrâb, *Şerhu's-şevâhidi's-şi'riyye*, 2/396; Ebu Muhammed Bedruddîn Hasan b. Kasım b. Abdillâh b. Ali el-Murâdî el-Mısrî el-Murâdî, *el-Cena'd-dâni fi hurûfi'l-meânî*, thk. Fâhru'd-dîn Kabâve - Muhammed Nedîm Fâdıl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413), 446.

⁶⁴² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/115; el-Muberrred, *el-Muktedab*, 2/48; Ebubekir Muhammed b. es-seri b. Sehl İbnu's-Serrâc, *el-Usûlu fi'n-nahvi*, thk. Abdulhüseyin el-Fetlî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 1/419.

⁶⁴³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/522; el-Ahfeş, *Meânî 'l-Kur'an*, ts., 2/411.

⁶⁴⁴ el-Mâide 5/13.

⁶⁴⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/494.

⁶⁴⁶

ش وَطُولُ عَيْشٍ مَا يَضُرُّهُ

الْمَرْءُ يَهْوَى أَنْ يَعِيشَ

شن ما ي ضر رة

ش و ط و ل ع ي

و ي أن ي ع ي

ال مر ء يه

/ه//ه//ه/

///ه//ه/

/ه//ه//ه/

/ه//ه//ه/

مُتَّفَاعِلُنْ

مُتَّفَاعِلُنْ

مُتَّفَاعِلُنْ

مُتَّفَاعِلُنْ

“Kişi (uzun)yaşamayı arzular hâlbuki uzun yaşamak ona çok zarar verir.”⁶⁴⁷

Görüldüğü üzere yukarıdaki şiirde مَا edatı يَضُرُّ fiilinin manasını olumsuzlaştırmamış bilakis sıla olduğu için olumlu olan mananın ifade gücünü daha fazla takviye etmiştir.

Bunun yanı sıra bu harf-i cerlerin sonuna مَا edatının bitişmesi bunların amel etmesine mâni değildir. Nitekim İbn Mâlik Elfiyyesinde şöyle demiştir (Recez):

وَبَعْدَ مَنْ وَعَنَ وَبَاءَ زَيْدَ مَا فَلَمْ يَغُثَّ عَنْ عَمَلٍ قَدْ عَلِمَا⁶⁴⁸

“Min an ve ba harf-i cerlerinden sonra ma edatı gelebilir.

Lakin ma'nın bu harf-i cerlerin amellerini iptal ettiği görülmemiştir.”⁶⁴⁹

كَذَّابِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ

“Firavun hanedanının ve onlardan öncekilerin durumu gibi.”⁶⁵⁰

Burada müellifin izahı şöyledir: Malum olduğu üzere Arapçada her harf-i cerin bağlantılı olduğu muteallak olmak zorundadır. Mezkûr bir muteallak yoksa mukadder bir muteallak takdir edilir.⁶⁵¹ Bu bağlamda yukarıdaki ayet-i kerimenin mezkûr bir muteallak olmadığı için müfessir oraya şu şekilde mukadder bir müteallak takdir etmektedir: كَفَرَتْ الْيَهُودُ

كَكْفَرِ آلِ فِرْعَوْنَ “Yahudiler de Firavun hanedanı gibi inkâr ettiler.”⁶⁵²

⁶⁴⁷ Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *eş-Şi'ru ve 'ş-şuarâ* (Kahire: Dâru'l-hadîs, 1423), 1/158; el-Yemenî, *Şemsu'l-Ulûm*, 9/6159.

⁶⁴⁸

وَبَعْدَ مَنْ وَعَنَ وَبَاءَ زَيْدَ مَا	فَلَمْ يَغُثَّ عَنْ عَمَلٍ قَدْ عَلِمَا				
و بع د من	ف لم ي غ ث ع ن ع م ل ن	ق د ع ل م ا			
// ا // ا	// ا // ا	// ا // ا			
مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ	مُتَّفَعِلُنْ

⁶⁴⁹ İbni Mâlik, *Elfiyyetu İbni Mâlik*, 35.

⁶⁵⁰ Âl-i İmrân 3/11.

⁶⁵¹ Şemsüddîn Muhammed b. Abdülmün'im b. Muhammed el-Cevcerî, *Şerhu Şuzûri'z-Zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-Arab*, thk. Nevâf b. Cezzâ el-Hârisî (Medine: Câmiâtü'l-İslâmiyye, 1423), 2/572; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/232; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısrî İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb an kütübi'l-eârîb*, thk. Mâzin el-Mubarek - Muhammed Ali Hamdullah (Şâm: Dâru'l-Fikr, ts.), 575; İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, 1/199; Bedrüddîn Mahmud b. Ahmed b. Musa el-Aynî, *el-Mekasidu'n-Nahviyye fî şerhi şevâhidi şurûhi'l-Elfiyye* (*Şerhu'ş-Şevâhidi'l-Kübra*), thk. Ali Muhammed Fâhir vd. (Kahire: Dâru's-Selâm li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzî', 1431), 1/519; es-Sabbân, *Haşiyetu's-Sabbân*, 2/307.

⁶⁵² İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/262.

2.1.12.1. İzafet

İzafet; iki isim arasında, aralarına ikinci ismin ebediyen mecrûr olmasına sebep olan bir cer harfî takdir edilmek suretiyle yapılan bir nispettir. Ya da bir ismin manasına açıklık kazandırmak için ikinci bir ismi ona izafe etmeye (bağlamaya) izafet denir.⁶⁵³ İzafette birinci isme “muzâf”, ikinci isme ise “muzâfunileyh” denir. Muzâfun ileyhi mecrûr kılan âmil ise muzâftır.⁶⁵⁴

وَدَا التُّونَ إِذْ ذَّهَبَ مُغَاضِبًا

“Zünnûn ’u da (Yunus) zikret! Hani öfkeli bir halde geçip gitmişti.”⁶⁵⁵

Ayet-i kerimede geçen التُّون kelimesi balık anlamına gelmektedir⁶⁵⁶ ve Hz. Yunus’u balık yuttuğundan dolayı ona izafet edilmiştir. دَا kelimesi de sahip ve arkadaş gibi anlamlara gelmektedir. Bu durumda وَدَا التُّون izafeti “balığın arkadaşı” yani balığın yuttuğu kimse anlamına gelmektedir.⁶⁵⁷ Aynı zamanda التُّون kelimesi klasik Arapçada “kılıç” anlamına da gelmektedir. Lakin Araplar, kılıcı balığa benzeterek bu adı vermişlerdir.⁶⁵⁸

قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ

“Onlar, “İşittik ve isyan ettik!” dediler. İnkârları yüzünden kalpleri buzağı sevgisiyle dopdoluydu.”⁶⁵⁹

İbnu’l-Cevzî ‘ye göre bu ayet-i kerimede muzaf hazfedilmiş muzafun ileyih onun yerini almıştır.⁶⁶⁰ Ayet-i kerimede muzaf hazfedilmeyecek olsa durum şöyle olurdu: سَمِعُوا حُبَّ الْعِجْلِ “buzağı sevgisi içirildiler” Yani kalplerine buzağı sevgisi yerleştirildi. Diğer bir ifade ile muzaf olan sevgi kelimesi hazfedilmiş onun yerine muzafun ileyih olan buzağı kelimesi

⁶⁵³ İbnu’s-Sâîğ, *el-Lumha fî şerhi ’l-mulha*, 1/273.

⁶⁵⁴ Mehmet Faruk Çiftçi, “Arap Dilinde İzâfet Kavramı, Çeşitleri ve Türk Dilindeki Karşılığı (Bir Mukâyeseli Gramer Çalışması Denemesi)”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* VIII/12 (2013), 313.

⁶⁵⁵ el-Enbiyâ 21/87.

⁶⁵⁶ İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyîsu ’l-Luğa*, 5/373; el-Yemenî, *Şemsu ’l-Ulûm*, 10/6791.

⁶⁵⁷ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu ’l-mesîr*, 3/208.

⁶⁵⁸ ez-Zebîdî, *Tâcu ’l-arus*, 36/233.

⁶⁵⁹ El-Bakara 2/93.

⁶⁶⁰ el-Ferâhîdî, *Kitabu ’l-Ayn*, 1/162; İbnu’s-Serrâc, *el-Usûlu fî ’n-nahvi*, 3/474; İbn Dürüsteveyh, *Tashihü ’l-fasih*, 284; İbnu Haleveyh, *Leyse fî kelami ’l-Arab*, 147; İbnu Cinnî, *el-Hasâis*, ts., 1/294; Ebu’l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsîlî İbn Cinnî, *Sirru sinaati ’l-i’rab* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1421), 2/41.

geçirilmiştir.⁶⁶¹ Bunun örnekleri Arap dilinde çok yaygındır. Nitekim şair Ebû Leylâ Mühelhil (Adî) b. Rebîa b. Hâris b. Mürre et-Tağlibî⁶⁶² (ö. 525 civarı) şöyle demiştir (Kâmil):

أُنْبِئْتُ أَنَّ النَّارَ بَعْدَكَ أُوقِدَتْ وَاسْتَبَّ بَعْدَكَ يَا كُتَيْبُ الْمَجْلِسُ⁶⁶³

“Ey Kuleyb! Senden sonra ateşin yakıldığından ve meclisin birbirlerine küfrettiklerinden haberdar oldum.”⁶⁶⁴

Burada da muzaf hazfolmuş muzafun ileyh onun yerine geçmiştir. Mısranın takdiri şöyledir: “Senden sonra meclisteki kimselerin birbirlerine küfrettiklerini duydum.”

وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَاءُهُمْ لِيُرْدُوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ

“Bunun gibi, ortakları, müşriklerden birçoğuna çocuklarını öldürmeyi iyi bir şey gibi gösterdi ki, hem kendilerini mahvetsinler hem de dinlerini karıştırıp bozsunlar!”⁶⁶⁵

Bu ayet-i kerimede muzaf ile muzafun ileyhin arası mefulün bih ile açılmıştır. Ayet-i kerimede geçen قَتَلَ شُرَكَائِهِمْ أَوْلَادَهُمْ aslında şu şekildedir: قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَاءُهُمْ. Muzaf ile muzafun ileyhin mefulün bih ile ayrılması konusunda âlimler farklı görüşlere sahiptir. Herhangi bir sakıncası olmadığını söyleyen âlimler şu beyti delil olarak göstermişlerdir (Meczûu’l-kâmil):

فَرَجَحْتُهَا بِمَرْجَةٍ رَجَّ الْقُلُوصِ أَبِي مَرَادَةَ⁶⁶⁶

⁶⁶¹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/88-89.

⁶⁶² Şair hakkında detaylı bilgi için bk: İbn Dureyd el-Ezdî, *el-İştikâk*, 338.

⁶⁶³

أُنْبِئْتُ أَنَّ النَّارَ بَعْدَكَ أُوقِدَتْ	وَاسْتَبَّ بَعْدَكَ يَا كُتَيْبُ الْمَجْلِسِ				
أن ب ء ت أن	ن ن ن ا ر بع	د ك أ و ق د ت	و س ت ب ب بد	د ك ي ا ك لي	بل م ج ل سو
ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/ه/
مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ	مُتَّفَاعِلُنْ

⁶⁶⁴ Ebu İshak İbrahim b. Ali b. Temim el-Kayravânî, *Zehru’l-âdâb ve semeru’l-elbâb* (Beyrut: Dâru’l-ciyl, ts.), 4/385; es-Suhari, *el-İbane*, 1/186.

⁶⁶⁵ el-En’âm 6/137.

⁶⁶⁶ Ulaşabildiğimiz kaynaklarda şaire dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

فَرَجَحْتُهَا بِمَرْجَةٍ	رَجَّ الْقُلُوصِ أَبِي مَرَادَةَ				
ب م ن ج تن	ن ج ل ق لو	ص أ ي م ز ده			
ف ز ج ج ت ها					

“Ebu Mezade’nin körpe deveyi dürtmesi gibi onu mızrağın demiriyle dürttüm.”⁶⁶⁷

Şair bu mısraı normal bir şekilde söyleseydi مَزَادَةُ الْقُلُوصِ أَيْ مَزَادَ demesi gerekirdi. Bu şiir, muzaf ile muzafun ileyhın arasının ayrılabilceğine dair en önemli şahit beyitlerdendir.

2.1.13. Tevâbi‘

Müellif nahiv konularından olan aslî mamullerin yanısıra dolaylı mamuller anlamına gelen tevabi‘den de zaman zaman bahsetmektedir. Tevabi‘ ile alakalı zikrettiği hususlar aşağıdaki başlıklar altında dile getirilmiştir.

2.1.14. Sıfat

Sıfat; و-ص-ف kökünden türemiş olan bu kelime bir şeyi niteleme anlamına gelmektedir.

Arapçada kendilerinden önce gelen nesne ve kavramları niteleyen veya belirten isimlere sıfat/na‘t, nitelenen isme ise mevsûf/men‘ût denir. Sıfat olacak kelime müştak/türemiş veya müevvel olur. Dolayısıyla Arapçada varlıkları niteleyen kelimelerin hem vasıf özelliği hem de türemiş veya müevvel olmaları gereklidir. Bu bağlamda isimler arasında ayrıca bir ayırım yapmak gerekirse, niteleyen/vasıf olan ve nitelenen/camit olan isimlerden söz edilebilir. Niteleyen isimler ismi fâil, ismi meful vb. yapılardan oluşurken, nitelenen isimler kişi ve anlam isimlerinden meydana gelirler.⁶⁶⁸

الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ

“Onlar ki, iyice pekiştirdikten sonra da Allah’a verdikleri sözden dönerler.”⁶⁶⁹

///ه/ه/ه/	ه/ه/ه/	///ه/ه/	///ه/ه/
مُتَفَاعِلَتَيْنِ	مُتَفَاعِلَتَيْنِ	مُتَفَاعِلَتَيْنِ	مُتَفَاعِلَتَيْنِ

⁶⁶⁷ Ebu Muhammed Yusuf b. Ebî Sâid el-Hasan b. Abdillâh b. el-Mirzebân es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Ahmed Hasan Mehdelî - Seyyid Ali Ali (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1429), 1/241; İbnu Cinnî, *el-Hasâis*, ts., 2/408; Cârullâh Ebu’l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî san’ati’l-i-râb*, thk. Ali b. Mülhim (Beyrut: Mektebetü’l-Hilâl, 1413), 133; Ebü’l-Berekat Kemâlü’d-dîn el-Enbarî, *el-İnsâf fî Mesâilî’l-Hilâf Beyne’n-Nahviyyîne’l-Basriyyîn ve’l-Kûfiyyîn* (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1424), 2/349; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/187; Ebu Hayyan, *İrtişafu’t-Tarab*, 5/2429; el-Eşmûnî, *Şerhu’l-Eşmûnî ala Elfiyyeti İbni Mâlik*, 2/180; el-Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, 4/418; es-Sabbân, *Haşiyetu’s-Sabbân*, 2/417; Şürrâb, *Şerhu’s-şevâhidi’s-şi’riyye*, 1/344.

⁶⁶⁸ Cemal Işık, “Arapça Sıfat Tamlamalarının Türkçe ile Karşılaştırılması”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* - XIX/64 (2015), 43.

⁶⁶⁹ el-Bakara 2/27.

Müellif, bu ayet-i kerimede geçen الَّذِينَ ism-i mevsulünün daha önce bahsi geçen (الفاستين) fâsıkların sıfatı olduğunu söylemektedir.⁶⁷⁰ Görüldüğü gibi müellif basit dahi olsa ayetlerin irabına sıkça yer vermektedir. Çoğu zaman alanında otorite âlimlerden nakil yapsa da bazen kendine özgü fikirlerini de okurlarla paylaşmaktadır.

وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا

“Biz, kıyamet günü için adalet terazileri kurarız; artık kimseye hiçbir şekilde haksızlık edilmez.”⁶⁷¹

Müfessire göre bu ayet-i kerimede geçen الْقِسْطُ kelimesi mastar olmasına rağmen sıfat manasında kullanılmıştır. Mastarın sıfat olabilmesi konusu nahiv kitaplarında genişçe yer tutmuştur.⁶⁷² Nitekim الْقِسْطُ kelimesi bir önce geçen الْمَوَازِينَ kelimesinin sıfatı konumundadır. الْقِسْطُ kelimesi adalet anlamına gelen bir kelimedir. الْقِسْطُ kelimesi الْمَوَازِينَ kelimesinin müfredine, müsennasına veya cemisine de sıfat olabilir. Müellif ez-Zeccâc’dan naklen ayetin takdirini şu şekilde yapmaktadır:⁶⁷³ “Biz, kıyamet günü için adalet terazileri kurarız...” Bu takdirde dikkati çeken bir husus vardır: Normalde genel geçer kurala göre akılsız çoğullar tekil müennes gibi addedilir. Diğer bir ifade ile mevsuf akılsız çoğulsa sıfatı tekil müennes olmak durumundadır.⁶⁷⁴ Bu ayetin takdirinde ise mevsuf akılsız çoğul olmasına rağmen sıfatı da çoğul olarak gelmiştir. Bu tarz ifadeler modern kitaplarda yok denecek kadar az olsa da klasik kitaplarda sıklıkla yer almaktadır.

وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا

“İnsanlara güzel söz söyleyin.”⁶⁷⁵

⁶⁷⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/48.

⁶⁷¹ el-Enbiyâ 21/47.

⁶⁷² İbni Mâlik, *Elfiyyetu İbni Mâlik*, 294; et-Tâî, *Şerhu'l-kafiyeti's-şafiye*, 3/1160; Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli'l-Fevâid*, thk. Abdurrahman es-Seyyid - Muhammed Bedevî el-Mehtûn (Kahire: Hicr li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzî', 1410), 3/313; Ebu Hayyan, *İrtişafu't-Tarab*, 4/1919; Ebu Muhammed Bedruddin Hasen b. Kasım b. Abdillâh b. Ali el-Murâdî, *Tevdîhu'l-mekâsîd ve'l-mesâlik bi şerhi Elfiyyeti İbni Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabi, ts.), 2/956.

⁶⁷³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 192.

⁶⁷⁴ Said b. Muhammed b. Ahmed el-Afgânî, *el-Mucez fî kavâidi'l-luğati'l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1424), 354.

⁶⁷⁵ el-Bakara 2/83.

Bu ayet-i kerimede geçen حُسْنًا kelimesi حَسَنًا şeklinde de okunmuştur. Her iki durumda da mahzûf bir mevsufun takdiri söz konusudur. حُسْنًا kıraatine göre şöyle takdir yapılır: قُولُوا قَوْلًا. Buna göre sâdece mevsuf değil sıfat konumunda ve aynı zamanda muzaf olan لَ kelimesi de hazfedilmiş olur. حَسَنًا şeklinde okununca ise şöyle takdir edilir: قُولُوا لِلنَّاسِ قَوْلًا حَسَنًا. Kısacası her iki kıraate göre de mevcut kelimeler mahzûf mevsufun sıfatı konumundadır.⁶⁷⁶

أَنْ اَعْمَلْ سَابِغَاتٍ وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ وَاَعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

“(Ona şöyle buyurduk:) Geniş zırhlar imal et, örgüsünü ölçülü yap. Siz de (Ey Müminler) dünya ve ahirete faydalı işler yapın; şüphesiz ben yaptıklarınızı görmekteyim.”⁶⁷⁷

Müellif bu ayet-i kerimede geçen سَابِغَاتٍ kelimesinin mahzûf bir mevsufun sıfatı olduğunu söylemektedir. Aynı zamanda mezkûr sıfatın mahzûf mevsufun varlığına delalet ettiğini, sıfatın kelimeyi duyan veya okuyan kimseye adeta karine olabileceğine işaret etmektedir. Diğer bir ifade ile bu tür kullanımlar eşdizimli ifadelerde olduğu gibi birini söyleyince hemen muhatabın aklına ikincisi gelmektedir. Ayetin takdiri şu şekildedir: أَنْ اَعْمَلْ. ⁶⁷⁸ Bu tür hazifler Arap dilinde oldukça yaygın görülmektedir. Ebû Kâ‘b Temîm b. Übey b. Mukbil b. Avf el-Aclânî el-Âmirî’nin ⁶⁷⁹ (ö. 70/689’dan sonra) aşağıdaki şu beyti buna şahittir (Tavîl):

وَمَا الدَّهْرُ إِلَّا تَارَتَانِ فَمِنْهُمَا أَمُوتُ وَأُخْرَى أَبْتَغِي الْعَيْشَ أَكْذَحُ⁶⁸⁰

“Zaman dediğin iki durumdan ibarettir.

⁶⁷⁶ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/84.

⁶⁷⁷ Sebe’ 34/11.

⁶⁷⁸ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 3/491.

⁶⁷⁹ Şair hakkında detaylı bilgi için bk: İbn Dureyd el-Ezdî, *el-İştikâk*, 12.

⁶⁸⁰

أَمُوتُ وَأُخْرَى أَبْتَغِي الْعَيْشَ أَكْذَحُ				وَمَا الدَّهْرُ إِلَّا تَارَتَانِ فَمِنْهُمَا			
و مد ده	ر إ ل لا تا	ر ت ان	ف من ه ما	أ م و ت	و أ خ ر ي أ ب	ت غ ل ع ي	ش أ ك د ح و
/ه/ه/	//ه/ه/ه/	//ه/	//ه/ه/	//ه/	//ه/ه/ه/	/ه/ه/	//ه/ه/
فَعُولُنْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ	مَقَاعِلُنْ

Ya ölürüm ya da hayat mücadelesi veririm.”⁶⁸¹

Burada şair, cümlelerin bağlamından anlaşıldığından dolayı تَارَةً kelimesini hazfetmiştir.

يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا

“Rabbimiz! Bizi halkı zalim olan bu şehirden çıkar diyen...”⁶⁸²

Müfessire göre bu ayet-i kerimede geçen الظَّالِمِ kelimesi mecrurdur. Çünkü kendinden sonraki أَهْلُهَا kelimesinin sıfatıdır. أَهْلُهَا kelimesinde kendinden önceki الْقَرْيَةِ kelimesine dönen zamiri içermektedir. Bu zamir iki kelime arasında rabıt vazifesi görüp aradaki الظَّالِمِ kelimesinin mecrur olmasını sağlamaktadır. Ayet-i kerimenin daha iyi anlaşılması için şöyle bir örnek vermektedir: “Evi geniş adama uğradım.”⁶⁸³ Müellif burada aslında zımnen sebebi sıfat/ dolaylı sıfat mevzusuna işaret etmektedir.⁶⁸⁴

لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ

“Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturup kalanlar, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihat etmekte olanlara eşit olamazlar.”⁶⁸⁵

Bu ayet-i kerimede geçen غَيْرُ kelimesini bazı kıraat âlimleri merfu, bazıları da mansup okumuştur. Müellife göre غَيْرُ kelimesi merfu okunduğu zaman kendinden önceki الْقَاعِدُونَ kelimesinin sıfatı; mansup okunduğu ise ise müstesna olur.⁶⁸⁶

وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ

“Analar çocuklarını tam iki yıl emzirirler.”⁶⁸⁷

⁶⁸¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/346; Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid el-Muberred el-Muberred, *el-Kâmil fi'l-luğati ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1417), 3/132; el-Ezherî, *Tehzibü'l-Lüğa*, 4/59; İbn Side, *el-Muhkem*, 9/530; el-Yemenî, *Şemsu'l-Ulûm*, 9/5783; İbnu Manzur, *Lisanu'l-Arab*, ts., 2/569; Ebu Hayyan, *İrtişafu't-Tarab*, 4/1939; el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 10/175; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arus*, 7/70; Şürrâb, *Şerhu's-şevâhidi's-şi'riyye*, 1/264; Yakûb, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal*, 2/91.

⁶⁸² en-Nisâ 4/75.

⁶⁸³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/432.

⁶⁸⁴ İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, 3/274; Mustafa b. Muhammed Selim el-Ğalayînî, *Câmiu'd-durûsi'l-Arabiyye* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1414), 3/224; Abbas Hasan, *en-Nahvu'l-vâfî* (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 3/303; el-Afgânî, *el-Mucez fi kavâidi'l-luğati'l-Arabiyye*, 354.

⁶⁸⁵ en-Nisâ 4/95.

⁶⁸⁶ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/454.

⁶⁸⁷ el-Bakara 2/233.

Müfessire göre bu ayet-i kerimde geçen كَامِلَيْنِ ifadesi bir önceki حَوْلَيْنِ kelimesini tekit etmektedir. Ukberî ise ayet-i kerimde geçen كَامِلَيْنِ kelimesini sıfat yapmaktadır.⁶⁸⁸ İbnu'l-Cevzî buradaki tekit ile şunu kastetmektedir: Mesela birine bir yıl sonra denildiğinde birkaç hafta eksik olabilir diye aklından geçirebilir. Lakin “tam bir yıl sonra” denildiğinde ise artık aklına eksik gün veya ay gelmez.⁶⁸⁹

2.1.15. Tekit

Sözlükte “güçlendirmek, sağlam hale getirmek” anlamındaki ك-أ-ك kökünden türeyen tekit “sağlamlaştırmak, pekiştirmek” demektir.⁶⁹⁰ Vekd, tevkîd de aynı manada kullanılır. “Sözü pekiştirmek” anlamında daha çok tekit, “yemini pekiştirmek” anlamında ise tevkîd kelimesi tercih edilir.⁶⁹¹ Bazı âlimler tevkid kelimesini tekit kelimesinden daha fasih saymışlardır.⁶⁹²

Arap dilinde cümleyi vurgulu hale getirmek, cümlede ifade edilen hükmü pekiştirmek için belli yöntemler bulunur. Cümlelerin vurgulu oluşturulması muhatapların durumuna göre şekillenmektedir. Söylenen sözle ilgili hiçbir bilgi geçmişi olmayan ve doğrudan alıcı konumunda olan birine bir bilgi ya da yargı aktarılırken cümle vurgulanmaz. Ancak muhatap bir mesele hakkında tereddüt yaşamışsa ve bunun giderilmesi gerekiyorsa konuşan kişi bu durumda cümlesini vurgulu, tekitli bir şekilde oluşturur.⁶⁹³ Belagatin gereği budur. Yine muhatapların söylenecek söze karşı inkârcı olmaları durumunda da cümle tekitli kurulur ve hatta bu durumlarda vurgu seviyesi artırılır.⁶⁹⁴

وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ

“Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi.”⁶⁹⁵

⁶⁸⁸ Ebü'l-Beka Muhibbüddin Abdullah b Hüseyin b Abdullah Ukberi, *et-Tibyan fî i'rabi'l-Kur'an* = *İ'râbü'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1987), 1/184.

⁶⁸⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/206.

⁶⁹⁰ İbnu Manzur, *Lisanu'l-Arab*, ts., 3/466.

⁶⁹¹ el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Ayn*, 5/395; el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğa*, 10/180; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 7/128; Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan ed-Dâvûdî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412), 882; İsmail Durmuş, “Tekid” (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/365-368.

⁶⁹² el-Fârâbî, *es-Sıhah*, 2/553.

⁶⁹³ Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvînî, *el-İdâh fî ulûmi'l-belâğa*, thk. Muhammed Abdulmunim el-Hafacî (Beyrut: Dâru'l-ciyl, ts.), 3/1/69.

⁶⁹⁴ Avnullah Enes Ateş, “Tekidli Cümlelerin Çevirisi Bakımından Akif'in Meali = Akif's Quran Translation in Translation of Stressed Sentences”, *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV/1 (2020), 165.

⁶⁹⁵ Âl-i İmrân 3/159.

فُظًّا Müellife göre bu ayet-i kerimede geçen عَلِيْظَ الْقَلْبِ ifadesi kendinden önceki فُظًّا kelimesini tekit etmektedir. İbn Abbas ise iki kelime arasındaki nüansı şöyle açıklamaktadır: Söylemlerde olan kabalığa فُظًّا eylemlerde olan kabalığa ise عَلِيْظَ ifadesi kullanılır. İbnu'l-Cevzî bunun yanı sıra فُظًّا kelimesinin etimolojik tahlilini yapmaktadır.⁶⁹⁶ الْفُظُّ aslında işkembe ve tersi suyuna denir. Kötü ahlak, kerih kokan işkembe ve tersi suyuna benzetilmiştir. Her ikisinin ortak özelliği tahammül edilme açısından aşırı derecede zor oluşudur.⁶⁹⁷

كِتَابُ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ

“Bu, Rablerinin izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa, güçlü ve övgüye lâyık olan Allah’ın yoluna çıkarman için sana indirdiğimiz kitaptır.”⁶⁹⁸

Bu ayet-i kerimede geçen الْفُظُّ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ terkibi إِلَى النُّورِ cümlesini tekit etmektedir. Haddizatında Araplarda bu şekilde tekitli cümleler yaygındır. Mesela جَلَسْتُ إِلَى زَيْدٍ إِلَى الْعَاقِلِ الْفَاضِلِ “Zeyd’le oturdum! Akıllı ve erdemli Zeyd’le! Ayet-i kerimede olduğu gibi bu cümlede إِلَى harf-i ceri de cümleyi tekit etmek için tekrar edilmiştir.⁶⁹⁹ Bu durumun bir benzeri de şair Ebû Zeyd Kays b. Zerîh b. Sünne b. Huzâfer el-Kinânî’nin ⁷⁰⁰ (ö. 68/687) şu beyitlerinde vardır (Tavîl):

إِذَا خَدِرْتُ رَجُلِي تَذَكَّرْتُ مَنْ لَهَا فَنَادَيْتُ لُبِّي بِاسْمِهَا وَدَعَوْتُ

دَعَوْتُ الَّتِي لَوْ أَنَّ نَفْسِي تُطِيعُنِي لَا لَقَيْتُهَا مِنْ حُبِّهَا وَقَضَيْتُ⁷⁰¹

⁶⁹⁶ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 339-340.

⁶⁹⁷ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsu'l-Luğa*, 4/441.

⁶⁹⁸ İbrâhîm 14/1.

⁶⁹⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/503.

⁷⁰⁰ Şair hakkında detaylı bilgi için bk:

⁷⁰¹

فَنَادَيْتُ لُبِّي بِاسْمِهَا وَدَعَوْتُ				إِذَا خَدِرْتُ رَجُلِي تَذَكَّرْتُ مَنْ لَهَا			
				لَهَا			
د ع و ت	م ه ا و	ت ل ب ن ي س	ف ن ا د ي	ت م ن ل ه ا	ت ذ ك ر	د ر ت ر ج ل ي	إ ذ ا خ
/ه/ا/	//ه/	ه/ه/ا/	/ه/ا/	//ه//	/ه/ا/	ه/ه/ا/	/ه//
فَعُولُ	فَعُولُ	مَقَاعِلُ	فَعُولُ	مَقَاعِلُ	فَعُولُ	مَقَاعِلُ	فَعُولُ
لَا لَقَيْتُهَا مِنْ حُبِّهَا وَقَضَيْتُ				دَعَوْتُ الَّتِي لَوْ أَنَّ نَفْسِي تُطِيعُنِي			

“Ayağım uyuştuğu zaman ondan dolayı olduğunu hatırlar Lübnâ diye seslenir ve onu ismi ile çağırırım.

Canım beni dinleyecek olsa kendisi için canımı verip öleceğim kimseye seslenirdim.”⁷⁰²

Burada şair دَعَوْتُ fiilini tekrar ederek cümleyi tekit etmektedir. Bu örnekler lafzi tekide örnektir.

لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوْا وَيُجِبُونَ أَنَّ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبْنَهُمْ بِمَقَارَةِ مِنَ الْعَذَابِ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

“Sanma ki yaptıklarından memnun olanlar, yapmadıklarıyla övülmekten hoşlananlar, evet, sanma ki onlar azaptan kurtulacaklardır! Onlar için elem verici bir azap vardır.”⁷⁰³

Müellif, bu ayet-i kerimeyi şöyle izah etmektedir: Bu ayet-i kerimde geçen فَلَا تَحْسَبْنَهُمْ ifadesi cümle uzun olduğu için tekit amaçlı getirilmiştir.⁷⁰⁴ Araplar da bu üsluba oldukça aşinadır. Zira Araplar anlatılan kıssa uzadığı zaman cümle içerisinde لَا تَحْسَبَنَّ veya onun anlamına gelecek bir fiil kullanırlar. Örnek: فَلا تَظُنُّهُ صَادِقًا “Sakın Zeyd gelir sana şöyle şöyle söylerse sakın ona inanma!”⁷⁰⁵

فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ

“Bunun üzerine meleklerin hepsi istisnasız secde ettiler.”⁷⁰⁶

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimeyi şöyle izah etmektedir: Bu ayet-i kerimde geçen كُلُّ tekit edatıdır. Ayet ikinci bir tekit edatı olan أَجْمَعُونَ lafzı ile iki defa art arda tekit edilmiştir.⁷⁰⁷ Türkçeye bu tekidin pekiştirilmiş anlamsal etkisi şu şekilde aktarılabilir: “Bunun üzerine meleklerin hepsi istisnasız secde ettiler.” İbnu'l-Enbârî (ö. 328/940) ise ayetle ilgili şu yorumu

د ع و تل	ل تي لو أن	ن نف سي	ت طي ع ني	ل آل قي	ت ها من حب	ب ها و	ق ضي تو
//ه/	//ه/ه/	ه/ه/	//ه/ه/	ه/ه/	ه/ه/ه/	//ه/	ه/ه/
فَعُولُنْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ	فَعُولُنْ

⁷⁰² Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Muhâdarât ve 'l-muhâverât* (Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1424), 206.

⁷⁰³ Âl-i İmrân 3/188.

⁷⁰⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu 'l-mesîr*, 1/360.

⁷⁰⁵ Zeccâc, *Meâni 'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 1/498.

⁷⁰⁶ el-Hicr 15/30.

⁷⁰⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu 'l-mesîr*, 2/534.

yapmaktadır: كَلَّ lafzı eylemde birlikteliği ifade etse de zamansal açıdan aynı anda secde yapıldığı anlamına gelmeyeceği için أَجْمَعُونَ lafzı ile tekrar tekit edilmiştir. Ayrıca Sibeveyhî ve el-Halil gibi âlimler أَجْمَعُونَ lafzının marife olması sebebiyle hal /durum zarfı olamayacağını vurgulamıştır.⁷⁰⁸

وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ

“Kendileri başkalarına vermek için ölçüp tarttıklarında ise haksızlık ederler (eksiltirler).”⁷⁰⁹

Müfessir, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şunları söylemektedir: Bu ayet-i kerimde geçen كَالَّ ve وَزَنَ fiilleri aslında lam harf-i ceri ile kullanılır. Her iki fiilde de bu harf-i cer hazfedilmiştir. Harf-i cerler hazfedilmemiş olsaydı ayet-i kerimenin takdiri şöyle olurdu: وَإِذَا كَالُوا وَزَنُوا هُمْ أَوْ كَالُوا هُمْ أَوْ وَزَنُوا هُمْ. Bu durumda كَالُوا deyip vakfetmek mana tam olmadığı için caiz değildir. Lakin bazıları وَإِذَا كَالُوا cümlesinden sonra gelen هُمْ zamirini mefulün bih olarak değil de tekit olarak değerlendirmektedir. Böyle olunca fiilin faili çoğul vâvı olmaktadır. Ancak tercihe şayan olan, birinci görüştür.⁷¹⁰ Bu bağlamda İbn Hişam’ın (ö. 761/1360) konuyla ilgili görüşü; muttasıl zamirlerin munfasıl merfu zamirlerle tekit edilebileceği yönündedir.⁷¹¹ İbn Mâlik ise Elfiyyesinde şöyle demektedir (Recez):

وَمُضْمَرُ الرَّفْعِ الَّذِي قَدْ انفصلَ أَكْدَ بِهِ كُلَّ ضَمِيرٍ اتَّصلَ⁷¹²

“Her muttasıl zamiri munfasıl merfu zamirle tekit et/edebilirsin.”⁷¹³

⁷⁰⁸ Zeccâc, *Meâni 'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 3/179.

⁷⁰⁹ el-Mutaffifin 83/3.

⁷¹⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdü 'l-mesîr*, 4/414.

⁷¹¹ İbn Hişam, *Evdahu 'l-Mesâlik*, 3/303.

⁷¹²

و مض م رر	رف عل ل ذي	ق دن ف صل	أك كد ب هي	كل ل ض مي	ر نت ت صل
ه//ه//	ه/ه//ه/	ه//ه//	ه/ه//ه/	ه//ه//	ه//ه//
مُتَّفَعِّلٌ	مُتَّفَعِّلٌ	مُتَّفَعِّلٌ	مُتَّفَعِّلٌ	مُتَّفَعِّلٌ	مُتَّفَعِّلٌ

⁷¹³ İbni Mâlik, *Elfiyyetu İbni Mâlik*, 46.

Bu fiillerin lam harf-i ceri olmadan kullanımı Arapların aşına olduğu bir durumdur. Nitekim el-Ferrâ'nın naklettiğine göre Arabi bir kadın şöyle demiştir:

إِذَا صَدَرَ النَّاسُ أَتَيْنَا النَّاجِرَ فَيَكِيلُنَا الْمُدَّ وَالْمُدَّيْنِ إِلَى الْمَوْسِمِ الْمُقْبِلِ

“İnsanlar dağılınca tüccarın yanına varırdık.

Bize gelecek sezona kadar bir müd veya iki müd (Ölçü birimi) tartar verirdi.”⁷¹⁴

Görüldüğü üzere burada Arabi kadın فَيَكِيلُنَا diyerek tartmak fiilini lam harf-i ceri olmadan kullanmıştır.

2.1.16. Bedel

Sözlükte değiştirmek, başkalaştırmak, yerine koymak gibi anlamlara gelen bedel,⁷¹⁵ kendisinden önceki kelimeyi açıklamak için ona muadil veya onun bir parçasıyla ilgili yahut da bir özelliğiyle ilgili getirilen ve irap bakımından ona uyan kelimelere denir.⁷¹⁶ Bedel'den önceki kelimeye “kendisinden bedel yapılan kelime” anlamında mübdelün minh denir. Yani bedel olan kelime ile onun mübdelün minh arasında bir irap uyumu olur.⁷¹⁷

ثُمَّ أُنْزِلَ عَلَيْكُمْ مِّنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمْنَةً نُعَاسًا يُّغَشِّي طَائِفَةً مِّنْكُمْ

“Sonra o kederin ardından Allah size bir güven, bir grubunuzu kendinden geçiren uyuklama hali verdi.”⁷¹⁸

Müfessir, bu ayet-i kerimenin tefsirini şöyle yapmaktadır: Bu ayet-i kerimede geçen نَاعِسٌ kelimesi أَمْنَةً kelimesinden bedel olmak üzere mansuptur. Bunun yanı sıra birde نَاعِسٌ kelimesine değinmektedir: “Uykusuz” anlamına gelen نَاعِسٌ kelimesi isme-i faildir. Lakin bazı Araplar نَاعِسٌ yerine sıfat-ı müşebbehe olan نَعَسَانُ kalıbını kullanmaktadırlar. Günümüz Araplarının da müfessirin ifade ettiği gibi نَاعِسٌ yerine نَعَسَانُ demeleri oldukça manidardır. Ancak el-Ferrâ'nın bu kullanımı tasvip etmemektedir. Zira o bu kelimeye dair “duysam da pek

⁷¹⁴ el-Ferra, *Meâni'l-Kur'an*, ts., 3/246.

⁷¹⁵ el-Hâlîl, *Kitâbu'l-Ayn*, 8/45.

⁷¹⁶ Bedreddîn ibn Mâlik, *Şerhu İbni'n-Nâzım*, 393.

⁷¹⁷ Muhammed Meşhud Hakçoğlu, “Arapçada Bedel ve Atf-ı Beyân Kavramlarının Tanımı, Çeşitleri ve Aralarındaki Fonksiyonel Farklar = Definition, Types and Functional Differences between the Concepts of Worth (Bedel) and Declaration Attribution (Atf-ı Beyan) in Arabic”, *Yüzcü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 48 (2020), 119.

⁷¹⁸ Âl-i İmrân 3/154.

hoşlanmam” demektedir.⁷¹⁹ Büyük dil bilgini el-Ferrâ, her ne kadar bu kelimeyi eleştirse de artık *galat-ı meşhur lügat-ı fasihin* yerini almıştır.

فَمِ اللَّيْلِ إِلَّا قَلِيلًا نِّصْفَهُ أَوْ انْقُصَ مِنْهُ قَلِيلًا

“Kalk, birazı hariç olmak üzere geceyi; yarısını ibadetle geçir. Yahut bundan biraz eksilt.”⁷²⁰

Müfessir, bu ayet-i kerimde geçen نِّصْفَهُ kelimesi قَلِيلًا kelimesinden bedel yapmaktadır.

Buradaki bedeli açıklamak için şu örneği vermektedir: “Zeyd’e, Zey’din başına, vurdum.” Müfessir dolaylı olarak buradaki bedel çeşidinin bedel-i baz mine’l-kül olduğuna işaret etmektedir. İkincisi bedel yaparak kurulan cümlelerin diğer bedeli olmayan cümlelere nazaran anlam bakımından daha etkili ve mübalağalı olduğunu söylemektedir.⁷²¹

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا

“Şüphe yok ki, Allah herhangi bir şeyi, bir sivrisineği, hatta onun da ötesindekini misal vermekten utanıp çekinmez.”⁷²²

Müfessirin açıklamasına göre bu ayet-i kerimde geçen بَعُوضَةً kelimesini bazıları bedel olarak irap etmiştir. Bazıları ise mahzuf mübtedanın haberi yapmıştır. Ayet-i kerimde مَثَلًا kelimesinden sonra gelen ما ise zaittir. Buna delil sadedinde Nâbîga ez-Zübyânî’nin şu beyti ile istişat etmektedir (Basî):⁷²³

قَالَتْ أَلَا لَيْتَمَا هَذَا الْحَمَامَ لَنَا إِلَى حَمَامَتِنَا أَوْ نِصْفَهُ فَقَدْ⁷²⁴

⁷¹⁹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 1/336-337.

⁷²⁰ el-Müzzemmil 73/2-3.

⁷²¹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 4/353.

⁷²² el-Bakara 2/26.

⁷²³ İbnu’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 1/47.

⁷²⁴

إِلَى حَمَامَتِنَا أَوْ نِصْفَهُ فَقَدْ				قَالَتْ أَلَا لَيْتَمَا هَذَا الْحَمَامَ لَنَا			
ف ق دي	أو نص ف هو	م ت نا	إ ل ح ما	م ل نا	ها ذل ح ما	لي ت ما	قال ت لا
///هـ	هـ/هـ/هـ	///هـ	هـ/هـ/هـ	///هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ	هـ/هـ/هـ
فَعِلْن	مُسْتَفْعِلْن	فَعِلْن	مُسْتَفْعِلْن	فَعِلْن	مُسْتَفْعِلْن	فَاعِلْن	مُسْتَفْعِلْن

“Kadın dedi ki: keşke bizim güvercinle birlikte bu güvercinler veya sâdece yarısı bizim olsaydı.”⁷²⁵

Yukarıdaki ayet-i kerimede olduğu gibi şair de burada مَا edatını zait olarak kullanmıştır. Bu şiirde مَا edatı zait olarak kullanıldığı gibi “kâffe” olarak ta kabul edilebilir. Bu durumda لَيْتَمَا amel etmeyeceği için ondan sonra gelen الْحَمَام kelimesi mansup değil merfu olur.

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ آزرَ اتَّخِذْ أَصْنَامًا آلِهَةً

“Bir zaman Hz. İbrahim babasına, Azer’e, ‘Sen gerçekten putları tanrı mı ediniyorsun?’ demişti.”⁷²⁶

Müellif, bu ayet-i kerimede geçen آزر kelimesini açıklarken cumhurun kelimeyi meftuh, bazı kıraat âlimlerinin ise merfu okunduğunu ifade etmektedir. Meftuh okunduğu zaman لِأَبِيهِ den bedel olur. آزر kelimesi alemiyyet ve acemiyyetten dolayı gayr-i munsarif olduğu için cer alameti fethadır.⁷²⁷ Merfu okunduğunda ise يَا آزر şeklinde müfred münada takdirinde olur.⁷²⁸

وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنَ الْأَنْبَاءِ مَا فِيهِ مُزْدَجَرٌ حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ فَمَا تُغْنِ التُّذُرُ

“Ant olsun ki onlara tuttukları yoldan vazgeçirecek nice haberler geldi; Eksiksiz bir hikmet! Ama uyarılar fayda vermiyor.”⁷²⁹

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimeyi de şöyle izah etmektedir: Ayet-i kerimede geçen حِكْمَةٌ kelimesi kendinden önce geçen مَا dan bedel yapılabileceği gibi mahzuf mübtedanın haberi de yapılabilir. İbnu'l-Cevzî, bunun yanı sıra birde فَمَا تُغْنِ التُّذُر cümlesindeki مَا edatının olumsuzluk veya istifham manasına gelebileceğini ifade etmektedir.⁷³⁰ İstifham olarak kabul edildiğinde

⁷²⁵ el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *el-Cümel fi'n-nahvi*, thk. Fahrüddin Kabave (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1416), 189; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/137; İbnu's-Serrâc, *el-Usûlu fi'n-nahvi*, 1/233; İbn Cinnî, *el-Lüma'*, 233; İbnu Cinnî, *el-Hasâis*, ts., 2/462; es-Suhari, *el-İbane*, 1/338; el-Yemenî, *Şemsu'l-Ulûm*, 1/304; et-Tâî, *Şerhu'l-kaşfiyeti's-şafiye*, 1/480; en-Nuveyrî, *Nihayetu'l-ereb*, 10/276; el-Murâdî, *Tevdîhu'l-mekâsîd ve'l-mesâlik bi şerhi Elfiyyeti İbni Mâlik*, 1/533; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 89; el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 10/251; Yakûb, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal*, 2/421.

⁷²⁶ el-En'âm 6/74.

⁷²⁷ el-Ferra, *Meâni'l-Kur'an*, ts., 1/340.

⁷²⁸ İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2/46; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 2/265; el-Ahfeş, *Meâni'l-Kur'an*, ts., 1/304.

⁷²⁹ el-Kamer 54/4-5.

⁷³⁰ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 5/85.

ayetin anlamı “uyarılar ne fayda sağlar ki?” olur.⁷³¹ Aslında böyle olunca istifham kınama manası içerip tevbihî/inkarî istifham olacağı için ayet-i kerime, her iki durumda da sonuç odaklı düşünüldüğünde aynı manaya gelir.

وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ

“Cinleri Allah’a ortak koştular.”⁷³²

İbnu’l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle söylemektedir: Ayet-i kerimde geçen الْجِنَّ kelimesi وَجَعَلُوا fiilinin ikinci mefulü olarak irap edilebileceği gibi شُرَكَاء kelimesinden bedel de yapılabilir.⁷³³ Bedel yapıldığında ayet-i kerimenin manası şöyle olur: “Allah Teâlâ’ya, ortak koştular, cinleri”. İbnu’l-Cevzî, bazı kıraat âlimlerinin الْجِنَّ kelimesini meksur okuduklarını söylemektedir.⁷³⁴ Bu takdir de شُرَكَاء meful ve aynı zamanda muzaf الْجِنَّ kelimesi ise muzafun ileyh olur. Bunun yanı sıra الْجِنَّ kelimesini هُم الْجِنَّ şeklinde takdir yaparak mahzuf mubtedanın haberi yapan âlimler de vardır.⁷³⁵

2.1.17. Atıf / Nesak

Atıf kelimesi عَطَفَ يَعْطِفُ عَطْفًا babından mastar olup sözlük anlamı itibariyle eğmek, bükmek ve iki ucu birleştirmek gibi anlamlara gelmektedir.⁷³⁶ Bu sözlük anlamından hareketle Semin el-Halebi (ö. 756/1355) onu: "Yastık, dal, ip gibi bir nesneyi büküp iki ucunu bir araya getirmek" şeklinde izah etmeye çalışmıştır. Bu fiil, عَطَفَ عَلَى şeklinde kullanıldığında mecazen birine meyletmek, acımak ve şefkat etmek anlamlarında kullanılır.⁷³⁷ Terim anlamı itibariyle de tekrarı önlemek ve gereksiz uzatmaların önüne geçmek amacıyla birtakım edatlar vasıtasıyla bir kelime veya cümlemin diğer bir kelime veya cümleye bağlanması şeklinde tarif edilebilir.⁷³⁸

وَأَخْرُجُونَ مُرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ

⁷³¹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 4/198.

⁷³² el-En’âm 6/100.

⁷³³ el-Ferra, *Meâni’l-Kur’an*, ts., 1/348; Zeccâc, *Meâni’l-Kur’an ve i’râbuhu.*, 2/277.

⁷³⁴ İbnu’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 2/61.

⁷³⁵ el-Ahfeş, *Meâni’l-Kur’an*, ts., 1/211.

⁷³⁶ İbn Sîde, *el-Muhkem*, 1/550.

⁷³⁷ İbnu Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, ts., 9/249.

⁷³⁸ Halil İbrahim Kaçar, “Arapça’da Meani (Semantik) Açısından Atıf (Bağlama) Edatları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI/2 (2012), 165-166.

“Bir diğer grubun durumu ise Allah’ın hükmüne kalmıştır; ya onlara azap edecek veya tövbelerini kabul edecektir.”⁷³⁹

İbnu’l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle söylemektedir: Ayet-i kerimde geçen ve وَآخِرُونَ ile başlayan cümle kendinden önceki أَهْلِ الْمَدِينَةِ cümlesine matuftur.⁷⁴⁰ Yani: “Medinelilerden bazıları ikiyüzlüdür; diğer bazılarının durumu ise Allah Teâlâ’ya kalmıştır.” anlamına gelmektedir. Bunun yanı sıra مُرْجُونَ kelimesi vâvla okunduğu gibi hemze ile de مرجؤون şeklinde okunmuştur.⁷⁴¹ İbnu’l-Cevzî, tefsirinin genelinde olduğu gibi burada da kıraat farklılıklarına yer vermiştir. Kıraat farklılıklarından kaynaklanan irap vecihlerine de yeri geldiğinde işaret etmektedir.

وَصَدَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفِّرَ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجِ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ

“Allah’ın yolundan menetmek ve O’nu inkâr etmek, Mescid-i Harâm’dan (insanları) engellemek, halkını oradan çıkarıp sürmek ise Allah katında daha büyük günahdır.”⁷⁴²

Zâdu’l-Mesîrde bu ayet-i kerimenin tefsirinde şu bilgiler yer almaktadır: Ayet-i kerimde geçen وَالْمَسْجِدِ kelimesi gerideki سَبِيلِ kelimesine matuf olduğu için mecrurdur.⁷⁴³ Lakin İbnu’l-Cevzî burada Basra ekolünün kullandığı “atf” yerine Kûfe ekolünün kullandığı “nesak” kavramını tercih etmektedir. Müellifin bu konudaki tutumu nakil yaptığı âlimin ekolüne bağlı olarak değişmektedir. Diğer bir ifade ile hangi ekole mensup âlimden alıntı yapıyorsa onun kullandığı kavrama sadık kalmaktadır.

فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا وَمِنَ النَّخْلِ مِن طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنَّاتٍ مِّنْ أَعْنَابٍ

“O bitkiden de kendisinden üst üste binmiş taneler bitireceğimiz bir yeşil bitki, hurmanın tomurcuğundan sarkan salkımlar ve üzüm bağları meydana getirdik.”⁷⁴⁴

İbnu’l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şunları söylemektedir: Ayet-i kerimde geçen وَجَنَّاتٍ kelimesi kendinden önceki خَضِرًا kelimesine matuftur. Ancak وَجَنَّاتٍ kelimesini merfu okuyan kıraat âlimleri de vardır.⁷⁴⁵

⁷³⁹ et-Tevbe 9/106.

⁷⁴⁰ Zeccâc, *Meâni’l-Kur’an ve i’râbuhu.*, 2/467.

⁷⁴¹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 2/296.

⁷⁴² el-Bakara 2/217.

⁷⁴³ İbnu’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 1/183; Zeccâc, *Meâni’l-Kur’an ve i’râbuhu.*, 1/290.

⁷⁴⁴ el-En’âm 6/99.

⁷⁴⁵ İbnu’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 2/60.

“Ey Meryem! Rabbine ibadet et; secdeye kapan, huzurunda eğilenlerle beraber sen de eğil.”⁷⁴⁶

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şunları söylemiştir: Ayet-i kerimede ilk önce secde daha sonra rükû gelmiştir. Hâlbuki namazda ilk önce rükû daha sonra secde yapılır. Neden böyle denildiğine dair dört tane görüş olduğuna işaret etmiştir. Ancak burada atıfla ilgili olan görüş ele alınacaktır: Atıf harfî bir veya birkaç şeyi bir araya getirmek için kullanılır. Ancak bunda herhangi bir sıra söz konusu değildir.⁷⁴⁷ İbnu'l-Cevzî'nin vâv harfine verdiği bu manaya göre sâdece atıftan yola çıkarak ilk önce secde zikredildiği için secde rükûdan önce yapılır demek kurala uygun değildir. Dolayısıyla sıralama kastedilseydi vâv harfi yerine sonra anlamına gelen تَمَّ atıf harfî kullanılırdı.

فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُوذُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ

“Hicret edenlerin, yurtlarından çıkarılanların, benim yolumda eziyete uğratılanların, savaşanların ve öldürülenlerin, işte onların günahlarını elbette sileceğim.”⁷⁴⁸

Bu ayet-i kerimede geçen وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا fiilleri وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا şeklinde de kıraat edilmiştir. Vâv harfinde sâdece birkaç kelime ve cümleyi bir araya getirme manası olduğu için ayetin anlamı gayet açıktır.⁷⁴⁹ Aksi halde vâv harfinde tertip/sıra anlamı olsaydı ayetin manası şöyle olurdu: “Öldürülüp savaşanların...” Öldürülen kimse savaşamaz bilakis savaşan kişi öldürülebilir. Kısacası vâv edatı sâdece iki şeyin sâdece birlikteliğini ifade eder. Bu bilinmediği takdirde ayetin وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا şeklindeki kıraati yanlış anlaşılabilir.

أَوْ كَصَيْبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَنُقُرُّ

“Yahut onlar, karanlıklar içinde gökten boşanan gök gürültülü, şimşekli bir yağmura tutulmuş kimseler gibidirler.”⁷⁵⁰

⁷⁴⁶ Âl-i İmrân 3/43.

⁷⁴⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/282; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 1/410.

⁷⁴⁸ Âl-i İmrân 3/195.

⁷⁴⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/362.

⁷⁵⁰ el-Bakara 2/19.

Bu ayet-i kerimenin tefsirinde şu bilgilere yer verilmiştir: Âlimler, atıf harfi *أو* in manası hususunda altı farklı görüşe sahiptir. Bu altı görüş sırasıyla şöyledir.⁷⁵¹

Birincisi *تَحْيِيرٌ* dir. Yani muhataba seçim yapmasını ve tercihte bulunmasını söylemektir. Mesela: *جَالِسِ الْفُقَهَاءَ أَوْ النُّحَوِيِّينَ* “İster fakihlerle ister nahivcilerle otur.” Ayette münafıklarla ilgili iki örnek verilmiştir. Yani ayet-i kerime *onlara istediğinizi söyleyebilirsiniz* anlamına gelir.

İkinci manası *إِهْطَامٌ* dır. Yani muhatap için önemsiz olan konuları detaylı anlatmayıp kapalı tutmaktır. Mesela:

فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً

“Artık kalpleriniz taş gibi, hatta daha da katıdır.”⁷⁵²

Yukarıdaki ayet-i kerimede olduğu gibi Araplar, bazen *أو* edatıyla detaylandırılmasında fayda olmayan şeyleri kapalı ve özet geçerler. Nitekim şair Lebîd b. Rebîa şöyle demiştir (Tavîl):

تَمَنَّى ابْنَتَايَ أَنْ يَعِيشَ أَبُوهُمَا وَهَلْ أَنَا إِلَّا مِنْ رَبِيعَةٍ أَوْ مُضَرٍّ⁷⁵³

“İki kızım babalarının yaşamasını temenni ediyor.

Sonuçta ben de Rabia veya Mudar’lı değil miyim?”

(Benim sonumda onlar gibi ölmek.)⁷⁵⁴

⁷⁵¹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdû’l-mesîr*, 1/37-38.

⁷⁵² el-Bakara 2/74.

⁷⁵³

ت من نب	ن تا ي أن	ي عي ش	أ بو ه ما	و هل أ	نا إل لا من	ر بي ع	ة أو م ضر
/ه/ه/	/ه/ه/ه/	/ه/	/ه/ه/	/ه/	/ه/ه/ه/	/ه/	/ه/ه/
فَعُولٌ	مَفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِلٌ

⁷⁵⁴ Ebû Akîl Lebîd b. Rebîa b. Mâlik b. Ca’fer el-Âmirî el-Ca’ferî Lebîd, *Dîvanu Lebîd ibni Rabîa*, thk. Hamdo Tammas (Beyrut: Dâru’l-marife, 1425), 50; Behâu’d-dîn Muhammed b. Hüseyin b. Abdussamed el-Hemezanî, *el-Keşkül*, thk. Muhammed Abdulkarim en-Nimrî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1418), 1/31; el-Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, 4/340; Şürrâb, *Şerhu’ş-şevâhidi’ş-şi’riyye*, 1/381; Yakûb, *el-Mu’cemu’l-Mufasssal*, 3/28.

Üçüncüsü بَلّ yani bilakis, hatta anlamında kullanılmasıdır. Nitekim şair Zürrümme şöyle demiştir (Tavîl):

بَدَتْ مِثْلَ قَرْنِ الشَّمْسِ فِي رَوْقِ الضُّحَى وَصُورَتَهَا أَوْ أَنْتِ فِي الْعَيْنِ أَمْلَحٌ⁷⁵⁵

“Sevgili kuşluğun aydınlığında doğan parlayan güneş gibi göründü.

Hatta sen benim gözüüm de daha da tatlısın!”⁷⁵⁶

Dördüncü manası detaylı bir şekilde anlatmaktır. Mesela:

وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا

“Onlar, Yahudi veya Hristiyan olun ki doğru yolu bulasınız dediler.”⁷⁵⁷

Beşinci manası atıf vâvı (و) anlamında kullanılmasıdır. Mesela:

أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ آبَائِكُمْ

“Kendi evlerinizden ve babalarınızın evlerinden...” (yemenizde günah yoktur.)⁷⁵⁸

Nitekim şair Cerîr b. Atıyye b. el-Hatafâ (Huzeyfe) et-Temîmî de⁷⁵⁹ şöyle demiştir (Basîl):

نَالَ الْخِلَافَةَ أَوْ كَانَتْ لَهُ قَدْرًا كَمَا أَتَى رَبَّهُ مُوسَى عَلَى قَدَرٍ⁷⁶⁰

755

وَصُورَتَهَا أَوْ أَنْتِ فِي الْعَيْنِ أَمْلَحٌ

بَدَتْ مِثْلَ قَرْنِ الشَّمْسِ فِي رَوْقِ الضُّحَى

ن	أ	م	ل	ح	و	ص	ر	ت	ه	ا	و	أ	ن	ت	ف	ل	ع	ي	ن	أ	م	ل	ح
//	ه	//	ه	//	ه	//	ه	//	ه	//	ه	//	ه	//	ه	//	ه	//	ه	//	ه	//	ه
فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلٌ

⁷⁵⁶ el-Enbârî, *el-Ezdâd*, 282; es-Suhari, *el-İbane*, 2/87; el-Yemenî, *Şemsu'l-Ulûm*, 9/6114; er-Râzî, *Muhtaru's-sihah*, 25; İbnu Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, ts., 14/54; el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 11/65; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arus*, 37/121; Şürrâb, *Şerhu's-şevâhidi's-şi'riyye*, 1/250; Yakûb, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal*, 2/108.

⁷⁵⁷ el-Bakara 2/135.

⁷⁵⁸ Nûr 24/61.

⁷⁵⁹ Şair hakkında detaylı bilgi için bk: İbn Sellâm el-Cumehî, *Tabakâtu fuhûli's-şu'arâ*, 2/297.

⁷⁶⁰

كَمَا أَتَى رَبَّهُ مُوسَى عَلَى قَدَرٍ

نَالَ الْخِلَافَةَ أَوْ كَانَتْ لَهُ قَدْرًا

ق	د	ر	ي	م	و	س	ع	ل	ر	ب	ه	و	ك	م	أ	ت	ق	د	ر	ن	ك	ا	ن	ت	ل	ه	و	ف	أ	و	ن	ا	ل	ل	خ	ل	ا
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

“Musa’nın Rabbine gitmesi kaderi olduğu gibi onun da kaderi hilafetti ve halife de oldu.”⁷⁶¹

Yani Allah Teâlâ Hz. Musa’yı peygamber olarak seçtiği gibi onu da halifesi yaptı.

Altıncısı şüphe anlamında kullanılmasıdır. Mesela: رَأَيْتُ خَمْسَةَ رِجَالٍ أَوْ سِتَّةَ “Beş veya altı adam gördüm.” Arapçada أَوْ edatının bunların dışında başka anlamlarda da kullanıldığı görülmektedir.⁷⁶²

وَإِذِ اسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا

“Bir zamanlar Mûsâ kavmi için su istemiş, biz de ona, ‘Asanı taşa vur!’ demiştik. Bunun üzerine taştan on iki göze fışkırdı.”⁷⁶³

Müellif, bu ayet-i kerimede geçen مِنْهُ فَانْفَجَرَتْ fiilinden sonra şöyle bir takdir de bulunmaktadır: فَضْرَبَ فَانْفَجَرَتْ “Asasını vurdu ve hemen taştan on iki göze fışkırdı.” فَضْرَبَ ayetin bağlamından anlaşıldığı için zikredilmemiştir. Dolayısıyla burada fâ (ف) edatı ve matufun aleyh olan ضْرَبَ her ikisi birlikte hazfedilmiştir.⁷⁶⁴ Müellif, bu bilgileri el-Ferrâ’dan naklettiğini söylemektedir.⁷⁶⁵

يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَاكُم وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

“Allah sizin için kolaylık istiyor, güçlük çekmenizi istemiyor. Sayıyı tamamlamanız, size doğru yolu göstermesinden dolayı Allah’ı tazimle anmanız için ve şükredesiniz diye (uygun hükümler gönderiyor).”⁷⁶⁶

///هـ	/هـ//هـ/هـ	/هـ//هـ	/هـ//هـ/	///هـ	/هـ//هـ/هـ	///هـ	/هـ//هـ/هـ
فَعِلْنِ	مُسْتَفْعِلْنِ	فَاعِلْنِ	مُسْتَفْعِلْنِ	فَعِلْنِ	مُسْتَفْعِلْنِ	فَعِلْنِ	مُسْتَفْعِلْنِ

⁷⁶¹ el-Enbârî, el-Ezdâd, 279; es-Suhari, el-İbane, 2/85; el-Bağdâdî, Hizânetü'l-edeb, 11/69.

⁷⁶² İbn Hişâm, Muğni'l-lebîb, 93-94.

⁷⁶³ el-Bakara 2/60.

⁷⁶⁴ İbnu'l-Cevzî, Zâdû'l-mesîr, 1/70.

⁷⁶⁵ el-Ferra, Meâni'l-Kur'an, ts., 1/40.

⁷⁶⁶ el-Bakara 2/185.

Bu ayetin izahı şöyle yapılmıştır: Ayet-i kerimde geçen وَلِتُكْمِلُوا fiilinin başında atıf harfi vardır. Ancak görünürde matufun aleyh yoktur. Burada وَلِتُكْمِلُوا fiilinden önce لِيُسْعِدَكُم fiili "Sizi mutlu etmek için..." takdir edilmiş ve sonuç olarak وَلِتُكْمِلُوا fiili لِيُسْعِدَكُم fiiline atfedilmiştir.⁷⁶⁷

كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْأَقْرَبِينَ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ

“Sizden birine ölüm geldiğinde arkasında bir varlık bırakırsa, anne, babaya ve yakınlarla iyilik üzere vasiyette bulunmak üzerinize farz kılındı.”⁷⁶⁸

Müfessire göre bu ayet-i kerimde geçen كُتِبَ عَلَيْكُمْ fiilinin başındaki atıf harfi olan vâv (و) hazfedilmiştir. Hazfedilmesinin nedeni ise araya uzun bir fasıla girmesidir.⁷⁶⁹ Ayet-i kerimenin takdiri şu şekildedir: وَكُتِبَ عَلَيْكُمْ.

Burada müellif vasiyetin yazılmasıyla ilgili de şunları demektedir: “Sizden birine ölüm geldiğinde...” derken ölüm esnası kastedilmemektedir. Zira ölüm döşeginde can çekişen kimse, vasiyet yazmaktan acizdir. Vasiyet ölümden önce uygun bir vakit içerisinde yazılmalıdır.⁷⁷⁰

لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْثِيمًا

“Orada ne boş bir söz işitirler ne de günaha sokacak bir şey.”⁷⁷¹

Bu ayet-i kerimde geçen تَأْثِيمًا kelimesi لَغْوًا kelimesine atfedilmiştir. Atfedilen kelimeler arasında anlam bakımından yakınlık yoktur. Arap dilinde bu tür kullanımlar yaygındır.⁷⁷² Nitekim Araplar şöyle der: حُبْرًا وَلَبَنًا “Ekmek ve süt yedim” Hâlbuki süt yenilmez içilir. Şair Ebû Cendel en-Nümeyrî’nin (ö. 97/716 [?]) şu beyti buna delildir (Vâfir):

وَزَجَّجْنِ الْحَوَاجِبَ وَالْعُيُونَا إِذَا مَا الْعَانِيَاتُ بَرَزْنَ يَوْمًا

⁷⁶⁷ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/144.

⁷⁶⁸ el-Bakara 2/180.

⁷⁶⁹ Zeccâc, *Meâni’l-Kur’an ve i’râbuhu.*, 1/249.

⁷⁷⁰ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/139.

⁷⁷¹ Vâkıa 56/25.

⁷⁷² İbnu’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 4/222.

⁷⁷³

وَزَجَّجْنِ الْحَوَاجِبَ وَالْعُيُونَا

إِذَا مَا الْعَانِيَاتُ بَرَزْنَ يَوْمًا

ع ي و نا

ح و ا ج ب و ل

و ن ج ج ن ل

ن ي و م ن

ن ي ا ت ب ر ز

إِذَا مَا ل غ ا

“Güzel kadınlar bir gün ortaya çıkıp kaşlarını incelttiklerinde ve gözlerine (sürme çektiklerinde...)”⁷⁷⁴

Görüldüğü üzere şair burada gözlerin inceltilmesinden bahsetmektedir. Hâlbuki kaşlar inceltilir gözlere ise sürme çekilir. Arapçada bu tür atıflar uygun görülmüştür.

وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ

“Adını anarak birbirinizden dilek ve istekte bulunduğunuz Allah’a saygısızlıktan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının.”⁷⁷⁵

Bu ayet-i kerimede geçen وَالْأَرْحَامَ kelimesi تَسَاءَلُونَ fiilinin mefulü konumundadır. Ancak bazı âlimler وَالْأَرْحَامَ kelimesini hemen bir önce geçen بِهِ mecrur zamire atfetmiştir. Müfessir, mecrur zamire atıf yapılacağı zaman matufunda tekrar harfi cer ile zikredilmesi gerektiğini söyleyen âlimlerin olduğunu söylemektedir.⁷⁷⁶ Mesela ez-Zeccâc’a göre böyle bir atıf yapılması yanlıştır.⁷⁷⁷ Lakin İbn Mâlik, Elfiyyesinde mecrur zamire hem harf-i cerli hem de harf-i cersiz atfin mümkün olduğunu söylemektedir (Recez):

وَعَوْدُ حَافِضٍ لَدَى عَطْفٍ عَلَى ضَمِيرٍ خَفْضٍ لَزِمًا قَدْ جُعِلَا

وَلَيْسَ عِنْدِي لَزِمًا إِذْ قَدْ أَتَى فِي النَّظْمِ وَالنَّثْرِ الصَّحِيحِ مُثْبَتًا⁷⁷⁸

هـ/ا//	هـ/ا//	هـ/ا//	هـ/ا//	هـ/ا//	هـ/ا//
فَعُولٌ	مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ	فَعُولٌ	مُفَاعَلَةٌ	مُفَاعَلَةٌ

⁷⁷⁴ İbnu'l-Enbârî, ez-Zâhir, 1/52; el-Ezherî, Tehzîbü'l-Lüğa, 10/244; İbnu Cinnî, el-Hasâis, ts., 2/434; İbn Side, el-Muhkem, 7/182; es-Suhari, el-İbane, 1/172; ez-Zemahşerî, Esâsü'l-Belâğa, ts., 1/409; el-Yemenî, Şemsu'l-Ulûm, 3/1631; el-Enbârî, el-İnsaffi mesâilî'l-hilaf, 2/499; et-Tâî, Şerhu'l-kafiyeti's-şafiye, 2/698; İbnu Manzûr, Lisânu'l-Arab, ts., 2/287; el-Kazvîni, el-İdâh fî ulûmi'l-belâğa, 3/1/19; İbn Hişâm, Evdahu'l-Mesâlik, 2/217; ez-Zebîdî, Tâcu'l-arûs, 6/9; es-Sabbân, Haşiyetu's-Sabbân, 2/606; Şürrâb, Şerhu's-şevâhidi's-şi'riyye, 3/217; Yakûb, el-Mu'cemu'l-Mufasssal, 8:56.

⁷⁷⁵ en-Nisâ 4/1.

⁷⁷⁶ İbnu'l-Cevzî, Zâdü'l-mesîr, 1/367.

⁷⁷⁷ Zeccâc, Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu., 2/6.

⁷⁷⁸

وَعَوْدُ حَافِضٍ لَدَى عَطْفٍ عَلَى ضَمِيرٍ خَفْضٍ لَزِمًا قَدْ جُعِلَا

و ع و د خ ا	ف ض ن ل د ی	ع ط ف ن ع ل ی	ض م ی ر خ ف	ض ن ل ا ز م ن	ق د ج ع لا
هـ/ا//	هـ/ا//	هـ/ا//	هـ/ا//	هـ/ا//	هـ/ا//
مُتَّفَعِلٌ	مُتَّفَعِلٌ	مُتَّفَعِلٌ	مُتَّفَعِلٌ	مُتَّفَعِلٌ	مُتَّفَعِلٌ

“Mecrur zamire atıf yaparken tekrar harfî cerle atıf yapılması gerekli görülmüştür.”

“Bana göre ise gerekli değildir. Zira hem şiirde hem de sahîh nesirde örnekleri vardır.”⁷⁷⁹

لَكِنَّ الرَّاٰسِخُوْنَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُوْنَ يُؤْمِنُوْنَ بِمَا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُقِيمِيْنَ الصَّلَاةَ

“Onlar arasından ilimde derinleşmiş olanlarla müminler ki bunlar sana indirilene ve senden önce indirilmiş olana iman ederler namazı kılanlar...”⁷⁸⁰

İbnu'l-Cevzî bu ayet-i kerimede geçen وَالْمُقِيمِيْنَ kelimesinin irabı hakkında dört görüş olduğunu izah etmektedir. Konuyla alakalı olanı da şöyle açıklamıştır. Buna göre وَالْمُقِيمِيْنَ kelimesi ayet-i kerimede daha önce geçen مِنْهُمْ kelimesindeki mecrur هُمْ zamirine atfedilmiştir.⁷⁸¹ Daha önce de ifade edildiği üzere bazı âlimler, böyle bir atfı caiz görmezken diğer bazıları ise hiçbir sakınca görmemektedir. İbnu'l-Cevzî burada da farklı görüşleri nakledip tercihi okuyucuya bırakmaktadır. Daha yaygın olan görüşe göre ise ayet-i kerimede وَالْمُقِيمِيْنَ kelimesi övgü amaçlı olarak bir önceki kelimelere atfedilmeyerek mahzûf bir fiilin mefulü yapılmıştır. Ayet-i kerimenin takdiri şu şekilde yapılmıştır: “أَذْكُرُ الْمُقِيمِيْنَ الصَّلَاةَ” “Namazını dosdoğru kılanları an!” Arapçada normalde matuf matufun aleyhe irab yönünden uymak zorundadır. Ancak bu kurala riayet edilmeyip sıfat mevsufundan kesilerek takdiri bir cümle oluşturulur. Bundan maksat övme veya yermedir. Nitekim şaire Hirnik bint. Heffân el-Kaysiyye de (ö.?) şöyle demiştir (Kâmil):

لَا يَبْعَدَنَّ قَوْمِي الدِّينَ هُمْ سُمُّ الْعِدَاةِ وَآفَةُ الْجُرَرِ

النَّارِلَيْنِ بِكُلِّ مُعْتَرِكٍ وَالطَّيِّبُونَ مَعَاقِدُ الْأُرَرِ⁷⁸²

فِي التَّظْمِ وَالنَّثْرِ الصَّحِيحِ مُبْتَنًى			وَلَيْسَ عِنْدِي لَازِمًا إِذْ قَدْ أَتَى		
ح م ث ب تا	ن ث ر ص ص حي	ف ن ظ م ون	إ ذ ق د أ تى	دي لا ز من	و لي س عن
هـ//هـ	هـ//هـ	هـ//هـ	هـ//هـ	هـ//هـ	هـ//هـ
مُتَّفَعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ	مُسْتَفْعِلٌ

⁷⁷⁹ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâi el-Endelüsî el-Ceyyânî İbnu Malik, *Elfiyyetu İbni Mâlik* (Mekke: Dâru't-Teavun, ts.), 48.

⁷⁸⁰ en-Nisâ 4/162.

⁷⁸¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/498.

⁷⁸²

“Kavmim hiç helak olmasın!”

Onlar düşmanların zehri, develerin afetidir.

(Sürekli develeri kesip misafirlere ikramda bulunan cömert insanlardır.)”⁷⁸³

“Her savaşa katılırlar. Harama bel çözmezler, çok iffetlidir onlar.”

Görüldüğü üzere şair burada النَّارِلَيْنَ kelimesini mansup yapmıştır. Hâlbuki bir önceki ve sonraki kelimeler merfu konumda olduğu için normalde onun da merfu olması gerekirdi. Kısacası şair burada zihninde övgüyü tasarlayarak kelimeyi atıf zincirinden koparmıştır.

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَآئِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ

“Hani biz, İsrâiloğulları’ndan: ‘Sâdece Allah’a kulluk edeceksiniz, ana-babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilikte bulunacaksınız!’ diye söz almıştık.”⁷⁸⁴

سُمُّ الْعِدَاةِ وَأَفَةُ الْجُزْرِ			لَا يَنْبَغُ قَوْمِي الَّذِينَ هُمُ		
ج ز ري	ة و آ ف تل	سم مل ع دا	ن ه مو	قو مل ل ذي	لا يب ع دن
///ه	/ه/ه/ه/	/ه/ه/ه/	///ه	/ه/ه/ه/	/ه/ه/ه/
مُتَقَا	مُتَقَاعِلُنْ	مُتَقَاعِلُنْ	مُتَقَا	مُتَقَاعِلُنْ	مُتَقَاعِلُنْ
وَالطَّيِّبُونَ مَعَاقِدُ الْأُزُرِ			النَّارِلَيْنِ بِكُلِّ مُعْتَرِكٍ		
أ ز ري	ن م ع اق دل	وط طي ي بو	ت ر كن	ن ب كل ل مع	ان ناز لي
///ه	/ه/ه/ه/	/ه/ه/ه/	///ه	/ه/ه/ه/	/ه/ه/ه/
مُتَقَا	مُتَقَاعِلُنْ	مُتَقَاعِلُنْ	مُتَقَا	مُتَقَاعِلُنْ	مُتَقَاعِلُنْ

⁷⁸³ el-Ferâhîdî, *el-Cümel fi'n-nahvi*, 88; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/57; el-Muberred, *el-Kâmil fi'l-luğati ve'l-edeb*, 3/31; İbnu's-Serrâc, *el-Usûlu fi'n-nahvi*, 2/40; es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/64; es-Suhari, *el-İbane*, 1/421; el-Enbârî, *el-İnsaf fi mesâili'l-hilaf*, 2/383; et-Tâî, *Şerhu'l-kafiyeti's-şafiye*, 2/1063; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 3/319; İbnu Manzur, *Lisanu'l-Arab*, ts., 5/214; İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, 3/283; el-Halebi el-Mısri Muhammed b. Yusuf b. Ahmed Muhibbuddin Nâzırı'l-Ceyş, *Temhîdu'l-kavâid bi şerhi teshîli'l-fevâid* (Kahire: Dâru's-Selâm li't-Tibaa ve'n-Neşri ve't-Tevzi ve't-Terceme, ts.), 2/416; İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtîbî, *el-Mekâsîdu's-şâfiye fi şerhi'l-Hulâsati'l-Kâfiye*, thk. Abdulmecîd Katamış (Mekke: Ma'hadî'l-Buhûsi'l-İlmiyyeti ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmiyyi bi Câmiati Ummi'l-Kura, 1428), 3/1457; Ali b. Muhammed b. İsâ el-Eşmûnî, *Şethu'l-Eşmûnî li Elfîyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419), 2/326; Ebû'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-Ezherî, *Şerhu't-tasrîh ala't-Tavdîh*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421), 2/123; es-Suyutî, *el-Müzhir fi ulumi'l-luğa ve envaiha*, 1/113; el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 5/41; es-Sabbân, *Haşiyetu's-Sabbân*, 3/100; Şürrâb, *Şerhu's-şevâhidi's-şi'riyye*, 1/498; Yakûb, *el-Mu'cemu'l-Mufassal*, 3/481.

⁷⁸⁴ el-Bakara 2/83.

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle söylemektedir: Ayet-i kerimede geçen وَذِي kelimesi bir önceki وَالْوَالِدَيْنِ kelimesine matuftur. Ayetin takdirini şu şekilde yapmıştır: “وَوَصَّيْنَاهُمْ بِذِي الْقُرْبَىٰ أَنْ يَصْلُوا أَرْحَامَهُمْ” Onlara akrabalarla sıla-ı rahimde bulunmalarını emrettik.”⁷⁸⁵ Yani burada da harf-i cer hazfedilmiştir.

وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي هُوَ الْحَدِيثُ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ بِعِيرٍ عَلِيمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا

“İnsanlar arasında öyleleri vardır ki bilgisizlik yüzünden başkalarını Allah yolundan saptırmak ve o ayetleri alay konusu etmek için eğlendirici sözler kullanırlar.”⁷⁸⁶

Bu ayet-i kerimede geçen وَيَتَّخِذَ fiilinin sonu bazı kıraat âlimleri tarafından ötreli diğer bazısı tarafından ise fethalı bir şekilde tilavet edilmiştir. Fethalı okuyanlara göre وَيَتَّخِذَ fiili önce geçen لِيُضِلَّ fiiline matuftur. Ötreli okuyanlara göre ise وَيَتَّخِذَ fiili ayet-i kerimenin başında geçen يَشْتَرِي fiiline matuftur.⁷⁸⁷

مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَى وَالْأَصَمِّ وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ

“Bu iki grubun durumu, kör ve sağır olan kimse ile gören ve işiten kimsenin durumuna benzer.”⁷⁸⁸

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimede geçen atıflarla ilgili de şunları söylemektedir. Ayet-i kerimede geçen كَالْأَعْمَى وَالْأَصَمِّ وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ sıfatlar birbirine atfedilmiştir.⁷⁸⁹ Nitekim şair şöyle demiştir (Tavîl):

يَظُنُّ سَعِيدٌ وَابْنُ عَمْرٍو بَأَنِّي إِذَا سَأَمَنِي دُلًّا أَكُونُ بِهِ أَرْضَى⁷⁹⁰

⁷⁸⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/84.

⁷⁸⁶ Lokmân 31/6.

⁷⁸⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/430.

⁷⁸⁸ Hûd 11/24.

⁷⁸⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2/367.

⁷⁹⁰ Araştırdığımız kaynaklarda şair hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmasa da şiirin, Saîd b. Amr b. Osman b. Affân'a söylenildiği tespit edilmiştir.

يَظُنُّ سَعِيدٌ وَابْنُ عَمْرٍو بَأَنِّي	إِذَا سَأَمَنِي دُلًّا أَكُونُ بِهِ أَرْضَى
ي ظ ن ن	ب ه ي أ ر ض ي
س ع ي د ن و ب	أ ك و ن
ن ع م ر ن	م ن ي ذ ل ن
ب أ ن ن ي	إ ذ ا س ا
ه // ه //	ه // ه //
ه // ه //	ه // ه //
ه // ه //	ه // ه //
ه // ه //	ه // ه //

“İbnu Amr, Sait zannediyor ki beni aşağılayınca buna rıza göstereceğim.”⁷⁹¹

Burada şair وَابْنُ عَمْرٍو terkiibini سعيدٌ kelimesine atfetmiştir. Hâlbuki iki sıfatta aynı kişiye aittir.

التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْآمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ

“O tövbe-kârlar, ibadet edenler, hamdedenler, dünyada yolcu gibi yaşayanlar, rükûa varanlar, secde edenler ve iyiliği teşvik edip kötülükten alıkoyanlar...”⁷⁹²

Bu ayet-i kerime de geçen وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ kelimesinin başına atıf harfi vâvın gelmesini müfessir şöyle izah etmektedir: Ayet-i kerime de geçen وَالنَّاهُونَ kelimesinin başına atıf harfi vâvın gelmesi şundan dolayıdır. Araplar yedi kelimeyi birbirine atıf harfi kullanmadan bağlar, sekizincisine gelince atıf harfi kullanarak cümleyi tamamlar. Bu vâva nahiv ilminde وَأُو الثَّمَانِيَةِ denir.⁷⁹³ İkinci görüşe göre ise vâvın وَالنَّاهُونَ kelimesinin başına gelmesinin nedeni şudur: İyiliği emredenler aynı zamanda kötülüğe engel olmaktadır.⁷⁹⁴ Diğer bir ifade ile emr-i bil-maruf, nehy-i ani'l-münkerden ayrılmaz bir bütündür.⁷⁹⁵ İşte bundan dolayı bu kelimeler burada vâv ile birbirine atfedilmiştir.⁷⁹⁶

لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا

“Her birinize bir şeriat ve bir yol yöntem verdik.”⁷⁹⁷

İbnu'l-Cevzî 'ye göre bu ayet-i kerime de geçen شِرْعَةً ve مِنْهَاجًا kelimeleri manaları aynı ancak lafızları farklı olduğu için birbirine atfedilmiştir. Manaları yakın fakat aralarında ince

مَفَاعِيلُنْ

فَعُولُ

مَفَاعِيلُنْ

فَعُولُنْ

مَفَاعِيلُنْ

فَعُولُنْ

مَفَاعِيلُنْ

فَعُولُ

⁷⁹¹ el-Enbârî, el-Ezdâd, 110.

⁷⁹² et-Tevbe 9/112.

⁷⁹³ es-Seâlibî, Fıkhu'l-luğati ve sirru'l-arabiyyeti, 248; Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed el-Harîrî, Dürretü'l-ğavvâs fî evhâmi'l-havâs, thk. Arafat Matarci (Beyrut: Müessesetü'l-kütübi's-sekafiyye, 1418), 31; el-Murâdî, el-Cena'd-dânî fî hurûfi'l-meânî, 167; İbn Hişâm, Muğni'l-lebîb, 474; Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, el-Kâmusu'l-Muhî, thk. Muhammed Naîm el-Araksusi (Beyrut: Müessesetü'r-risâle li't-tibaa ve'n-neşri ve't-tevzi, 1426), 1355; el-Hemezânî, el-Keşkül, 1/295.

⁷⁹⁴ İbn Hişâm, Muğni'l-lebîb, 476.

⁷⁹⁵ Ahmed b. Muhammed el-Hafacî, Şerhu dürretü'l-ğavvâs fî evhâmi'l-havâs, thk. Abdulhafız Ferağlî - Ali el-Karanî (Beyrut: Dâru'l-ciyl, 1417), 142.

⁷⁹⁶ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 2/303; ez-Zebîdî, Tâcu'l-arus, 40/522.

⁷⁹⁷ el-Mâide 5/48.

nüans bulunduğu görüşünü de değerlendirmiştir.⁷⁹⁸ Lafızları farklı ama anlamları aynı kelimelerin, birbirine atfedildiğine dair şair Hutay'e'nin şu beytiyle istiṣhat etmiştir (Tavîl):⁷⁹⁹

أَلَا حَبْدًا هِنْدٌ وَأَرْضٌ بِهَا هِنْدٌ وَهِنْدٌ أَتَى مِنْ دُوْحَا النَّأْيِ وَالْبُعْدِ⁸⁰⁰

“Dikkat edin! Hint ve onun bulunduğu yer ne güzel yerdir.

Gel gör ki Hint çok uzaklarda.”⁸⁰¹

Burada şair النَّأْيِ ve الْبُعْدِ kelimelerini, anlamları aynı fakat lafızları farklı olduğu için birbirine atfetmiştir.

أَوَلَمْ يَهْدِ لِلَّذِينَ يَرِثُونَ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ أَهْلِهَا أَنْ لَوْ نَشَاءُ أَصَبْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَنَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ

“(Eski) sahiplerinden sonra yeryüzüne vâris olanlara hâlâ şu gerçek belli olmadı mı? Biz dileyseydik onları da günahlarından dolayı musibetlere uğrattırdık. Biz onların kalplerini mühürleriz de onlar (gerçekleri) işitemezler.”⁸⁰²

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerime ile ilgili şunları söylemektedir: Normalde mazi fiile mazi, muzari fiile de muzari fiil atfedilmelidir. Ancak bu ayet-i kerimede mazi olmasına rağmen muzari anlamında kullanılan fiil vardır. Şöyle ki نَطْبَعُ muzari bir fiil olmasına rağmen mazi bir fiil olan أَصَبْنَا fiiline atfedilmiştir. Lakin bu fiil mazi olsa da mana açısından muzaridir. Muzari olarak takdiri şu şekildedir: نُصِيبُ. Bu durum şu ayet-i kerime için de geçerlidir:⁸⁰³

تَبَارَكَ الَّذِي إِنْ شَاءَ جَعَلَ لَكَ خَيْرًا مِنْ ذَلِكَ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَيَجْعَلُ لَكَ قُصُورًا

⁷⁹⁸ el-Askerî, *el-Furûku 'l-luğaviyye*, 23.

⁷⁹⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdü 'l-mesîr*, 1/555.

⁸⁰⁰

أ	ب	و	ه	أ	ن	ي	و
أ	ب	و	ه	أ	ن	ي	و
أ	ب	و	ه	أ	ن	ي	و
أ	ب	و	ه	أ	ن	ي	و
أ	ب	و	ه	أ	ن	ي	و
أ	ب	و	ه	أ	ن	ي	و
أ	ب	و	ه	أ	ن	ي	و
أ	ب	و	ه	أ	ن	ي	و

⁸⁰¹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşâr el-Enbarî, *ez-Zâhir fî meânî kelimâti 'n-nâs*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1412), 1/62; İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fikhi 'l-luğa*, 60; el-Hafacî, *Sirru 'l-fesaha*, 103; es-Suhari, *el-İbane*, 1/142; İbn Yaîş, *Şerhu 'l-Mufasssal*, 1/54; Şürrâb, *Şerhu 'ş-şevâhidi 'ş-şi'riyye*, 1/349; Yakûb, *el-Mu'cemu 'l-Mufasssal*, 2/257.

⁸⁰² el-A'râf 7/100.

⁸⁰³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdü 'l-mesîr*, 2/141.

“Allah, öyle aşkın ve cömerttir ki, eğer isterse sana bundan daha hayırlısını, içinden ırmakların aktığı şirin bahçeler verir; senin için saraylar yapar.”⁸⁰⁴

Yukarıda olduğu gibi bu ayet-i kerimede de شَاءَ fiili mazi formatında olmasına rağmen muzari anlamında kullanılmıştır. Bu kullanımın Arap şiirinde yansımalarından birisi de Ka’neb b. Ummu Sahib’in (ö.96/715) şu beytidir (Basît):

إِنْ يَسْمَعُوا رَيْبَةً طَارُوا بِهَا فَرَحًا مَيِّ وَمَا سَمِعُوا مِنْ صَالِحٍ دَفَنُوا⁸⁰⁵

“ Benimle ilgili bir dedikodu duysalar sevinçten uçarlar.

Güzel işlerimi duyduklarında ise gömerler/gizlerler.”⁸⁰⁶

Ayet-i kerimelerde olduğu gibi şair de yukarıdaki şiirde geçen lafzen mazi görünümlü دَفَنُوا fiilini muzari anlamda kullanmıştır. Burada geçen ayet ve şiirlerde şart edatları mazi fiillerin başına gelip manalarını muzariye çevirdiğinden dolayı birbirlerine atfedilmeleri caiz görülmüştür.

وَأِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُخَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ

“İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi ondan hesaba çeker. Sonra dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder.”⁸⁰⁷

Müfessire göre bu ayet-i kerimede geçen يُعَذِّبُ ve يَغْفِرُ fiilleri bazı kıraat âlimleri tarafından merfu, diğer bazıları tarafından ise meczum olarak tilavet edilmiştir. Meczum olarak okunduğunda bir önce geçen meczum يُخَاسِبُ fiiline atfedilir. Merfu olarak okunduğunda ise cümle, müstenefe/yeni bir cümle olarak sayılır.⁸⁰⁸

⁸⁰⁴ el-Furkân 25/10.

⁸⁰⁵

مَيِّ وَمَا سَمِعُوا مِنْ صَالِحٍ دَفَنُوا				إِنْ يَسْمَعُوا رَيْبَةً طَارُوا بِهَا فَرَحًا			
د ف نو	من ص ل حن	س م عو	من ي و ما	ف ر حن	طا رو ب ها	ري ب تن	إن يس م عو
///هـ	/هـ//هـ/هـ	///هـ	/هـ//هـ/	///هـ	/هـ//هـ/هـ	///هـ	/هـ//هـ/هـ
فَعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	فَعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ

⁸⁰⁶ el-Fârâbî, *es-Sıhah*, 5/2068; es-Suhari, *el-İbane*, 4/162; el-Yemenî, *Şemsu'l-Ulûm*, 4/2119; et-Tâî, *Şerhu'l-kafiyeti's-şafiye*, 3/1586; İbnu Manzur, *Lisanu'l-Arab*, ts., 13/10; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arus*, 34/164.

⁸⁰⁷ el-Bakara 2/284.

⁸⁰⁸ İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/254.

2.1.18. Fiil-i Muzariyi Nasp Edenler

Arapçada fiil-i muzariyi nasp eden en yaygın edatlar, *لَنْ-كَيْ-إِذَنْ* edatlarıdır.⁸⁰⁹ Bu edatların en köklüsü *أَنَّ* edatıdır. *أَنَّ* fiil-i muzariyi nasp ettiği gibi aynı zamanda onu mastara çevirir. Mesela *الرجل يذهب إلى البيت* “adam eve gidiyor” cümlesindeki *يذهب* fiilinin başına *أَنَّ* edatı gelip cümle tekrar şöyle kurulunca *يريد الرجل أن يذهب إلى البيت* manası “adam eve gitmek istiyor” olur. *لَنْ* edatı ise fiili muzariyi nasp ettiği gibi aynı zamanda onu gelecek zamana mahsus kılar. Mesela: *لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ ۚ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ* “Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça gerçek iyiliğe erişemezsiniz. Küçük büyük her ne verirsiniz, Allah onu kesinlikle bilir.”⁸¹⁰ *كَيْ* edatı ise niçin sorusunun cevabı konumunda kullanılır: Mesela: *أتيت إلى مكة كي أتعلم اللغة العربية* “Arapça öğrenmek için Mekke’ye geldim.” *إِذَنْ* edatı ise şöyle bir cümlenin cevabı konumunda olur: *إذن تنجح* “çok ders çalışıyorum” diyen kimseye cevaben *أدرس كثيرا* “o zaman başarılı olursun.” denir. Ancak İbn Mâlik *أَنَّ* edatını bazı Arapların mastariyye anlamı taşıması açısından *مَا* edatı gibi kabul ettiğini ve dolayısıyla amel ettirmediklerini söylemektedir (Recez):

وَبَعْضُهُمْ أَهْمَلُ أَنْ حَمَلًا عَلَى مَا أُخْتِيهَا حَيْثُ اسْتَحَقَّتْ عَمَلًا⁸¹¹

“ Bazı Araplar *أَنَّ* edatını benzeri olan *مَا* edatına hamlederek amel etmesi gerektiği yerde amel ettirmemişlerdir.”⁸¹²

⁸⁰⁹ Bedruddin el-Murâdî, *Tevdihu'l-Mekâsid*, 3/1228; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, 4/3; Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî*, 3/179.

⁸¹⁰ Âl-i İmrân 3/92.

⁸¹¹

وَبَعْضُهُمْ أَهْمَلُ أَنْ حَمَلًا عَلَى	مَا أُخْتِيهَا حَيْثُ اسْتَحَقَّتْ عَمَلًا				
ويعضهم	أهمل أن	حملن على	ما أختها	حيث تستحق	قت ع م لن
//ه//ه	ه//ه//ه	ه/ه/ه/ه	ه/ه/ه/ه	ه/ه/ه/ه	ه//ه//ه
مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ	مُسْتَفْعِلُنْ

⁸¹² İbnu Malik, *Elfiyyetu İbni Mâlik*, 57.

إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ

“Bir şeyi istediğinde, O’nun buyruğu ‘ol!’ demekten ibarettir; hemen olurur.”⁸¹³

Bu ayet-i kerimede geçen يَكُونُ fiilini cumhur merfu olarak okumuştur. Bu kıraate göre ayet-i kerimede geçen فَ edatı atıf harfidir. Lakin kıraat imamlarından bu fiili mansup okuyanlar da vardır.⁸¹⁴ Mansup okunmasının gerekçesi şöyledir: Fiilin başındaki fa (فَ) sebebiyye fası olarak kabul edilir. Malum olduğu üzere sebebiyye fasından (فَ) sonra gelen muzari fiiller vücuben gizli bir اُ ile mansup olur.⁸¹⁵

فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلْ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلْ

“Keşke bizim şefaathçilerimiz olsa da bize şefaath etseler veya (dünyaya) geri döndürülsek de yapmış olduğumuz amelleri başka türlü yapsak!”⁸¹⁶

Bu ayet-i kerime hakkında şu bilgiler verilmiştir: Ayet-i kerimede geçen فَيَشْفَعُوا ve فَنَعْمَلْ fiilleri istifhamdan (هل) sonra cevap olarak geldikleri için mansup olmuştur. Çünkü istifhamdan sonra gelen fiiller gizli bir اُ ile mansup olur.⁸¹⁷ ez-Zeccâc ise نُردُّ cümlesinin نُردُّ اُ anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁸¹⁸ Zira zaten atıf edatı olan وُ cümleyi bir önce geçen soru cümlesine bağlamaktadır.

وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ يَزَكِّي أَوْ يَذَّكَّرُ فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرَى

“Belki o, arınacaktır, ne bilirsin? Yahut da öğüt alacaktır da ondan faydalanacaktır.”⁸¹⁹

⁸¹³ Yâsîn 36/82.

⁸¹⁴ İbnu'l-Cevzî, Zâdü'l-mesîr, 1/105.

⁸¹⁵ İbnu's-Serrâc, el-Usûlu fi'n-nahvi, 2/183; el-Enbârî, el-İnsaf fi mesâili'l-hilaf, 2/454; İbn Yaîş, Şerhu'l-Mufasssal, 4/239; İbn Hişâm, Şerhu Katri'n-Nedâ, 71; İbn Hişâm, Evdahu'l-Mesâlik, 1/106; Nâzîru'l-Ceyş, Temhîdu'l-kavâid bi şerhi teshîli'l-fevâid, 2/786; el-Aynî, Şerhu's-Şevâhidi'l-Kübra, 1/322; el-Cevcerî, Şerhu Şuzûri'z-Zeheb, 2/533; el-Eşmûnî, Şerhu'l-Eşmûnî ala Elfîyyeti İbni Mâlik, 1/256; el-Bağdâdî, Hizânetü'l-edeb, 8/524; Eyyûb b. Musa el-Hüseynî el-Karîmî el-Kefevî Ebu'l-Beka, el-Kulliyât, thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısrî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 1005; es-Sabbân, Haşiyetu's-Sabbân, 3/441; Şürrâb, Şerhu's-Şevâhidi's-Şi'riyye, 1/103.

⁸¹⁶ el-A'râf 7/53.

⁸¹⁷ İbnu'l-Cevzî, Zâdü'l-mesîr, 2/126.

⁸¹⁸ Zeccâc, Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu., 2/342.

⁸¹⁹ Abese 80/3-4.

Bu ayet-i kerimede geçen فَتَنْفَعُهُ fiili bazı kıraat imaları tarafından mansup diğerleri tarafından ise merfu olarak okunmuştur.⁸²⁰ Mansup okunmasının sebebi daha önce geçen soru cümlesi ve لَعَلَّ dir. Çünkü temenniden sonra gelen fiil-i muzarinin başında fa olduğu zaman gizli bir اُنْ ile mansup olur.⁸²¹ Merfu okunmasının sebebi ise bir önceki fiile atfedilmesidir.

يَا لَيْتَنَّا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بآيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

“Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha rabbimizin ayetlerini yalan saymayıp inananlardan olsak.”⁸²²

Bu ayet-i kerimede geçen وَلَا نُكَذِّبُ fiili bazı kıraat imamları tarafından mansup diğer bazıları tarafından ise merfu okunmuştur.⁸²³ Ayet-i kerime mansup okunduğu zaman irabı şöyle yapılmıştır: Vâvdan sonra gelen وَلَا نُكَذِّبُ fiili, kendisinden önce temenni manası içeren يَا لَيْتَنَّا نُرَدُّ cümlesinden sonra geldiği için mansup kılınmıştır. Ayet-i kerime merfu okunduğu zaman irabı şöyle yapılmıştır: وَلَا نُكَذِّبُ fiilinden önce يَا لَيْتَنَّا takdir edilmiştir.⁸²⁴ Bu durumda temenninin cevabı olmayacağı için fiil mansup olmak zorunda değildir. Ahfeş’e göre ise merfu olduğu zaman yemin gibi sayılır.⁸²⁵ Bu durumda ayetin takdiri şu şekildedir: وَلَا نُكَذِّبُ وَاللَّهُ بآيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونُ وَاللَّهُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

Görüldüğü üzere müfessir, sürekli farklı kıraatlere işaret etmekte ve irap vecihlerini de izah etmektedir.

رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ

“Ey Rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim ki ey Rabbim, onlar namazı kılsınlar.”⁸²⁶

Bu ayet-i kerimede geçen mansup muzari fiilin لِيُقِيمُوا başında bulunan lamın muteallakı konusunda iki farklı görüş vardır. Birinci görüşe göre lamın muteallakı otuz beşinci ayet-i

⁸²⁰ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 4/400.

⁸²¹ Zeccâc, Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu., 5/283.

⁸²² el-En'âm 6/27.

⁸²³ İbnu'l-Cevzî, Zâdu'l-mesîr, 2/20.

⁸²⁴ Zeccâc, Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu., 2/239.

⁸²⁵ el-Ahfeş, Meâni'l-Kur'an, ts., 1/297.

⁸²⁶ İbrâhîm 14/37.

kerimede geçen وَأَجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ تَعْبُدَ الْأَصْنَامَ “Beni ve çocuklarımı putlara tapmaktan uzak tut!” dur.

Buna göre ayet-i kerimenin manası şöyle olur: “Beni ve çocuklarımı putlara tapmaktan uzak tut ki namazı dosdoğru kılsınlar.” İkinci görüşe göre ise lamın muteallakı ayet-i kerimede geçen أَسْكَنْتُ fiilidir. Bu durumda ayet-i kerimenin manası ilk verilen meal ile örtüşmektedir.⁸²⁷

2.1.19. Fiil-i Muzariyi Cezm Edenler

Arapçada sâdece bir tane fiil-i muzariyi cezm eden edatlar لا في النهي لم -لما- لام الأمر- لا في النهي edatlarıdır. لم edatı muzari fiilin başına gelip sonunu cezmeder ve onu anlam olarak maziye çevirir.⁸²⁸ Mesela: لم يخرج الضيوف من الغرفة “Misafirler odadan çıkmadı.” لما edatı da muzari fiilin başına gelir ve onu maziye çevirir. Yalnız bu edat anlam açısından لم edatından daha kapsamlıdır. Çünkü bu edat geçmiş zamanın tümünü kapsayan bir olumsuzluk manası içermektedir. Misal: لما يخرج الضيوف من الغرفة “Misafirler henüz odadan çıkmadılar.” لام الأمر ise muzari fiili cezmettiği gibi üçüncü şahıs emir kipine çevirir. Mesela: ليذهب إلى الجامعة “Üniversiteye gitsin.” لا في النهي ise muzariyi cezm ettiği gibi olumsuz emir kipine çevirir. Mesela: لا تفتح الباب “Kapıyı açma.” Bunların dışında iki tane fiil-i muzariyi cezm eden edatlar da vardır.⁸²⁹

وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا

“Hep birlikte Allah’ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın.”⁸³⁰

Bu ayet-i kerimede geçen وَلَا تَفَرَّقُوا fiili nehiy la’sı ile meczumdur. Aslıyla fiil تَفَرَّقُوا idi. Fiilin sonundaki nun cezme delalet etmesi için hazfedildi.⁸³¹ Müellif burada Ef’al-i hamse/beş fiilin irabına işaret etmektedir. Malum olduğu üzere beş fiilin ref halinde nunları sabittir, nasp

⁸²⁷ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 2/515.

⁸²⁸ İbn Hâcib, *el-Kâfiye*, 46; İbn Hişâm, *Şerhu katri’n-nedâ ve belli’s-sâdâ*, 79; Ali el-Cârim, *en-Nahvu’l-vâdih fî kavâidi’l-luğati’l-Arabiyye*, 1/10.

⁸²⁹ Detaylı bilgi için bkz: İbn Hâcib, *el-Kâfiye*, 46; İbn Hişâm, *Şerhu katri’n-nedâ ve belli’s-sâdâ*, 79; Ali el-Cârim, *en-Nahvu’l-vâdih fî kavâidi’l-luğati’l-Arabiyye*, 1/10.

⁸³⁰ Âl-i İmrân 3/103.

⁸³¹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/312.

ve cezm halinde ise nunları düşer.⁸³² Müellif, kendi ifadelerinden de anlaşılacağı üzere birçok yerde olduğu gibi burada da ez-Zeccâc'dan istifade etmiştir.⁸³³

وَأَخِي هَارُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسَلْهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي

“Kardeşim Harun benden daha açık ve düzgün konuşur. Onu da beni doğrulayan bir yardımcı olarak yanımda gönder.”⁸³⁴

Bu ayet-i kerimede geçen يُصَدِّقُنِي fiili bazı kıraat imamları tarafından merfu diğerleri tarafından ise meczum okunmuştur. Meczum olarak okunmasının sebebi kendinden önce emri hazır olan فَأَرْسَلْهُ fiilinin gelmesidir. Zira emirden sonra gelen muzari fiiller meczum olur. Merfu olarak okunduğunda ise hemen bir önceki رِدْءًا kelimesinin sıfatı olur.⁸³⁵ Yukarıdaki meal merfu okunuşa göre verilmiştir. Meczum olarak okunduğunda ise mana şöyle olur: “Kardeşim Hârûn benden daha açık ve düzgün konuşur. Onu da benimle beraber bir yardımcı olarak gönder ki beni tastik etsin.” İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin irabı konusunda da ez-Zeccâc'dan yararlanmıştır.⁸³⁶

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِّنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنفُسِكُمْ
ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ يَعْنِي لَكُمْ دُنُوبَكُمْ

“Ey iman edenler! Sizi, elem verici azaptan kurtaracak bir ticareti size göstereyim mi? Allah’a ve Resulüne iman edersiniz, Allah yolunda mallarınızla ve canlarınızla cihad edersiniz. Bilirseniz bu sizin için daha hayırlıdır. Sizin günahlarınızı bağışlar.”⁸³⁷

Bu ayet-i kerimede geçen تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ cümlesindeki fiiller lafzen muzari olsalar da mana bakımından emir anlamı taşıdıkları için mezkûr fiillerden sonra gelen يَعْنِي muzari fiili meczum olmuştur.⁸³⁸ Buna belagat ilminde haberi cümle şeklinde olan fakat inşâi mana taşıyan cümle denir. Müellif, ayet-i kerimenin takdiri şu şekilde yapmıştır: آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ “Allah’a ve resulüne iman edin ki sizi bağışlasın...” Müellif, ez-Zeccâc'dan

⁸³² İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, 1/92; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî ala Elfiyyeti İbni Mâlik*, 1/75.

⁸³³ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 1/450.

⁸³⁴ el-Kasas 28/34.

⁸³⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/384.

⁸³⁶ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 4/144.

⁸³⁷ es-Saf 61/10-12.

⁸³⁸ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/279.

naklen bazı nahivcilerin bu ayet-i kerimeyi irap ederken şöyle dediklerini ifade etmektedir: Ayet-i kerimde geçen يَغْفِرُ fiilinin meczum olmasının sebebi, kendinden önceki هَلْ أَذُنُكُمْ cümlesidir. ez-Zeccâc’a göre bu irap tercihi doğru değildir. Zira bu durumda يَغْفِرُ fiili هَلْ أَذُنُكُمْ istifham cümlesine cevap olacağı için şöyle yanlış bir mana ortaya çıkar: “Ey iman edenler! Sizi, elem verici azaptan kurtaracak bir ticareti size göstereyim mi? Sizin günahlarınızı bağışlar.”⁸³⁹

وَمَنْ يَعْتَصِم بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

“Kim Allah’a sınıksız bağlanırsa, kesinlikle o, doğru yola iletilmiştir.”⁸⁴⁰

Müfessir, birçok yerde olduğu gibi bu irabı da ez-Zeccâc’dan naklederek ⁸⁴¹ ayet-i kerimde geçen يَعْتَصِمُ fiilinin مَنْ ile meczum olup şart cümlesi olduğunu هَلْ أَذُنُكُمْ cümlesinin ise cevap cümlesi olduğunu söylemektedir.⁸⁴²

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

“ Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah’tan bir ibret olarak ellerini kesin. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir.”⁸⁴³

Bu ayet-i kerimde geçen وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ aslında şart cümlesi şeklinde değerlendirilir.

Çünkü bu cümleden sonra gelen فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا cümlesinin başına fây-ı cevâbiyye gelmiştir.⁸⁴⁴ Bu harfin getirilmesi aslında kendisinden önce şart cümlesi olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla ayet-i kerimenin şart cümlesi formatındaki takdiri şöyle olur: “ مَنْ سَرَقَ فَاقْطَعْ يَدَهُ: “ Her kim hırsızlık yaparsa elini kes/in.”⁸⁴⁵

وَيَا قَوْمِ هَذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةٌ فَمَرْوُهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابٌ قَرِيبٌ

“Ey kavmim! İşte size mucize olarak Allah’ın gönderdiği dişi deve. Onu bırakın Allah’ın mülkünde otlasın. Ona kötülük etmeyin; sonra sizi, yaklaşan bir azap yakalar.”⁸⁴⁶

⁸³⁹ Zeccâc, *Meâni’l-Kur’an ve i’râbuhu.*, 1/226.

⁸⁴⁰ Âl-i İmrân 3/101.

⁸⁴¹ Zeccâc, *Meâni’l-Kur’an ve i’râbuhu.*, 1/448.

⁸⁴² İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/310.

⁸⁴³ el-Mâide 5/38.

⁸⁴⁴ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/544.

⁸⁴⁵ Zeccâc, *Meâni’l-Kur’an ve i’râbuhu.*, 2/172.

⁸⁴⁶ Hûd 11/64.

Bu ayet-i kerimede geçen تَأْكُلْ şartın cevabı konumunda olan muzari fiil, فَذَرُوهَا fiilinden dolayı meczumdur. فَذَرُوهَا emir kipinde olduğu için anlam bakımından şart cümlesi gibidir. Buna göre ayet-i kerimenin takdirini şöyle yapmıştır: إِنْ تَذَرُوهَا تَأْكُلْ “ Şayet deveyi bırakırsanız yer...”⁸⁴⁷ Yani bu cümle gizli bir إِنْ nin takdiri ile şart cevap cümlesi hükmündedir.

وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ

“Keşke zalimler -azapla yüz yüze geldiklerinde anlayacakları gibi- şimdi de bütün kuvvetin Allah’a ait olduğunu ve Allah’ın azabının çok şiddetli olduğunu anlasalardı!”⁸⁴⁸

Bu ayet-i kerimede geçen يَرَى şart fiilinin cevabı hazfedilmiştir. Hazfedilmeden önceki takdiri şu şekilde yapılmıştır: لَرَأَيْتُمْ أَمْرًا عَظِيمًا “ Elbette büyük bir olay görürdünüz.” Müellif bu hazıftaki inceliği şöyle izah etmiştir: Muhatabın zihninde azaba dair türlü türlü sahneler canlanması için cevap cümlesi hazfedilmiştir. Dolayısıyla burada hazif yapılmayıp normal bir şekilde cümle zikredilse, cümle bu geniş anlam zenginliğini kaybetmiş olacaktır.⁸⁴⁹

وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهٍ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهٍ

“Kadın onu kesinlikle arzulamıştı; eğer rabbinin işaret ve ikazını görmeseydi o da kadını arzulardı.”⁸⁵⁰

Bu ayet-i kerimede geçen هَمَّ بِهَا cevap cümlesi أَنْ رَأَى şart cümlesinin mukaddem cevabıdır. Bu ayet-i kerimede yapılan takdim ve tehirin manası yanlış yorumlanmadığında Hz. Yusuf’un asla günaha yeltenmediği gerçeği ortaya çıkmaktadır.⁸⁵¹ Kays b. Zuheyr el-Absî’nin (ö.10/631) aşağıdaki beyti de takdim ve tehir açısından yukarıdaki ayet-i kerime gibidir (Tavîl):

فَلَا يَدْعُنِي قَوْمِي صَرِيحًا حِرَّةً لَئِنْ كُنْتُ مَقْتُولًا وَيَسْلَمَ عَامِرٌ⁸⁵²

⁸⁴⁷ İbnu’l-Cevzî, Zâdu’l-mesîr, 2/134.

⁸⁴⁸ el-Bakara 2/165.

⁸⁴⁹ İbnu’l-Cevzî, Zâdu’l-mesîr, 1/130.

⁸⁵⁰ Yûsuf 12/24.

⁸⁵¹ İbnu’l-Cevzî, Zâdu’l-mesîr, 2/429.

⁸⁵²

لَئِنْ كُنْتُ مَقْتُولًا وَيَسْلَمَ عَامِرٌ

فَلَا يَدْعُنِي قَوْمِي صَرِيحًا حِرَّةً

م عام رو

و يس ل

ت مق تو لن

ل إن كن

ل حر ر تن

ص ري حن

ع ني قو مي

ف لا يد

“Kavmim beni hür kadının soylu oğlu diye çağırmasın! Eğer ben ölürüm de Amir hayatta kalırsa...”⁸⁵³

Yukarıdaki ayette olduğu gibi şair, şiirinde de takdim ve tehirde bulunmuştur. Şart ve cevap cümleleri normal sırasıyla kurulacak olsa mısraların yer değiştirmesi gerekirdi. Aynı zamanda bu şiirde belağı incelik vardır. Zira şair ilk mısrada soyu ile ilgili çok ağır ithamlarda bulunmaktadır. Ancak bu ithamı şart cümlesi ile bir sonraki mısraa bağlamaktadır. Bunu duyan muhatabın zihni hızlı bir şekilde harekete geçip bir sonraki söylenecek cümleye odaklanacaktır. Bu ifade tarzına belagat ilminde تَشْوِيقُ السَّامِعِ “Dinleyiciyi teşvik etmek” tabiri kullanılır.⁸⁵⁴

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ تُلْقُونَ إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ وَقَدْ كَفَرُوا بِمَا جَاءَكُمْ مِنَ الْحَقِّ يُخْرِجُونَ الرَّسُولَ وَإِيَّاكُمْ أَنْ تُؤْمِنُوا بِاللَّهِ رَبِّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ حَرَجْتُمْ جِهَادًا فِي سَبِيلِي وَابْتِغَاءَ مَرْضَاتِي

“Ey iman edenler! Eğer benim yolumda cihat etmek ve hoşnutluğumu kazanmak üzere yola çıkmışsanız, benim de düşmanım sizin de düşmanınız olan kimseleri kendilerine sevgi göstererek dost edinmeyin. Onlar size gelen gerçeği inkâr etmektedirler; üstelik Rabbiniz Allah’a iman ettiniz diye peygamberi ve sizi (yurdunuzdan) çıkarıyorlar.”⁸⁵⁵

Bu ayet-i kerimede takdim - tehir vardır. إِنْ كُنْتُمْ حَرَجْتُمْ جِهَادًا فِي سَبِيلِي وَابْتِغَاءَ مَرْضَاتِي cümlesi muahhar şart cümlesidir. Takdim-tehir olmasaydı takdir şu şekilde olurdu: إِنْ كُنْتُمْ حَرَجْتُمْ جِهَادًا فِي سَبِيلِي وَابْتِغَاءَ مَرْضَاتِي فَلَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ⁸⁵⁶

İbnu’l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin irabını yaparken yine ez-Zeccâc’dan yararlanmıştır.⁸⁵⁷

قُلْ أَنْفِقُوا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا لَنْ يُتَقَبَلَ مِنْكُمْ إِنْ كُنْتُمْ قَوْمًا فَاسِقِينَ

//ه/ه	//ه/	//ه/ه/ه	/ه/ه/	//ه/ه	/ه/ه/	//ه/ه/ه	/ه/ه/
مَقَاعِلُنْ	فَعُولُ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولُنْ

⁸⁵³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/46; es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/237; Ebu Muhammed Yusuf b. Ebî Sâid el-Hasan b. Abdillâh b. el-Mirzebân es-Sîrâfî, *Şerhu Ebyâti Sîbeveyh*, thk. Muhammed Ali er-Rih Hâşim (Kahire: Dâru’l-Fikr li’t-tibaati ve’n-neşri ve’t-tevzî’, 1394), 2/189; Ebü’l-Abbâs (Ebü’l-Kâsım İbn Mada Ebû Ca’fer) Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed b. Madâ’ el-Lahmî el-Kurtubî, *er-Reddû ale’n-nuha*, thk. Muhammed İbrahim el-Benna (Mısır: Dâru’l-i’tisam, 1399), 125; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 3/218; Ebu Hayyan, *İrtışafu’t-Tarab*, 4/1686; Nâzıru’l-Ceyş, *Temhîdu’l-kavâid bi şerhi teshîli’l-fevâid*, 6/3133.

⁸⁵⁴ İbnu Malik, *Şerhu İbnu’n-Nazım*, 513.

⁸⁵⁵ el-Mümtetine 60/1.

⁸⁵⁶ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 4/268.

⁸⁵⁷ Zeccâc, *Meâni’l-Kur’an ve i’râbuhu.*, 5/156.

“De ki: “İster gönüllü harcayın ister gönülsüz, sizden asla kabul edilmeyecek! Zira siz günaha gömülmüş kimseler oldunuz.”⁸⁵⁸

Bu ayet-i kerimede geçen أَنْفَعُوا her ne kadar emir sıygasında olsa da şart manası içermektedir. لَنْ يُتَقَبَلَ fiili de şartın cevabı konumundadır. Emir fiilini şart cümlesi olarak düşünürsek ayetin takdiri şu şekilde yapılır: إِنَّ أَنْفَعْتُمْ طَائِعِينَ أَوْ مُكْرِهِينَ لَنْ يُتَقَبَلَ مِنْكُمْ

Buna benzer bir durum Ebû Amr Cemîl el-Uzrî'nin (ö. 82/701) aşağıdaki şu beyitleri için de geçerlidir (Tavîl):

أَسِيئِي بِنَا أَوْ أَحْسِنِي لَا مُلُومَةً لَدَيْنَا وَلَا مَقْلِيَّةٌ إِنْ تَقَلَّتْ⁸⁵⁹

“Sen bize iyilik de yapsan kötülük de yapsan bizim nezdimizde kınanmazsın, sen kızsan da sana kızılmaz.”⁸⁶⁰

قُلْ بِنَسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهِ إِيمَانُكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

“De ki: “Eğer böyle inanıyorsanız, imanınız size ne kötü şeyler emrediyor!”⁸⁶¹

İbnu'l-Cevzî 'ye göre bu ayet-i kerimede geçen إِنْ şart edatı olarak değerlendirildiğinde cevap cümlesi başa gelmiş olur. إِنْ şart edatı değil de مَا anlamında olumsuzluk edatı olarak değerlendirildiğinde ise ayetin manası şu şekilde olur: “De ki: imanınız size ne kötü şeyler emrediyor! Kaldı ki siz zaten mümin de değilsiniz.”⁸⁶²

⁸⁵⁸ et-Tevbe 9/53.

⁸⁵⁹

أَسِيئِي	بِنَا	أَوْ	أَحْسِنِي	لَا	مُلُومَةً	لَدَيْنَا	وَلَا	مَقْلِيَّةٌ	إِنْ	تَقَلَّتْ
أ	س	ي	ب	ن	ا	و	ل	ا	ي	ن
ا	س	ي	ب	ن	ا	و	ل	ا	ي	ن
ا	س	ي	ب	ن	ا	و	ل	ا	ي	ن
ا	س	ي	ب	ن	ا	و	ل	ا	ي	ن
ا	س	ي	ب	ن	ا	و	ل	ا	ي	ن
ا	س	ي	ب	ن	ا	و	ل	ا	ي	ن
ا	س	ي	ب	ن	ا	و	ل	ا	ي	ن
ا	س	ي	ب	ن	ا	و	ل	ا	ي	ن
ا	س	ي	ب	ن	ا	و	ل	ا	ي	ن

⁸⁶⁰ el-Enbârî, *el-Ezdâd*, 135; el-Ezherî, *Tehzîbü 'l-Luğa*, 4/185; el-Fârâbî, *es-Sıhah*, 3/1239; İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fikhi 'l-luğa*, 164; İbnu Sîde, *el-Muhkem*, 3/198; es-Suhari, *el-İbane*, 1/345; el-Yemenî, *Şemsu 'l-Ulûm*, 6/3557; İbnu Manzûr, *Lisanu 'l-Arab*, ts., 13/115; el-Kazvînî, *el-İdâh fî ulûmi 'l-belâğa*, 3/3/83; ez-Zebîdî, *Tâcu 'l-arus*, 39:345.

⁸⁶¹ el-Bakara 2/93.

⁸⁶² İbnu'l-Cevzî, *Zâdu 'l-mesîr*, 1/89; Zeccâc, *Meâni 'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 1/175.

2.1.20. Fiil-i Muzarinin Merfu Olması

وَلَقَدْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَسْرِ بِعِبَادِي فَاصْرُبْ لَهُمْ طَرِيقًا فِي الْبَحْرِ يَبَسًا لَا تَخَافُ دَرْكًا وَلَا تُخْشَىٰ

“Mûsâ’ya şöyle vahyetmiştik: “Kullarımı geceleyin yola çıkar, yetişecekler diye korku ve endişe duymaksızın onlara denizde kupkuru bir yol aç.”⁸⁶³

İbnu’l-Cevzî bu ayet-i kerimede لَا تَخَافُ ve وَلَا تُخْشَى fiilleri üzerinde durmaktadır. Ona göre bu ayet-i kerimede geçen وَلَا تُخْشَى fiili istinaf cümlesi olmak üzere merfudur. Bu şekilde okunması, لَا تَخَفُ fiilinin meczum وَلَا تُخْشَى fiilin merfu okunduğu kıraate göredir. Her iki fiilinde merfu okunduğu kıraate göre ise burada atıf söz konusudur.⁸⁶⁴ Bunun yanı sıra her ikisini meczum okuyan kıraat âlimleri de vardır.⁸⁶⁵ Meczum olması durumunda ayet-i kerimenin manası şöyle olur: “Kullarımı geceleyin yola çıkar, yetişecekler diye korkma ve endişelenme!” Kural gereği başında nasp ve cezm edici edat bulunmayan muzari fiiller merfudur.

2.1.21. Gayr-ı Munsarif

مُتَكَيِّنٌ عَلَى رَفْرِفٍ خُضِرٍ وَعَبْقَرِيٍّ حِسَانٍ

“Yeşil, harikulade güzel yastıklara yaslanmışlardır.”⁸⁶⁶

İbnu’l-Cevzî bu ayette özellikle رَفْرِفٍ kelimesi üzerinde durmaktadır. Bu kelimenin bazı kıraat âlimleri tarafından رَفَارِفٍ şeklinde gayr-i munsarif olarak okunduğunu zikretmektedir.⁸⁶⁷ Gayr-ı munsarif kelimelerin cer hali fetha ile okunmuştur. Her iki okuyuş şekline göre de bu kelime çoğuldur. Tekilleri ise رَفْرَفَةٌ şeklinde aynıdır.⁸⁶⁸

إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلَ وَأَغْلَالًا وَسَعِيرًا

“Şüphesiz biz inkârcılar için zincirler, halkalar ve alevli bir ateş hazırlamışızdır.”⁸⁶⁹

⁸⁶³ Tâhâ 20/77.

⁸⁶⁴ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 3/369-370.

⁸⁶⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/169.

⁸⁶⁶ er-Rahmân 55/76.

⁸⁶⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/216.

⁸⁶⁸ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân (Tefsîru't-Taberî)*, thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Turkî (Kahire: Dâru Hicr li't-Tibaati ve'n-Neşri ve'l-İ'lân, 1422), 23/83; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 5/104.

⁸⁶⁹ el-İnsân 76/4.

Müellife göre bu ayet-i kerimede geçen سَلَّاسِلْ kelimesi gayr-ı munsarif bir kelime olmasına rağmen bazı kıraat âlimleri bu kelimeyi munsarif olarak okumuştur. Nitekim bazı Araplar bütün gayr-ı munsarif kelimeleri munsarif kelime olarak kabul etmişlerdir.⁸⁷⁰

ez-Zeccâc ise bunun sebebinin ayet sonlarının birbirine uyması olduğunu söylemektedir.⁸⁷¹ Aslında سَلَّاسِلْ kelimesi ayet-i kerimenin sonunda değil ortasındadır. Ancak vakıf yapıldığı zaman aynı ayet sonlarındaki gibi elif üzerine vakıftan kaynaklanan nağme ve tını birlikteliği sağlanmış olacaktır.

2.1.22. إِنَّ' nin İrabı

قَالُوا إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ يُرِيدَانِ أَنْ يُخْرِجَاكُم مِّنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثُلَى

“Şöyle diyorlardı: “Bunlar sizi sihirleriyle yurdunuzdan çıkarmak ve tuttuğunuz örnek yolu ortadan kaldırmak isteyen iki sihirbazdan başka bir şey değil!”⁸⁷²

Müfessir, bu ayet-i kerimede geçen إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ cümlesinin kıraat imamı tarafından farklı tilavet edildiğini ifade etmektedir.⁸⁷³ Bazıları إِنَّ edatını olumsuzluk edatı olan مَا gibi kabul etmiştir. Nitekim bu bağlamda şaire Âtike bint Zeyd b. Amr el-Kureşîyye (ö. 40/660) de şöyle demiştir (Kâmil):

ثَكَلْتَكِ أُمُّكَ إِنَّ قَتَلْتَ لِمُسْلِمًا حَلَّتْ عَلَيْكَ عُقُوبَةُ الْمُتَعَوِّدِ⁸⁷⁴

“Anan sana ağlasın! Sen kesinlikle Müslüman birini öldürdün.

⁸⁷⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/375.

⁸⁷¹ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 5/258.

⁸⁷² Tâhâ 20/63.

⁸⁷³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/164.

⁸⁷⁴

ث ك ل ت ك أ م	ك إ ن ق ت ل	ت ل م س ل م ن	ح ل ت ع ل ي	ك ع ق و ب ت ل	م ت ع م م د ي
هـ//هـ//هـ	هـ//هـ//هـ	هـ//هـ//هـ	هـ//هـ//هـ	هـ//هـ//هـ	هـ//هـ//هـ
مُتَفَاعِلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ	مُتَفَاعِلُنْ

Diğer bir kıraate göre ise ayet-i kerime şöyle okunmuştur: إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ . Bu durumda إِنَّ ismini nasp etmemiş olup üç halinde de tek şekle sahip olacaktır. Ebü'l-Cahhâf es-Sa'dî'nin (ö. 145/762) şu şiiri de bu kıraate delil teşkil etmektedir (Recez):

إِنَّ أَبَاهَا وَأَبَا أَبَاهَا قَدْ بَلَغَا فِي الْمَجْدِ عَائِيَّاهَا⁸⁷⁶

“Onun babası ve babasının babası şerefte son noktaya varmıştır.”⁸⁷⁷

Diğer bir kıraate göre ise ayet-i kerime şöyle okunmuştur: إِنَّ هَذَيْنِ لَسَاحِرَانِ Bu durumda إِنَّ ismini nasp haberini ref etmiş olacaktır.

2.1.23. Yemin Üslûbu

قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا جِئْنَا لِنُفْسِدَ فِي الْأَرْضِ وَمَا كُنَّا سَارِقِينَ

“Onlar, ‘Allah’a ant olsun ki bizim bu yerde fesat çıkarmak için gelmediğimizi siz de biliyorsunuz, biz hırsız da değiliz’ dediler.”⁸⁷⁸

Müfessir aşağıdaki bilgileri İbnu'l-Enbârî ve ez-Zeccâc'dan naklederek şunları söylemektedir:⁸⁷⁹ Bu ayet-i kerimede geçen تَاللَّهِ kelimesinin başına gelen ta, vallahi, billahi gibi Allah Teâlâ'ya mahsus yemin ta'sıdır. Ancak vâv ve ba'nın aksine yemin ta'sı (ت) sâdece lafzatullah ile birlikte kullanılır. Mesela şöyle bir kullanım doğru değildir: تَالرَّحْمَنِ لَأَفْعَلَنَّ

⁸⁷⁵ el-Ferâhîdî, *el-Cümel fi'n-nahvi*, 160; es-Suhari, *el-İbane*, 2/79; el-Yemenî, *Şemsu'l-Ulûm*, 9/6140; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 2/37; Nâzırı'l-Ceyş, *Temhîdu'l-Kavâid*, 3/1365; eş-Şâtıbî, *el-Mekâsıdu's-şâfiye*, 2/394.

⁸⁷⁶

قَدْ بَلَغَا فِي الْمَجْدِ عَائِيَّاهَا	إِنَّ أَبَاهَا وَأَبَا أَبَاهَا
ي ت ا ه ا	ه ا و ا ب ا
/ه/ا/	/ه///ا/
مُسْتَعْلَنٌ	مُسْتَعْلَنٌ

⁸⁷⁷ el-Ferâhîdî, *el-Cümel fi'n-nahvi*, 238; İbn Cinnî, *Sirru sinaati'l-i'rab*, 2/341; es-Suhari, *el-İbane*, 2/78; el-Enbârî, *el-İnsaf fi mesâili'l-hilaf*, 1/18; el-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, 60; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/155; et-Tâî, *Şerhu'l-kafiyye'ti's-şâfiye*, 1/184; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 1/45; İbnu Malik, *Şerhu İbnu'n-Nazım*, 20; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 166; İbn Hişâm, *Evdahu'l-Mesâlik*, 1/70; el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 2/174; el-Aynî, *Şerhu's-Şevâhidi'l-Kübra*, 1/190; el-Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî ala Elfiyyeti İbni Mâlik*, 1/51; Yakûb, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal*, 12/319.

⁸⁷⁸ Yûsuf 12/73.

⁸⁷⁹ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 3/120.

“Rahmana ant olsun ki kesinlikle yapacağım” veya تَرَبِّي لَأَفْعَلَنَّ “Rabbime ant olsun ki kesinlikle yapacağım.” Müellif bununla birlikte نُزَاتٌ - نُزَاتٌ وَجَاهٌ - نُجَاهٌ kelimelerinde olduğu gibi buradaki ta’nın da aslında vâv olduğunu söylemektedir.⁸⁸⁰

لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ

“(Ey Resulüm!) Hayatına yemin olsun ki onlar, sarhoş (sersem) halleriyle saçmalayıp duruyorlardı.”⁸⁸¹

Ayet-i kerimede geçen لَعَمْرُكَ yemininin cevabı bağlamdan anlaşıldığı için hazfedilmiştir. Ayet-i kerimenin takdiri şöyledir:⁸⁸² Bu durumda لَعَمْرُكَ mübteda haberi ise mahzuf فَسَمِي olur. Müellif buna ilaveten amr ve ömür kelimelerinin aynı anlama geldiğini; ancak Arapların yemin ederken telaffuzu daha kolay olanı yani fethayı tercih ettiklerine dikkatleri çekmiştir.⁸⁸³

وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا

“Yemin olsun ki, onları insanların yaşamaya en düşkününü olarak bulursun; müşriklerden de çok.”⁸⁸⁴

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şöyle söylemektedir: Burada geçen وَلَتَجِدَنَّهُمْ fiilin başındaki lam yemin lamı, sonundaki nun da tekit nunudur.⁸⁸⁵

2.1.24. Teaccüb Üslûbu

أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالََةَ بِالْهُدَىٰ وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ

“Onlar, doğru yol karşılığında sapkınlığı, mağfiret karşılığında azabı satın almış kimselerdir. Ateşe ne kadar da dayanıklı olmuş!”⁸⁸⁶

⁸⁸⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/458.

⁸⁸¹ el-Hicr 15/72.

⁸⁸² İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/538.

⁸⁸³ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 3/184.

⁸⁸⁴ el-Bakara 2/96.

⁸⁸⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/89.

⁸⁸⁶ el-Bakara 2/175.

İbnu'l-Cevzî tarafından bu ayet-i kerimede geçen *فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ* cümlesinin başında bulunan mâ (ما) edatı hem taaccüp hem de istifham edatı olarak değerlendirilmiştir.⁸⁸⁷ Taaccüp olarak değerlendirildiğinde mana yukarıdaki gibi olur. Mâ (ما) istifham edatı olarak değerlendirildiğinde ise ayet-i kerimenin manası şu şekilde olur: “Onları cehenneme bu kadar dayanıklı kılan nedir?” Sonuç odaklı düşünüldüğünde her iki mananın da birbirine yakın olduğu görülmesine rağmen taaccüp ifadesi ön plana çıkmaktadır.

قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا لَهُ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَبْصِرْ بِهِ وَأَسْمِعْ

*“De ki: Ne kadar kaldıklarını Allah Teâlâ daha iyi bilir. Göklerin ve yerin gizli bilgisi O’na aittir. O öyle bir duyar, öyle bir görür ki!”*⁸⁸⁸

Bu ayet-i kerimede geçen *أَبْصِرْ بِهِ وَأَسْمِعْ* hem taaccüp hem de emir kipi olarak değerlendirilmiştir.⁸⁸⁹ Yukarıdaki mana taaccüp manasına göre verilmiştir. Emir kipi olarak değerlendirildiğinde ise ayet-i kerimenin manası şu şekilde olur: “Göklerin ve yerin gizli bilgisi O’na aittir. Onu göster ve onu duyur (İnsanları Allah’a davet et).” ez- Zeccâc ise bu sıyganın taaccüp sıygası olduğu hususunda âlimlerin görüş birliği içerisinde olduğunu savunmaktadır.⁸⁹⁰

⁸⁸⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/134; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 1/245.

⁸⁸⁸ el-Kehf 18/26.

⁸⁸⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/78.

⁸⁹⁰ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 3/280.

2.2. Zâdu'l-Mesîr'de Arap Lehçeleri

İbnu'l-Cevzî Zâdu'l-Mesîr'de Arap lehçelerine yoğun bir şekilde değinmektedir. Lehçelere bu kadar önem vermesi lehçelerin kıraatlerle olan yakın ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Lehçeler için tefsirinde özel bir başlık açmamıştır. Ayetleri tefsir ederken sırası geldikçe lehçelere de işaret etmiştir. Bu bölümde onun lehçelere dair açıklamalarına yer verilmiştir:

2.2.1. Kur'an'da Okunan Lehçeler

وَأْتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ

“Hasat gününü de hakkını verin...”⁸⁹¹

Bu ayet-i kerimede geçen حَصَادِهِ kelimesindeki (ح) harfi bazı kıraat âlimleri tarafından meftuh, bazıları tarafından ise meksur olarak okunmuştur. حَصَادِهِ şeklinde meftuh olarak tilavet edildiğinde Necid ve Temim ahalisinin lehçesiyle, حَصَادِهِ şeklinde meksur okunduğu zamanda Hicaz ahalisinin lehçesiyle paralellik arz etmektedir.⁸⁹²

لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا

“İçinizden Allah Teâlâ'nın lütfuna ve ahiret gününe umut bağlayanlar, Allah Teâlâ'yı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, gerçekten Resûlullah güzel bir örnektir.”⁸⁹³

Bu ayet-i kerimede geçen أُسْوَةٌ kelimesi bazı kıraat âlimleri tarafından أُسْوَةٌ şeklinde zamme ile, bazıları tarafından ise اِسْوَةٌ şeklinde kesre ile okunmuştur. أُسْوَةٌ şeklinde tilavet edildiğinde Temim ve bazı Kayshlıların lehçesiyle, اِسْوَةٌ şeklinde ise Esed ve Hicazlıların lehçesiyle örtüşmektedir.⁸⁹⁴

كَأَنَّهُمْ حُمُرٌ مُّسْتَنْفَرَةٌ

“Adeta korkuya kapılmış yaban eşekleri gibidirler.”⁸⁹⁵

⁸⁹¹ el-En'âm 6/141.

⁸⁹² İbnu'l-Cevzî, Zâdü'l-mesîr, 2/84.

⁸⁹³ el-Ahzâb 33/21.

⁸⁹⁴ İbnu'l-Cevzî, Zâdü'l-mesîr, 3/455.

⁸⁹⁵ el-Müddessir 74/50.

Bu ayet-i kerimede geçen مُسْتَنْفَرٌ kelimesi bazı kıraat imamaları tarafından مُسْتَنْفَرٌ şeklinde ism-i fail kalıbında, bazıları tarafından ise مُسْتَنْفَرٌ şeklinde ism-i meful kalıbında okunmuştur. el-Ferrâ, Hicazlıların مُسْتَنْفَرٌ bazı Arapların ise مُسْتَنْفَرٌ şeklinde okuduklarını zikretmektedir. Ancak ism-i meful kalıbında okunması daha yaygın olsa da bizim kıraatimiz ism-i fail kalıbındadır. Buna delil olarak Kisâî'nin şu beyit ile ihtîşat ettiğini söylemektedir (Kâmil).⁸⁹⁶

إِخْبِسْ حِمَارَكَ إِنَّهُ مُسْتَنْفَرٌ
فِي إِثْرِ أَحْمَرَةٍ عَمْدَنْ لِعُرْبٍ⁸⁹⁷

“Eşğini hapset!

Çünkü o ürkerek Gurreb’e giden eşeklerin peşine takılmış.”⁸⁹⁸

وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِ

“Çift olana ve tek olana... (yemin olsun)”⁸⁹⁹

Bu ayet-i kerimede geçen وَالْوَتْرِ kelimesi bazı kıraat âlimleri tarafından vâvın fethası ile diğer bazı âlimler tarafından ise vâvın kesrası olarak tilavet edilmiştir. Fethalı okunduğunda Hicazlıların lehçesiyle, kesralı okunduğunda ise Kureyş, Temim ve Esed kabilelerinin lehçeleri ile paralellik arz etmektedir.⁹⁰⁰

مَا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِخِيَّ

“Ne ben sizi kurtarabilirim ne de siz beni kurtarabilirsiniz.”⁹⁰¹

⁸⁹⁶ İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/366.

⁸⁹⁷ Ulaştığımız kaynaklarda şaire dair bir bilgiye rastlanamamıştır.

فِي إِثْرِ أَحْمَرَةٍ عَمْدَنْ لِعُرْبٍ

إِخْبِسْ حِمَارَكَ إِنَّهُ مُسْتَنْفَرٌ

ن ل غ ر ب

م ر ت ن ع مد

فِي إِثْرِ أَح

مس تن ف رو

ر ك إ ن ه و

اح بس ح ما

///ه//ه

///ه//ه

/ه//ه/ه

/ه//ه/ه

///ه//ه

/ه//ه/ه

مُتَفَاعِلٌ

مُتَفَاعِلٌ

مُتَفَاعِلٌ

مُتَفَاعِلٌ

مُتَفَاعِلٌ

مُتَفَاعِلٌ

⁸⁹⁸ el-Herevî, *Tehzibu'l-Luğa*, 15/152.

⁸⁹⁹ el-Fecr 89/3.

⁹⁰⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/438; el-Ferra, *Meâni'l-Kur'an*, ts., 3/378.

⁹⁰¹ İbrâhîm 14/22.

Bu ayet-i kerimede geçen مُصْرِحِيْ kelimesi bu şekilde tilavet edildiği gibi bazı kıraat âlimleri tarafından da yanın kesresi ile مُصْرِحِيْ okunmuştur. مُصْرِحِيْ şeklinde okunduğu zaman Yebu‘ oğullarının lehçesiyle paralellik arz etmektedir.

عُرْبًا أَثَرًا

“Eşlerine sevgiyle bağlı ve yaşıt kılmışsındır.”⁹⁰²

Bu ayet-i kerimede geçen عُرْبًا kelimesini kıraat âlimlerinin çoğunluğu ranın zammesi ile okumakla birlikte, bazısı عُرْبًا şeklinde okumuştur. عُرْبًا şeklindeki okumak, Temim ve Bekr kabilelerinin lehçeleri ile uyushmaktadır.⁹⁰³

قَالَ بِئْسَمَا خَلَفْتُمُونِي مِنْ بَعْدِي

“Benden sonra arkamdan ne kötü işler yapmışsınız!”⁹⁰⁴

Bu ayet-i kerimede geçen بَعْدِي kelimesinin sonundaki ya’yı Hicazlılar ve Ebu Amr meftuh olarak بَعْدِي şeklinde okumuştur.⁹⁰⁵ İbnu’l-Cevzî’nin, Hicazlıları ve büyük kıraat âlimi Ebu Amr’ın aynı kıraatte yani بَعْدِي de birleştiklerini zikretmesi oldukça önemlidir. Zira bu, müellifin kıraatler açısından lehçelere ne kadar önem verdiğini gözler önüne sermektedir.

2.2.2. Lehçelerin Nahivle İlişkilendirilmesi

فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ

“Kadınlar Yusuf’u görünce güzelliği karşısında şaşırıp kaldılar. Bu yüzden ellerini kestiler ve ‘Aman Allah’ım! Bu bir beşer değil, bu ancak seçkin bir melektir!’ dediler.”⁹⁰⁶

Bu ayet-i kerimede geçen مَا هَذَا بَشَرًا cümlesi aslında مَا هَذَا بَشَرٍ şeklinde de kullanılır. Nitekim Hicazlılar bunu sürekli bu şekilde telaffuz ederler. Necidliler ise bu olumsuzluk edatı olan مَا yı ya ب harf-i ceri ile kullanırlar ya da ب yoksa مَا yı amel ettirmeyip ondan sonra gelen

⁹⁰² Vâkıa 56/37.

⁹⁰³ İbnu’l-Cevzî, Zâdü’l-mesîr, 4/224.

⁹⁰⁴ El-A’râf 7/150.

⁹⁰⁵ İbnu’l-Cevzî, Zâdu’l-mesîr, 2/156.

⁹⁰⁶ Yûsuf 12/31.

kelimeyi merfu okurlar. Diğer bir ifade ile Hicazlılar ما yı amel ettirmiş Temimliler ise ما yı amel ettirmemiştir. el-Ferrâ, Temimlilerin ما yı amel ettirmemelerine şahit olarak şu beyitleri Araplardan duyduğunu nakletmektedir (Tavîl):

رَكَابُ حُسَيْلٍ آخِرَ الصَّيْفِ بُدِّنْ وَنَاقَةُ عَمْرِوٍ مَا يُحَلُّ لَهَا رَحْلُ

وَيَزْعُمُ حُسَيْلٌ أَنَّهُ فَرَّغَ قَوْمِهِ وَمَا أَنْتَ فَرَّغَ يَا حُسَيْلٌ وَلَا أَصْلُ⁹⁰⁷

“Hüseyl’in develeri yaz sonunda semiz olur.(Tembeldir)

Amr’ın devesinin ise yükü çözülmez.(Sürekli seferdedir)”

“Hüseyl kendini kavminin önemli bir bireyi zannediyor.

Hâlbuki ey Hüseyl! Sen ne asılsın ne de fer/fasıl!”⁹⁰⁸

Görüldüğü üzere burada مَا cümlesindeki ما ismini ref haberini nasp etmemiştir.

Bilakis normalde mansup haber konumunda olması gereken فَرَّغَ mansup değil merfu olmuştur. el-Ferrâ bu minvalde amel ettirmemenin en fasih lügat olduğunu söylese de ez-Zâccac onun bu görüşüne şiddetli bir şekilde itiraz etmiş ve Kur’an dilinin en fasih dil olduğunu vurgulamıştır. Müellif bunun yanı sıra بَشَرًا kelimesinin بَشَرَى şeklinde okunduğuna da işaret etmiştir. Bu şekilde okunduğunda ayet-i kerimenin manası şöyle olur: “Aman Allah’ım! Bu satın alınmış bir köle değil, bu ancak seçkin bir melektir!” dediler.”⁹⁰⁹

⁹⁰⁷ İncelenen kaynaklarda şair hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

رَكَابُ حُسَيْلٍ آخِرَ الصَّيْفِ بُدِّنْ	وَنَاقَةُ عَمْرِوٍ مَا يُحَلُّ لَهَا رَحْلُ						
ر ک ا ب	ح س ی ل ن آ	خ ر ص ص ی	ف ب د د ن ن	و ن ا ق	ة ع م ر ن م ا	ی ح ل ل	ل ه ا ر ح ل و
//ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/	ه/ه/	ه/	ه/ه/ه/	ه/	ه/ه/ه/
فَعُولٌ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلُنْ
وَيَزْعُمُ حُسَيْلٌ أَنَّهُ فَرَّغَ قَوْمِهِ	وَمَا أَنْتَ فَرَّغَ يَا حُسَيْلٌ وَلَا أَصْلُ						
و ی ز ع	م ح س ی ل ن ا ن	ن ه و ف ر	ع ق و م ه ی	و م ا ا ن	ت ف ر ع ن ب ا	ح س ی ل ن	و ل ا ا ص ل و
//ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/	ه/ه/	ه/ه/	ه/ه/ه/	ه/ه/	ه/ه/ه/
فَعُولٌ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولُنْ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلُنْ	فَعُولٌ	مَفَاعِيلُنْ

⁹⁰⁸ el-Ferra, *Meâni 'l-Kur'an*, ts., 3/139.

⁹⁰⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu 'l-mesîr*, 2/436-437.

قَالُوا إِنَّ هَٰذَا لَسَاحِرَانِ يُرِيدَانِ أَنْ يُخْرِجَاكُم مِّنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثُلَىٰ

“Şöyle diyorlardı: “Bunlar sizi sihirleriyle yurdunuzdan çıkarmak ve tuttuğunuz örnek yolu ortadan kaldırmak isteyen iki sihirbazdan başka bir şey değil!”⁹¹⁰

Bu ayet-i kerimede geçen إِنَّ هَٰذَا لَسَاحِرَانِ cümlesini bazı kıraat âlimleri İN هَٰذَا لَسَاحِرَانِ şeklinde okumuştur. Bu okuyuş Belhâris b. Ka‘b veya Kinâne kabilelerinin lehçeleriyle örtüşmektedir.⁹¹¹ Onlara göre İN tesniyelerin başına geldiği zaman ismini nasp etmemekte bilakis hem ref hem nasp hem de cer durumunda tesniye aynı halini korumaktadır. Yani tesniyeleri mebni olarak kabul etmektedirler. Nitekim şair Cerîr b. Abdilmesîh (Abdiluzzâ) b. Abdillâh b. Yezd ed-Dubaî’nin şu şiir bu bağlamda delil olarak zikredilmiştir (Tavîl):

فَاطْرُقْ إِطْرَاقَ الشُّجَاعِ وَلَوْ رَأَىٰ مَسَاغَا لِنَابَاهُ الشُّجَاعُ لَصَمَّمَا⁹¹²

“Büyük yılan gibi başını eğdi.

Büyük yılan dişine göre bir av görürse sokar.”⁹¹³

2.2.3. Lehçelerin Sarfla İlişkilendirilmesi

وَمَارِقُ مَصُوفَةٌ

“Sıra sıra dizilmiş yastıklar...”⁹¹⁴

⁹¹⁰ Tâhâ 20/63.

⁹¹¹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 3/165.

⁹¹²

فَأَطْرَقَ إِطْرَاقَ الشَّجَاعِ وَلَوْ رَأَى				مَسَاغًا لِنَابَاهُ الشَّجَاعَ لَصَمَّمَا																												
ف	أ	ط	ر	ق	إ	ط	ر	ا	ق	ش	ج	ا	و	ل	و	ر	أ	م	س	ا	ع	ل	ن	ا	ب	ا	ه	ش	ل	ص	م	ما
/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/	/ه/
فَعُولٌ	مَقَاعِلُنْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولٌ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولٌ	مَقَاعِلُنْ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولٌ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولٌ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولٌ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولٌ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولٌ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولٌ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولٌ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولٌ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولٌ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولٌ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولٌ	مَقَاعِلُنْ	فَعُولٌ	مَقَاعِلُنْ	

⁹¹³ ed-Dîneverî, *eş-Şi’ru ve’s-suarâ*, 1/178; et-Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 16/98; Zeccâc, *Meâni’l-Kur’an ve i’râbuhi*, 3/362; Ebû Mansûr Abdûlmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî, *et-Temsîl ve’l-muhâdara*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: ed-Dâru’l-Arabiyye li’l-kitab, 1401), 377; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 8/280; ez-Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâğa*, ts., 483; İbnu Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, ts., 12/347; el-Eşmûnî, *Şerhu’l-Eşmûnî ala Elfiyyeti İbni Mâlik*, 1/58; ez-Zebîdî, *Tâcu’l-arus*, 32/518; es-Sabbân, *Haşiyetu’s-Sabbân*, 1/118; Yakûb, *el-Mu’cemu’l-Mufasssal*, 7/98.

⁹¹⁴ el-Ğaşiye 88/15.

Bu ayet-i kerimede geçen مُرْفَةٌ kelimesinin tekili مُرْفَةٌ dur. Ancak el-Ferrâ, bazı Kelboğullarının مُرْفَةٌ yerine غُرْفَةٌ dediklerine işaret etmektedir.⁹¹⁵

قُلْ هَلْمْ شُهَدَاءُكُمُ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ أَنَّ اللَّهَ حَرَّمَ هَذَا فَإِنْ شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْ

“De ki: ‘Allah şunu yasak etti diye şahitlik edecek tanıklarınızı getirin.’ Eğer onlar şahitlik ederlerse, sen onlarla birlikte (bu yalana) şahitlik etme.”⁹¹⁶

Bu ayet-i kerimede geçen هَلْمْ kelimesi görüldüğü üzere çoğul kitleye hitap etmesine rağmen tekil olarak gelmiştir. Hicazlılar, ayette olduğu gibi tekil, ikil, çoğul, eril, dişil için sâdece tekil sıygayı kullanmaktadırlar. Ancak bu fiilin çekimini yapan Arap kabileleri de vardır. Nitekim Necidliler, bahsi geçen fiilin هَلْمًا هَلْمُوا هَلْمِي هَلْمَا هَلْمُنَّ şeklinde bütün çekimlerini kullanmaktadır.⁹¹⁷

وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا

“Ayetlerimizi yalanladıkça yalanlıyorlardı.”⁹¹⁸

Bu ayet-i kerimede geçen كِذَابًا mastarı Yemenlilerin lehçesiyle paralellik arz etmektedir. Necidliler ise yaygın olan mastarı kullanıp تَكْذِيبًا demektedir.⁹¹⁹ Bir Arabi Merve’de el-Ferrâ’ya saçların kazıtılması veya kısaltılması hususunda şöyle bir soru sorar: “آخُلِقُ أَحَبُّ إِلَيْكَ أَمْ الْقِصَّارُ” Sence saçları kazıtmak mı yoksa kısaltmak mı daha iyidir?” Buradan anlaşıldığına göre Arabi التَّقْصِيرُ mastarı yerine الْقِصَّارُ mastarını tercih etmiştir. Kelboğullarından birisinin söylediği şu şiir de bu kullanımı desteklemektedir (Tavîl):

لَقَدْ طَالَ مَا ثَبَّتْنِي عَنْ صَحَابَتِي وَعَنْ جَوْجٍ قِصَّاءُهَا مِنْ شِفَائِيَا⁹²⁰

⁹¹⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/435; et-Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 24/336; el-Ferra, *Meâni'l-Kur'an*, ts., 3/258.

⁹¹⁶ el-En'âm 6/150.

⁹¹⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/90.

⁹¹⁸ en-Nebe 78/28.

⁹¹⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/390.

⁹²⁰

وَعَنْ جَوْجٍ قِصَّاءُهَا مِنْ شِفَائِيَا

لَقَدْ طَالَ مَا ثَبَّتْنِي عَنْ صَحَابَتِي

ل	ق	د	ط	ا	و	ع	ن	ح	و	ج	ن	ق	ض	ا	و	ه	ا	م	ن	ش	ف	ا	ي
ل	ق	د	ط	ا	و	ع	ن	ح	و	ج	ن	ق	ض	ا	و	ه	ا	م	ن	ش	ف	ا	ي
ل	ق	د	ط	ا	و	ع	ن	ح	و	ج	ن	ق	ض	ا	و	ه	ا	م	ن	ش	ف	ا	ي

“ Elde ettiğimde şifa bulacağım ihtiyaçlarımdan ve dostlarımdan beni alıkoyan engeller bayağı uzadı. ”⁹²¹

خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ

“O, atılan bir sudan yaratıldı. ”⁹²²

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde el-Ferra'dan naklen şunları söylemektedir:⁹²³ Bu ayet-i kerimede geçen دَافِقٍ kelimesi her ne kadar ism-i fail formatında olsa da مَدْفُوقٍ ism-i meful anlamında kullanılmıştır. Nitekim Hicazlılar da ism-i mefulü ism-i fail yaparak kullanmaktadır. Mesela: İsm-i meful kalıbında سِرٌّ مَكْتُومٌ “saklı sır” yerine ism-i fail kalıbında سِرٌّ كَاتِمٌ denir. Bu hususta birçok misal vardır.⁹²⁴

2.2.4. Lehçelerin Fonetikle İlişkilendirilmesi

وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْفُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا

“Antlaşma yaptığınız zaman Allah’a verdiğiniz sözü yerine getirin; Allah’ı kendinize kefil tutarak kesinliğe kavuşturduktan sonra yeminlerinizi bozmayın. ”⁹²⁵

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimede geçen تَوْكِيدِهَا kelimesini Hicaz ahalisinin vâvlı, Necid ahalisinin ise تَأْكِيدِهَا şeklinde hemze ile telaffuz ettiklerini söylemektedir.⁹²⁶ ez-Zeccâc buradaki vâv’ın aslının hemze olduğunu, daha sonra vâv’ın hemzeye çevrildiğini ve her iki şekilde telaffuzun da güzel olduğunu söylemektedir.⁹²⁷

وَكَلَبُهُمْ بِأَسِطٍ ذِرَاعِيَّةٍ بِالْوَصِيدِ

“Köpekleri de mağaranın girişinde ön ayaklarını uzatmış yatmaktaydı. ”⁹²⁸

مَقَاعِلُنْ

فَعُولُنْ

مَقَاعِلُنْ

فَعُولُ

مَقَاعِلُنْ

فَعُولُنْ

مَقَاعِلُنْ

فَعُولُنْ

⁹²¹ el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Ayn*, 3/259; el-Ferra, *Meâni'l-Kur'an*, ts., 3/229; et-Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 24/35; ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, 5/274; el-Enbârî, *el-Ezdâd*, 21; İbnu Sîde, *el-Muhassas*, ts., 3/414; İbnu Manzur, *Lisanu'l-Arab*, ts., 1/706; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arus*, 4/125.

⁹²² et-Târik 86/6.

⁹²³ el-Ferra, *Meâni'l-Kur'an*, ts., 2/15.

⁹²⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/429.

⁹²⁵ en-Nahl 16/91.

⁹²⁶ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/580.

⁹²⁷ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu*, 3/217.

⁹²⁸ el-Kehf 18/18.

Müellif, bu ayet-i kerimede geçen الوَصِيد kelimesini Hicaz ahalisinin vâvlı, Necidlilerin ise الْأَصِيد şeklinde hemzeli olarak telaffuz ettiklerini söylemektedir.⁹²⁹

وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ

“Gökyüzü sıyrılıp açıldığında...”⁹³⁰

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimede geçen كُشِطَتْ fiili bu şekilde telavet edildiğini nakletmektedir.⁹³¹ Nitekim Esed, Temim ve Kays oğulları da fiili bu şekilde telaffuz etmektedir. Bu farklı telaffuz, harflerin mahreçlerinin birbirine yakınlığından kaynaklanmaktadır.⁹³² Kureyşliler ise bu fiili كاف değil قاف harfiyle telaffuz etmektedir.⁹³³ Bu fiil, *sıyırmak, kazıtmak, örtülü bir şeyin örtüsünü kaldırmak, derisini soymak, hayvanın eyerini üstünden almak* gibi anlamlara gelmektedir.⁹³⁴ Günümüz Arapları bu anlamdan hareketle kaymağa قِشْطَةٌ demektedir. Çünkü kaymak ta sütün yüzünün sıyrılıp kazıtılmasıyla elde edilmektedir.

2.2.5. Lehçelerin Anlambilimle İlişkilendirilmesi

فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَى مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةُ الْأَرْضِ تَأْكُلُ مِنْسَأَتَهُ

“Süleyman’ın ölümüne hükmettiğimizde, öldüğünü, ancak asasını kemiren ağaç kurdu göstermişti.”⁹³⁵

Bu ayet-i kerimede geçen مَنْسَأَةٌ kelimesi نَسَأَ يَنْسَأُ نَسْأًا kovmak, uzaklaştırmak fiilinin ism-i alet sıygasıdır.⁹³⁶ Nitekim insan da asası ile kovmak istediği şeyleri kovar veya

⁹²⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/72.

⁹³⁰ et-Tekvîr 81/11.

⁹³¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/407; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 5/291.

⁹³² el-Ferra, *Meâni'l-Kur'an*, ts., 3/241.

⁹³³ İbn Sîde, *el-Muhkem*, 6/676.

Ebu Abdîrrahman el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temim el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Ayn* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilal, ts.), 5:289; el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğâ*, 8:246; el-Fârâbî, *es-Sihah*, 3:1155; er-Râzî, *Mucmelu'l-Lüğâ*, 786; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsu'l-Lüğâ*, 5:184; İbnu Sîde, *el-Muhassas*, 1417/1996, 1:427; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 6:676.es-Suhari, *el-İbane*, 4/137; es-Sıkillî, *Kitabu'l-Efal*, 3/85; ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğâ*, ts., 2/137; el-Yemenî, *Şemsu'l-Ulûm*, 9/5845.

⁹³⁵ Sebe' 34/14.

⁹³⁶ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu.*, 4/247; el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğâ*, 12/217; el-Fârâbî, *es-Sihah*, 1/76; İbnu Sîde, *el-Muhassas*, ts., 2/179; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 8/419; el-Yemenî, *Şemsu'l-Ulûm*, 10/6585; İbnu Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, ts., 1/169; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 1/454.

uzaklaştırır. el-Ferrâ, Hicazlıların bu kelimeyi مَنْسَأَة şeklinde hemzesiz, Temim ve Kayslıların fasih konuşanlarının ise مَنْسَأَة şeklinde hemzeli olarak telaffuz ettiklerini söylemektedir.⁹³⁷

وَكَانُوا قَوْمًا بُورًا

“Ve böylece uçuşurumu boylayan bir topluluk oldular.”⁹³⁸

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde şunları söylemektedir: Bu ayet-i kerimede geçen بُورًا kelimesini İbn Abbas هَلَكَى “helak oldular” şeklinde açıklasa da Ezdi Umanlılar bu kelimeyi الْفَاسِدُ “bozuk” anlamında kullanmaktadır.⁹³⁹ Bu kelimenin بائر – بائران – بور şeklinde tekili, ikili ve çoğulu olmasına rağmen Ebû Ubeyde bu kelimenin hem çoğulu hem ikili hem de tekili için sâdece çoğul sıygasının kullanıldığını söylemekte ve bu görüşünü Ebû Sa’d Abdullah b. ez-Ziba‘râ es-Sehmî’nin(ö.636) şu şiiri ile desteklemektedir (Hafîf):

يَا رَسُولَ الْمَلِيكِ إِنَّ لِسَانِي رَاتِقٌ مَا فَتَقْتُ إِذْ أَنَا بُورٌ⁹⁴⁰

“Ey her şeyin sahibi olan Allah’ın resulü hiç şüphesiz benim dilim artık dikilidir.

Ben helak olmuş(kâfir) bir insan iken ağzımı sana açmıştım.”⁹⁴¹

Burada şair kendinden (أَنَا) bahsederken kelimenin tekil sıygasını بائر değil çoğul بُور sıygasını tekil yerine kullanmıştır.

أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَى خَوْفٍ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ

⁹³⁷ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/493.

⁹³⁸ el-Furkân 25/18.

⁹³⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/315.

⁹⁴⁰

يَا رَسُولَ الْمَلِيكِ إِنَّ لِسَانِي	رَاتِقٌ مَا فَتَقْتُ إِذْ أَنَا بُورٌ
يا ر س و ل ل	أ ن ا ب و ر و
م ل ي ك إ ن	ف ت ق ت إ ذ
ن ل س ا ن ي	ه ا / ه ا / ه ا
ه ا / ه ا / ه ا	ه ا / ه ا / ه ا
فَاعِلَاتِن	مُتَّفَعِلَاتِن
فَاعِلَاتِن	فَاعِلَاتِن

⁹⁴¹ Ebû Yusuf Yakub b. İshak İbnu's-Sikkî, *Islâhu'l-Mantık*, thk. Muhamed Mur'ib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423), 98; İbnu Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, ts., 1/330; el-Enbarî, *ez-Zâhir*, 1/315; el-Enbarî, *el-Müzekker ve'l-Müennes*, 1/296; Ebu't-Tayyib Abdulvahid b. Ali el-Halebî, *el-İtba'*, thk. İzzeddin et-Tenûhî (Şâm: Arap Dil Kurumu, 1380), 23; el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğa*, 15/191; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsu'l-Luğa*, 1/316; İbnu Sîde, *el-Muhassas*, ts., 1/270; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 10/331; es-Suhari, *el-İbane*, 2/228; el-Yemenî, *Şemsu'l-Ulûm*, 1/656; ez-Zebidî, *Tâcu'l-arus*, 10/254.

“Yoksa Allah ’ın içlerine felâket korkusu salarak kendilerini cezalandırmayacağına dair bir güvenceleri mi var? Ama sizin Rabbiniz kuşkusuz çok şefkatli, çok merhametlidir.”⁹⁴²

Bu ayet-i kerimede geçen تَخَوَّفَ kelimesini Ezd Şenue kabilesi التَّنْقِصُ “eksiltmek” anlamında kullanmaktadır.⁹⁴³ Bu durumda ayet-i kerimenin manası şöyle olmaktadır: “Yoksa Allah Teâlâ’nın, mallarını ve bedenlerini eksilterek kendilerini cezalandırmayacağına dair bir güvenceleri mi var?”

لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَاهُ حُطَاةً فَطَلْتُمْ تَفَكُّهُونَ

“Dileseydik onu kuru bir çöpe çevirirdik de şaşırır kahırdınız.”⁹⁴⁴

Bu ayet-i kerimede geçen تَفَكَّهُونَ fiili Ukl kabilesinin lehçesinde “pişman olmak” anlamına gelmektedir. Buna ilaveten müfessir, تَفَكَّهُونَ fiilinin manasıyla ilgili taaccüp edersiniz, pişman olursunuz, birbirinizi kınarsınız ve dövünürsünüz olmak üzere dört farklı anlamı olduğunu da ifade etmektedir.⁹⁴⁵

وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِدِينَارٍ لَا يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا

“İçlerinden öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet etsen tepesine dikilip durmadıkça onu sana ödemez.”⁹⁴⁶

İbnu’l-Cevzî, bu ayet-i kerimeyi söyle izah etmektedir. Bu ayet-i kerimede geçen دَامَ ve دُمْتُ fiillerini Hicazlılar دُمْتُ / دُمْتُ / دُمْتُ şeklinde telaffuz etmektedir. Temimliler ise دُمْتُ / دُمْتُ söylemektedir. Muzari sıygasında ise her iki kabilede aynı telaffuza sahiptir.⁹⁴⁷ Kur’an-ı Kerimde ise her iki kabilenin telaffuz şekli farklı ayetlerde yer almaktadır.

الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ

“Sadakalar konusunda müminlerden hem gönüllü olarak fazla fazla verenlere hem de daha fazla verecek bir şey bulamayanlara dil uzatıp onlarla alay edenleri...”⁹⁴⁸

⁹⁴² en-Nahl 16/47.

⁹⁴³ İbnu’l-Cevzî, Zâdu’l-mesîr, 2/562.

⁹⁴⁴ Vâkıa 56/65.

⁹⁴⁵ İbnu’l-Cevzî, Zâdü’l-mesîr, 4/226.

⁹⁴⁶ Âl-i İmrân 3/75.

⁹⁴⁷ İbnu’l-Cevzî, Zâdü’l-mesîr, 1/295.

⁹⁴⁸ et-Tevbe 9/79.

İbnu'l-Cevzî, bu ayet-i kerimede geçen جُهْدُهُمْ kelimesinin Hicazlıların lehçesiyle paralellik arz ettiğini söylemektedir. Diğer kabilelerin lehçesi ise الْجِهْدُ şeklindedir.⁹⁴⁹ Görüldüğü üzere müfessir, birçok ayet-i kerimenin tefsirini yaparken yoğun bir şekilde farklı Arap lehçelerine değinmiştir.

⁹⁴⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2/284.

SONUÇ

Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr, İbnu'l-Cevzî'nin tefsirle alakalı bir eseri olup her alanda olduğu gibi özellikle kıraat, fonetik, sarf ve nahiv gibi filolojik konular açısından oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Müfessirin, Arap dili ve edebiyatına dair yazmış olduğu eserlerinden Arapçaya hâkimiyetinin ileri seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Eserinde adını andığı âlimleri normal bir şekilde zikrederken, hocası ve meşhur dil âlimi Ebû Mansûr el-Cevâlikî'yi her andığında “üstadımız” diyerek ona olan saygısını farklı bir dille ifade ettiği görülmektedir. Müfessirin, Ebû Mensûr el-Cevâlikî'nin gözde talebelerinden biri olması da onun Arapçaya ne denli vakıf olduğunu göstermektedir. Vaaz ve nasihat içerikli eserlerinde yoğun bir şekilde edebi sanatları icra etmesine rağmen tefsirinde daha yalın ve ilmi bir üslubun hâkim olduğu gözlenmektedir.

Yaptığımız çalışmada filolojik açıdan tespit edilen konular şunlardır: Müellif, genellikle eserinde kendinden önce geçmiş dil âlimlerinin isimlerini zikrederek nakiller yapmaktadır. Bu bağlamda gayet titiz ve ilmi bir üslup sergilediği görülmekte, çoğunlukla görüşler arasında tercihini belirtmese de bazen görüşler arasında değerlendirme yapmaktadır. Müellif, fonetik, sarf, nahiv ve benzeri dilsel konuları belli bir yöntem içerisinde sıralamamış bilakis tefsir ettiği ayetlerde yeri geldikçe konulara temas etmiştir. Ayetlerin irabı konusunda genelde ‘İrabu'l-Kur'an eserlerinden yararlandığı tespit edilmiştir. Doğrusu müellif mutaassıp Sünni/Hanbeli olması hasebiyle mezhep ve meşrep olarak geleneğe bağlılık konusunda asla taviz vermemektedir. Bu tutumu onun sâdece dini görüşlerini değil luğavi görüşlerini de etkilemiştir. Buna karşılık Şiiilerin literatüründe yaygın olan Hz. Ali'ye “aleyhisselam” demek gibi Sünnilerin pek alışık olmadığı bir ifadenin eserinde sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Kendisinin Hz. Ebubekir'in torunu olmasına rağmen eserinde “Şii” kavramını kullanmasının nedeninin sosyo-kültürel etkenlerden kaynaklandığı düşünülmektedir. Zira yaşadığı Irak bölgesinde Şii toplumunun nüfus yoğunluğu bir hayli fazladır. Bu faktör, müellifi, onların gönlünü alacak cümleler kurmaya sevk etmiş olabilir.

İbnu'l-Cevzî, nahiv ekollerine yaklaşımında taassuptan uzak, oldukça esnek davranmıştır. Nitekim hem Basra hem de Kûfe ekollerine ait kavramları sıklıkla kullanmıştır. Her iki ekolün görüşlerini gönül rahatlığıyla ve tarafsız bir şekilde ele almıştır. İrap vecihlerini bazen tercih yaparak çoğu zaman ise tercih yapmayarak sunmuştur. Kıraatleri zikrederken buna paralel olarak Arap lehçelerini konu edinmiştir. Zira Kur'an kıraatleri ile Arap lehçeleri arasında yadsınamaz derecede irtibat vardır. Eserini okuyan kimselerin en azından orta seviyede Arapça bilgisine sahip olması gerekmektedir. Çünkü bazı konuları okurun bildiğini varsayarak izah etmemiş bilakis işaretle yetinmiştir. Konuları değerlendirirken taksîm

metodunu kullanmaktadır. Görüşleri sıralarken de “birinci görüş, ikinci görüş”, bu ayette “üç görüş veya beş görüş vardır” şeklinde ifadeler kullanarak gayet tertipli ve düzenli bir metod takip etmiştir.

Eserde fonetik ilmine dair konulara temas edildiği görülmektedir. Bu bağlamda idğâm, ibdâl, imâle ve benzeri meseleler örneklerle açıklanmıştır. Kıraat imamlarının fonetik meselelere dair tercihlerini ortaya koymuştur. Sarf ilmi açısından İbnu'l-Cevzî, ayetler üzerinden kaideleri temellendirmeye çalışmıştır. Kelimelerin sıyga farklılıklarının ortaya çıkardığı nüanslara temas ederek anlamın zenginleşmesine dair örnekler vermiştir. Sarf ilminde grametik tartışmalardan ziyade örnekler üzerinden açıklama yöntemini benimsediği görülmektedir. Dil ekolleri arasındaki kavram tartışmalarında oldukça mütesâhil davrandığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte sarf ilminin önemli bahislerinden olan iştikak konusuna fazla temas etmediği tespit edilmiştir.

Müellif, eserinde ayetlerin seyri çerçevesinde nahiv konularına dair değerlendirmeler yapmayı tercih etmiştir. Özellikle ayetlerin irabını netleştirmek için cümle tahlili yapmaya gayret etmiştir. Tefsirinde nahiv konularına ve kaidelerine delil olacak şevahit bolca zikredilmiştir. Arap lehçelerine dair verdiği bilgiler daha çok Kur'an'ın anlaşılmasına yardımcı olacak konulardır. Bu noktada lehçeler, kıraatler ile irtibatlandırılmaya çalışılmıştır. Genelde müfessirlerin anlamın ortaya çıkarılmasında üzerinde çokça durduğu belagat tahlilleri İbnu'l-Cevzî'nin eserinde nadiren görülür. Bu yaklaşımın temelinde eserin orta seviyedeki okuyucular için yazılmış olmasının etkisi olduğu söylenebilir.

İbnu'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr* adlı eseri, ilmi bir üslup ile kaleme alınmış, farklı görüşleri öz bir şekilde sunmuş; hadis, fıkıh, rivayet ve dirayet ile birlikte filolojik konuların da bolca bulunduğu önemli bir tefsirdir. İbnu'l-Cevzî her ne kadar kendi eseri için orta seviyede bir tefsir demiş olsa da tefsiri günümüz insanı için oldukça hacimlidir. Nitekim müellif bu bağlamda şöyle söylemektedir: Üç tane tefsir yazdım. Birisi özet şeklinde *Tezkiratu'l-Erîb fî Marifeti'l-Ğarîb* dir. Diğeri orta seviyede *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsir* dir. Bir diğeri ise ileri seviyede olan *el-Muğni fî't-Tefsir* dir. Yalnız en hacimli olan *el-Muğni fî't-Tefsir* adlı eseri günümüze ulaşmamıştır. Eser, dilsel tahlilleri ile dikkat çekmekte, tefsiri okuyanlara dil zevki ile birlikte gramer uygulamalarını da öğreten didaktik bir üsluba sahiptir.

KAYNAKÇA

- Abd, Firyal Zekeriyya el-. *el-Mizân fî ahkâmi tecvîdi 'l-Kur'an*. Kahire: Dâru'l-İman, ts.
- Abdullah İbrahim, Nâciye. *İbnu 'l-Cevzî ve kitabuhu el-mısbahu 'l-mudî fî hilafeti 'l-Mustedî*, ts.
- Afgânî, Said b. Muhammed b. Ahmed el-. *el-Mucez fî kavâidi 'l-luğati 'l-Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1424.
- Ahfeş, Ebu'l-Hasen Said b. Mesâde el-Mucâşî el-Belhî el-. *Meânî 'l-Kur'an*. 2 Cilt. Kuveyt: eş-Şeriketu'l-Kuveytiyye, 1401/1981.
- Ahfeş, el-Mucâşî el-Belhî Ebu'l-Hasen Said b. Mesâde el-. *Meânî 'l-Kur'an*. Kuveyt: eş-Şeriketu'l-Kuveytiyye, ts.
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybani. *Müsnedü 'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaud. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Ahmed b. Hanbel, eş-Şeybani Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *Müsnedü 'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Alan, Sevde - Güler, Sevde. "Kureyş Lehçesinin Klasik Arapçaya Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XVI/2* (2007), 327-341.
- Ali, Cevad. *el-Mufasssal fî tarihi 'l-Arab kable 'l-İslam*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru's-sâkî, 4. Basım, 1422.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-. *el-Furûku 'l-luğaviyye*. thk. Muhammed İbrahim Selim. Kahire: Dâru'l-ilm ve's-sekafe li'n-neşri ve't-tevzi, 1418.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-. *Mucemu 'l-Furuki 'l-luğaviyye*. thk. Beytullah Beyyat. Kum: Muessesetu'n-neşri'l-İslami, ts.
- Ateş, Avnullah Enes. "Tekitli Cümlelerin Çevirisi Bakımından Akif'in Meali = Akif's Quran Translation in Translation of Stressed Sentences". *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi IV/1* (2020), 161-177.
- Atîk, Abdulaziz. *İlmu 'l-meani*. Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye li't-Tıbaa ve'n-Neşri ve't-Tevzi, 1430/2009.
- Attar, Leyla Abdurreşid. *Ârâu İbnu 'l-Cevzî't-terbeviyye diraseten ve tahlilen ve tekvimen ve mukarane*. ABD: Menşûrâtı emâne li'n-neşri, 1. Basım, 1419.
- Avtebî, Ebu'l-Münzir Seleme b. Müslim b. İbrahim es-Suhârî el-. *el-İbâne fî 'l-luğati 'l-Arabiyye*. thk. Abdülkerim Halife vd. 4 Cilt. Muskat: Umman Milli Miras ve Kültür Bakanlığı, 1420.
- Aydınlı, Abdullah. "Ebû Zer el-Ğifârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/266-269. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Aynî, Bedrüddîn Mahmud b. Ahmed b. Musa el-. *el-Mekasıdu'n-Nahviyye fî şerhi şevâhidi şurûhi 'l-Elfiyye (Şerhu's-Şevâhidi 'l-Kübra)*. thk. Ali Muhammed Fâhir vd. 4 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzî', 1431.
- Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer el-. *Hızânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi Lisâni 'l-Arab*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 13 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 4. Basım, 1418.
- Bağdâdî, Ahmed b. Musa b. el-Abbas et-Temimi Ebubekr b. Mücahit el-. *Kitabu's-sebati fî'l-kıraat*. thk. Şevki Dayf. Mısır: Dâru'l-Mearif, 1400/1980.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-. *Tarihu Bağdat ve zuyuluhi*. thk. Mustafa Abdulkadir Ata. 24 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1417.
- Bağdâdî, Ebu'l-Kasım Ali b. Osman b. Muhammed b. Ahmet b. el-Hasan İbni'l-Kasih el-Uzrî el-. *Sirâcu'l-kârii 'l-mübtetî ve tizkâru 'l-kârii 'l-müntehî*. Mısır: Matbaatu Mustafa'l-Bâbî'l-Halebî, 3. Basım, 1373/1954.

- Buhari, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî el-. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed b. Zühâr en-Nasîr. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necat, 1422/1993.
- Buhârî, el-Buhârî Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-. *Sahîhu'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necat, ts.
- Cahîz, Amr b. Bahr b. Mahbub Ebu Osman el-. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423.
- Cevâlîkî, Ebu Mansur Mevhub b. Ahmed b. Muhammed b. Hadîr el-. *el-Muarreb mine'l-kelâmî'l-acemî ala hurufî'l-mucem*. thk. Fuad Abdurrahîm. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1410/1990.
- Cevalikî, Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed bi el-Hıdır b. el-Hasan Ebu Mansur el-. *Şerhu edebî'l-katîp*. thk. Mustafa Sâdık er-Râfî. Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, ts.
- Cevcerî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdülmün'im b. Muhammed el-. *Şerhu Şuzûrî'z-Zeheb fî ma'rîfeti kelâmî'l-Arab*. thk. Nevâf b. Cezzâ el-Hârisî. 2 Cilt. Medîne: Câmîâtü'l-İslâmiyye, 1423.
- Ceyyânî, Muhammed b. Abdillâh b. İbnî Malik et-Tâî el-. *İcâzu't-ta'rîf fî ilmi't-tasrîf*. thk. Muhammed el-Mehdî Abdülhay Ammar Salim. Medîne: İslâm Üniversitesi, 1422/2002.
- Curcanî, Ebubekîr Abdülkahir b. Abdîrrahman b. Muhammed el-. *Dercu'd-durer fî tefsîri'l-ayî ve's-suver*. thk. Talat Salah el-Ferhan. Amman: Dâru'l-fikr, 1430/2009.
- Çetin, Abdurrahman. "Vakf ve İbtida". C. 42. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çetin, Nihâd M. "Arapça'da Kelimelerin Müzekkerlik ve Müenneslik Keyfiyetine Dair Müstakîl Eserler". *Şarkiyat Mecmuası* 1 (1956), 89-118.
- Çiftçi, Mehmet Faruk. "Arap Dilinde İzâfet Kavramı, Çeşitleri ve Türk Dilindeki Karşılığı (Bir Mukâyeseli Gramer Çalışması Denemesi)". *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* VIII/12 (2013), 311-322.
- Çollak, Fatih. "Revm". İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Dânî, Osman b. Said b. Osman b. Amr Ebu Amr ed-. *Câmiu'l-beyân fî'l-kıraatî's-seb'i*. 4 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Şârika Üniversitesi, 1428/2007.
- Dervîş, Muhyiddin. *İ'rabü'l-Kur'ânî'l-Kerim ve beyânüh*. Humus: Müessesetü'l-Eyman, 1983. <http://ktp.isam.org.tr/ktp/recordview.php?idno=77072&ele=%3D&wKitaplar=irab>
- Dimeşkî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî ed-. *Tabekatu ulemai'l-hadîs*. thk. Ekrem el-Bûşî - İbrahim ez-Zeybak. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle li't-tibaa ve'n-neşri ve't-tevzi, 3. Basım, 1417.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Abdilgânî ed-. *İthâfu fudalâi'l-beşer fî'l-kıraatî'l-erbeate aşer*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006.
- Dîneverî, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-. *eş-Şi'ru ve's-şuarâ*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-hadîs, 1423.
- Dineverî, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-. *Ğaribu'l-Kuran*. thk. Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978.
- Dineverî, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-. *Uyunu'l-ahbar*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- Durmuş, İsmail. "Hazîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 17. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Durmuş, İsmail. "İstisna". 388-390. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Durmuş, İsmail. "Nahiv". 32/300-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Durmuş, İsmail. "Tekit". C. 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

- Ebu Hayyan, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyan Esîruddîn el-Endelusî. *İrtîşafu't-tarab min lisâni'l-Arab*. thk. Receb Osman Muhammed. 5 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1418/1998.
- Ebu Şame, Ebu'l-Kasım Şihabuddin Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdisî ed-Dimeşkî el-Maruf bi. *İbrâzu'l-meânî min hirzi'l-meânî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ebu'l-Beka, Eyyûb b. Musa el-Hüseynî el-Karîmî el-Kefevî. *el-Kulliyyât*. thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Misrî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Emevî, Ebu Davud Süleyman b. Necah b. Ebi'l-Kasim el-. *Muhtasaru't-tebyîn li hicâi't-tenzîl*. 5 Cilt. Medine: Mecmeu'l-Melik Fehd, 1423/2002.
- Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillah el-Ensârî Ebu'l-Berekât Kemâluddîn el-. *el-İnsaf fi mesâili'l-hilaf beyne'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kufiyyîn*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 1424/ 2003.
- Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillah el-Ensârî Ebu'l-Berekât Kemâluddîn el-. *Esrâru'l-Arabiyye*. Ürdün: Dâru'l-erkam, 1420.
- Enbarî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşâr el-. *el-Müzekker ve'l-Müennes*. thk. Muhammed Abdu'l-Hâlik Azîme. 2 Cilt. Kahire: Vezâretü'l-Evkâf, 1421.
- Enbarî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşâr el-. *ez-Zâhir fi meânî kelimâti'n-nâs*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412.
- Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-. *el-Ezdâd*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1407.
- Enbarî, Ebü'l-Berekat Kemâlû'd-dîn el-. *el-İnsâf fi Mesâili'l-Hilâf Beyne'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1424.
- Enbarî, Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşâr el-. *İdahu'l-vakfi ve'l-ibtida*. thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramadan. 2 Cilt. Dimeşk: Matbaatu Mecmai'l-Lügati'l-Arabiyye, ts.
- Endelusî, Ebu Hayyan Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyan Esiruddin el-. *el-Bahru'l-muhit fi't-tefsir*. thk. Sıtkî Muhammed Cemil. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1420/1999.
- Eşmûnî, Ali b. Muhammed b. İsa el-. *Şethu'l-Eşmûnî li Elfiyyeti İbn Mâlik*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- Eşmûnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İsa el-. *Şerhu'l-Eşmûnî ala Elfiyyeti İbni Mâlik*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Eşmûnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İsa el-. *Şerhu'l-Eşmûnî ala Elfiyyeti İbni Mâlik*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî el-. *Tehzîbü'l-Lüğa*. thk. Muhamed Avad Mur'ib. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1421.
- Ezherî, Ebü'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-. *Şerhu't-tasrîh ala't-Tavdîh*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421.
- Ezherî, Nasr b. Nasr Yunus el-Vefâî el-Hûrînî el-Ahmedî el-. *el-Metâliu'n-nasriyye fi'l-metâbi'l-Mısriyye fi'l-usûli'l-hattiyye*. thk. Taha Abdulmaksud. Kahire: Mektebetu's-Sunneh, 1426/2005.
- Fârâbî, Ebu İbrahim İshak b. İbrahim b. el-Huseyn el-. *Mucemu dîvani'l-edeb*. thk. Ahmed Muhtar Ömer. 4 Cilt. Kahire: Müessesetü Dârî's-Şab li's-Sihafe ve't-Tıbbâa ve'n-Neşr, 1424/2003.

- Fârâbî, Ebu Nasr İsmail b. Hammad el-Cevheri el-. *es-Sihah tâcu'l-luğa ve sıhahu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafur Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1407/1987.
- Ferâhîdî, Ebu Abdirrahman el-Halil b. Ahmed b. Amr b. Temim el-. *Kitabu'l-Ayn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilal, ts.
- Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-. *el-Cümel fi'n-nahvi*. thk. Fahrüddin Kabave. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 5. Basım, 1416.
- Ferra, Ebu Zekerîyya Yahya b. Ziyad el-. *Meâni'l-Kur'an*. 2 Cilt. Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 2. Basım, 1400/1980.
- Ferra, Ebu Zekerîyya Yahya b. Ziyad el-. *Meâni'l-Kur'an*. Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 2. Basım, ts.
- Fırıncı, Doğan. "İmâle Kurallarının İnşasında Müberred'in Kullandığı Bazı Kavramlar". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi* 40 (2016).
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-. *el-Kâmusu'l-Muhît*. thk. Muhammed Naîm el-Araksusi. Beyrut: Müessesetü'r-risâle li't-tıbaa ve'n-neşri ve't-tevzi, 1426.
- Firyabî, Ebubekr Cafer b. Muhammed b. el-Hasen b. el-Mustefaz el-. *Fedailu'l-Kur'an*. thk. Yusuf Osman Fadlullah Cibril. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1409/1989.
- Ğalayînî, Mustafa b. Muhammed Selim el-. *Camîu'd-durus' l-Arabiyya*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 28. Basım, 1414.
- Ğalayînî, Mustafa b. Muhammed Selim el-. *Câmiu'd-durûsi'l-Arabiyye*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 28. Basım, 1414.
- Ğamidî, Abdulvehhab b. Muhammed el-. *el-Mustalahat ve'l-usuli'n-nahviyye fi ktabi idahi'l-vakfi ve'l-ibtida fi'l-Kur'ani'l-Kerim li Ebi bekr el-Enbari ve alakatuhuma bi medreseteyi'l-Küfê ve'Basra*. Ummu'l-Kura, ts.
- Hafacî, Ahmed b. Muhammed el-. *Şerhu dîrretü'l-ğavvâs fi evhâmi'l-havâs*. thk. Abdulhafiz Ferağlî - Ali el-Karanî. Beyrut: Dâru'l-ciyl, 1417.
- Hafacî, Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Said İbnu Sinan el-. *Sirru'l-fesaha*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1402.
- Hafyan, Ahmet Mahmud Abdusseme eş-Şafîi el-. *el-Vâfî fi keyfiyyeti tertîli'l-Kur'ani'l-kerim*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Hakçoğlu, Muhammed Meşhud. "Arapçada Bedel ve Atf-ı Beyân Kavramlarının Tanımı, Çeşitleri ve Aralarındaki Fonksiyonel Farklar = Definition, Types and Functional Differences between the Concepts of Worth (Bedel) and Declaration Attribution (Atf-ı Beyan) in Arabic". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 48 (2020), 115-138.
- Halebî, Ebu'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Yusuf b. Abdiddaim es-Semîn el-. *ed-Durru'l-mesun fi ulumi'l-kitabi'l-meknun*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrad. 11 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, ts.
- Halebî, Ebu'l-Beka Muvaffakuddin Yaiş b. Ali Muhammed el-Esedî el-. *Şerhu'l-Mufassal*. 10 Cilt. Mısır: İdâretü't-Tıbbâ'ati'l-Munîriyye, ts.
- Halebî, Ebu't-Tayyib Abdulvahid b. Ali el-. *el-İtba'*. thk. İzzeddin et-Tenûhî. Şâm: Arap Dil Kurumu, 1380.
- Hamlavî, Ahmed b. Muhamme el-. *Şeza'l-arf fi fenni's-sarf*. thk. Nasrullah Abdurrahman Nasrullah. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, ts.
- Hanbelî, Ebu Hafs Siracuddin Ömer b. Ali b. Adil el-. *el-Lübab fi ulumi'l-Kitab*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcud. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.

- Hanbeli, Muhammed b. Bedriddin b. Abdilhak b. Belban el-. *Buğyetü'l-müstefîd fi ilmi't-tecvîd*. thk. Remzi Sâduddin Dimeşkiyye. Beyrut: Dâru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1422/2001.
- Harîrî, Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed el-. *Dürretü'l-ğavvâs fi evhâmi'l-havâs*. thk. Arafat Matarci. Beyrut: Müessesetü'l-kütübi's-sekafiyye, 1418.
- Hasan, Abbas. *en-Nahvu'l-vâfi*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 15. Basım, ts.
- Havarizmi, Nasır b. Abdusseyyid b. Ebi'l-Mekarim b. Ali el-. *el-Muğrib fi tertibi'l-murib*. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, ts.
- Havarizmi, Nasır b. Abdusseyyid b. Ebi'l-Mekarim b. Ali el-. *el-Muğrib fi tertibi'l-murib*. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, ts.
- Hemezânî, Behâu'd-dîn Muhammed b. Hüseyin b. Abdussamed el-. *el-Keşkül*. thk. Muhammed Abdulkirim en-Nimrî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- Hemezânî, el-Munteceb el-. *el-Kitabu'l-ferid fi irabi'l-Kur'ani'l-mecîd*. thk. Muhammed Nizamuddin el-Fetih. 6 Cilt. Medine: Dâru'z-Zeman li'n-Neşri ve't-Tevzi, 1. Basım, 1427/2006.
- Herevî, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-. *Tehzîbu'l-Luğa*. thk. Muhammed Avad Mur'ib. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 2001.
- Herevî, Muhammed b. Ali b. Muhammed Ebu sehl el-. *İsfaru'l-fasih*. thk. Ahmed b. Said b. Muhammed Kaşşâş. Medine: İmadetu'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Camiati'l-İslamiyye, 1420/1999.
- Huzelî, Yusuf b. Ali b. Cebbâra b. Muhammed b. Akîk b. Sevvade el-. *el-Kâmil fi'l-kirââtî'l-aşri ve'l-erbaîni'z-zaideti aleyhâ*. thk. Cemal b. es-Seyyid b. er-Rifai eş-Şayib. Şarika: Müessesetü Sema li't-Tevzi ve'n-Neşr, 1428/2007.
- Işık, Cemal. "Arapça Sıfat Tamlamalarının Türkçe ile Karşılaştırılması". *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler - XIX/64* (2015), 41-58.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî. *el-Lüma' fi'l-Arabiyye*. thk. Fâiz Fâris. Kuveyt: Dâru'l-Kütübi's-Sekâfiyye, ts.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî. *Sirru sinaati'l-i'rab*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421.
- İbn Dürüsteveyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer b. Dürüsteveyh b. el-Merzübân el-Fârisî el-Fesevî. *Tashihü'l-fasih ve şerhühu*. thk. Muhammed Bedevi el-Mehtûn el-Mehtûn. Kahire: el-Meclisu'l-ala li's-suuni'l-İslamiyye, 1419.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya el-Kazvînî er-Râzî. *es-Sâhibî fi fikhi'l-luğati'l-arabiyyeti ve mesâiliha ve süneni'l-Arabi fi kelâmiha*. thk. Ahmed Hasan Besec. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya el-Kazvînî er-Râzî. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Şâm: Dâru'l-Fikr, 1399.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî. *Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed el-Bukâî. 4 Cilt. Şâm: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî. *Muğni'l-lebîb an kütübi'l-eârîb*. thk. Mâzin el-Mubarek - Muhammed Ali Hamdullah. Şâm: Dâru'l-Fikr, 6. Basım, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî. *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sâdâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Kahire: Matbaatü's-Saâde, 11. Basım, 1383.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe. *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'an*. thk. Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978.

- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Kahire: Dâru ihyai'l-kütübi'l-Arabiyye, ts.
- İbn Mada, Ebü'l-Abbâs (Ebü'l-Kâsım, Ebû Ca'fer) Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed b. Madâ' el-Lahmî el-Kurtubî. *er-Reddû ale'n-nuha*. thk. Muhammed İbrahim el-Benna. Mısır: Dâru'l-i'tisam, 1399.
- İbn Mâkûlâ, Ebu Nasr Ali b. Hibetullah. *el-İkmal fî refi'l-irtiyab ani'l-mü'telifi ve'l-muhtelifi fî'l-esmâi ve'l-künâ ve'l-ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî. 7 Cilt. Hindistan: Dâru'l-meârifî'l-osmaniyye, 1386.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî. *Şerhu Teshîli'l-Fevâid*. thk. Abdurrahman es-Seyyid - Muhammed Bedevî el-Mehtûn. 4 Cilt. Kahire: Hicr li't-tibâati ve'n-neşri ve't-tevzî', 1410.
- İbn Recep, Abdurrahman es-Selâmî el-Hanbelî. *ez-Zeyl ala Tabakati'l-Hanabile*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1415.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde el-Mursî. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421.
- İbn Yaîş, Ebu'l-Bekâ Yaîş b. Ali b. Yaîş İbn Ebi's-Serâyâ. *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*. thk. İmîl Bed'i Yakup. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- İbni Mâlik, Ebu Abdillâh Muhammed b. et-Tâî. *Elfiyyetu İbni Mâlik*. Mekke: Dâru't-Teavun, ts.
- İbnu Haleveyh, Ebu Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Haleveyh. *el-Hucce fî'l-kırââtî's-sebi*. thk. Abdulal Salim Mukrem. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1401/1980.
- İbnu Akîl, Abdullah b. Abdurrahman el-Akîlî. *Şerhu İbni Akîl ala Elfiyyeti İbni Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Turâs, 20. Basım, 1400/1980.
- İbnu Atıyye, Ebu Muhammed Abdulhak b. Ğalib b. Abdurrahman b. Temam. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsiri'l-kitabi'l-aziz*. thk. Abdusselam Abduşşafi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422/2001.
- İbnu Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Ali Neccar. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- İbnu Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî. *el-Hasâis*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- İbnu Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsılî. *el-Muhteseb fî tebyîni şevazzi'l-kıraat ve'l-idâhi anhâ*. 2 Cilt. Mısır: Vakıflar Bakanlığı el-Meclisu'l-ala li's-Şuuni'l-İslamiyye, 1420/1999.
- İbnu Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî. *Cemheretu'l-Luğa*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, ts.
- İbnu Dureyd, Ebubekir Muhammed b. el-Hasen. *Cemheretu'l-Luğa*. thk. Remzi Münir Balebekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1408/1987.
- İbnu Ebi Şeybe, Ebubekr b. Ebi Şeybe Abdullah b. Muhammed b. İbrahim. *el-Edebu libni Ebi Şeybe*. thk. Muhammed Rıza el-Kahveci. Beyrut: Dâru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1420/1999.
- İbnu Haleveyh, Ebu Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Haleveyh. *el-Hucce fî'l-kırââtî's-sebi*. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1401.
- İbnu Haleveyh, el-Huseyn b. Ahmed Ebu Abdillâh. *Leyse fî kelami'l-Arab*. thk. Ahmed Abdulğafur Attar. Mekke, 2. Basım, 1399/1979.
- İbnu Hanbel, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybani. *Musnedu'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaut. 50 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 1421/2001.

- İbnu Hişam, Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Yusuf Ebu Muhammed Cemaluddin. *Şerhu şuzuri'z-zeheb fî marifeti kelami'l-Arab*. thk. Abdulğani ed-Dakr. Suriye: eş-Şeriketu'l-Muttehîde li't-Tevzi, ts.
- İbnu Malik, Bedrüddin Muhammed b. Cemaleddin Muhammed. *Şerhu İbnu'n-Nazım ala elfiyyeti'bni Malik*. thk. Muhammed Basil Uyunu's-sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420.
- İbnu Malik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî. *Elfiyyetu İbni Mâlik*. Mekke: Dâru't-Teavun, ts.
- İbnu Manzur, Muhammed b. Mukrem b. Ali Ebu'l-Fadl Cemaluddin. *Lisanu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 3. Basım, 1414/1993.
- İbnu Manzur, Muhammed b. Mukrem b. Ali Ebu'l-Fadl Cemaluddin. *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, 3. Basım, ts.
- İbnu Raheveyh, Ebu Yakub İshak b.İbrahim b. Muhalled b. İbrahim. *Musnedu İshak b. Raheveyh*. thk. Abdulğafur b. Abdilhay el-Belûşî. 5 Cilt. Medine: Mektebetu'l-İman, 1412/1991.
- İbnu Sîde, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail b. Sîde el-Mursî. *el-Muhassas*. thk. Halil İbrahim Ceffâl. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, 1417/1996.
- İbnu Sîde, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail b. Sîde el-Mursî. *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-Azam*. thk. Abdulhamid Hindâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbnu Sîde, el-Mursî Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail b. Sîde. *el-Muhassas*. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, ts.
- İbnu Sikkît, Ebu Yusuf Yakub b. İshak. *el-Kenzu'l-luğavî fî'l-leseni'l-Arabî*. thk. August Haffner. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Mütenebbî, ts.
- İbnu'l-Cevzî, Cemaluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, 1422/2001.
- İbnu'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî. *en-Neşru fî'l-kırââtî'l-aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Debab. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.
- İbnu'l-Enbârî, el-Enbârî Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşar Ebubekir. *ez-Zâhir fî meânî kelimâti'n-nâs*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- İbnu'l-Enbârî, Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed b. Beşşar Ebubekir el-Enbârî. *ez-Zâhir fî meânî kelimâti'n-nâs*. thk. Hatim salih ed-Dâmin. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992.
- İbnu'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fî ğarîbî'l-hadîsi ve'l-eser*. thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî - Mahmud Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399.
- İbnu's-Serrâc, Ebubekir Muhammed b. es-seri b. Sehl. *el-Usûlu fî'n-nahvi*. thk. Abdulhüseyn el-Fetlî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- İbnu's-Sikkît, Ebû Yusuf Yakub b. İshak. *İslâhu'l-Mantık*. thk. Muhamed Mur'ib. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, 1423.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntezam fî tarihi'l-umem ve'l-muluk*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata - Mustafa Abdulkadir Ata. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1412.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *E'mâru'l-e'yân*. thk. Mahmud Muhammed et-Tinâhî. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1. Basım, 1414.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Saydu'l-hatır*. thk. Hasen el-Messahi Suveydan. Şâm: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1425.

- İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Leftetü'l-kebid nasiha ila'l-veled*. thk. Eşref b. Abdilmaksud b. Abdirrahim. Mısır: Mektebetu'l-İmam el-Buharî, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Şemseddin b. Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yusuf. *et-Temhid fi ilmi't-tecvîd*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvab. Riyad: Mektebetu'l-Mearif, 1405/1985.
- İbnü'l-Cezerî, Şemseddin b. Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yusuf. *Şerhu tayyibeti'n-neşri fi'l-kirâât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1420/2000.
- İmadî, Ebu's-Suud Muhamed b. Muhammed b. Mustafa el-. *İrşadu'l-akli's-selim ila mezaye'l-kitabi'l-kerim*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- İsterebazî, Radiyyuddin Muhammed b. el-Hasen el-. *Şerhu şâfiyeti ibni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Nur el-Hasan. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Kaçar, Halil İbrahim. "Arapça'da Meani (Semantik) Açısından Atıf (Bağlama) Edatları". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI/2 (2012), 163-191.
- Kaçar, Halil İbrahim. *Kuran Mealleri Sempozyumu*. "Hazif Üslubu Açısından Meallerin Değerlendirilmesi".
- Kâdî, Abdulfettah b. Abdulğani b. Muhammed el-. *el-Budûru'z-zahira fi'l-kıraati'l-aşri'l-müevatira*. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, ts.
- Kadî, Abdulfettah b. Abdulğani b. Muhammed el-. *el-Vâfi fi şerhi's-Şatıbiyye fi'l-kıraati's-sebi*. Cidde: Mektebetu's-Sevâdî li't-Tevzî, 4. Basım, 1412/1992.
- Kâdûsî, Abdurrezzak b. Hammude el-. *Eseru'l-kirââtî'l-Kur'aniyye fi's-sınaati'l-mu' cemiyye*. Mısır: Hulvan Üniversitesi, 1431/2010.
- Kaya, Mustafa. *Arap Dili Fonetigi Ses-Anlam İlgisi*. Erzurum: Eser Ofset, 1. Basım, 2011.
- Kayravânî, Ebu İshak İbrahim b. Ali b. Temim el-. *Zehru'l-âdâb ve semeru'l-elbâb*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ciyl, ts.
- Kazvînî, Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahmân b. Ömer b. Ahmed el-. *el-İdâh fi ulûmi'l-belâğa*. thk. Muhammed Abdulmunim el-Hafacî. Beyrut: Dâru'l-ciyl, ts.
- Kılıç, Hulusi. "İştikak". 23/439-440. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kıvâmu's-sunne, İsmâil bin Muhammed bin Fadl bin Ali bin Ahmed bin Tâhir el- Isfehânî. *İrabu'l-Kur'an*. thk. Faize bnt. Ömer el-Mueyyed el-Mueyyed. Riyad: Fehresetu mektebeti'l-melik Fahdi'l-vataniyye, 1415.
- Kirmanî, Mahmud b. Hamza b. Nasr Ebu'l-Kasım Burhaneddin el-. *Ğaraibu't-tefsir ve acaibu't-te'vil*. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekafeti'l-İslamiyye, ts.
- Kudah, Muhammed Ahmed Muflih el-. *Mukaddimatun fi ilmi't-tecvîd*. Amman: Dâru Ammar, 1420/2001.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebibekr b.Ferah el-Ensârî el-Hazrecî el-. *el-Camiu li Ahkami'l-Kuran*. thk. Ahmed el-Birdevnî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384/1964.
- Lahmî, İbnu Hişam el-. *Şerhu'l-fasih*. thk. Mehdi Abid Casim. Merkezu'n-nuhabi'l-ilmiyye, 1409.
- Lebîd, Ebû Akîl Lebîd b. Rebîa b. Mâlik b. Ca'fer el-Âmirî el-Ca'ferî. *Dîvanu Lebîd ibni Rabîa*. thk. Hamdo Tammas. Beyrut: Dâru'l-marife, 1425.
- Malikî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsa b. Muhammed el-Merrî İbnu Ebî Zemenîn el-. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-aziz*. thk. Ebu Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe. 5 Cilt. Kahire: el-Faruku'l-Hadîse, 1. Basım, 1423/2002.

- Maverdî, Ebu'l-Hasen b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib el-. *en-Nuket ve'l-Uyun*. thk. es-Seyyid b. Abdilmaksud b. Abdirrahim. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Medenî, Tâhir Muhammed Ali el-. *el-Faslu ve'l-faslu beyne 'ilmi'l-kirâât ve ilmi'n-nahvi*. Ürdün: el-Câmi'atu'l-Urduniyye Kulliyetu'l-Dirâsâtî'l-'Ulyâ, 2004.
- Mekkî, Ebu Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlip Hammuş b. Muhammed b. Muhtar el-Kaysî el-Kayrevânî el-Endelüsî. *Müşkilü irabi'l-Kur'an*. thk. Hatim salih ed-Dâmin. 2 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 2. Basım, 1405/1984.
- Mekki, Ebu Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlip Hammuş b. Muhammed b. Muhtar el-Kaysî el-Kayrevânî. *el-Hidaye ila buluğî'n-nihaye fî ilmi meânî'l-Kur'ani ve tefsîrihi ve ahkamîhi ve cumelun min funûni ulûmihi*. thk. eş-Şahid el-Buşeyhî. 13 Cilt. Şarika: Kulliyyetu's-Şerîa ve'd-Dirâsâtî'l-İslamiyye, 1. Basım, 1429/2008.
- Mekki, Ebu Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlip Hammuş b. Muhammed b. Muhtar el-Kaysî el-Kayrevânî. *el-Keşfu an vucûhi'l-kirâât*. 2 Cilt. Dimeşk: Arap Dil Kurumu, 1295/1878.
- Melâike, Nazik Sâdık el-. *Kadaya 'ş-şiri'l-muasır*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 5. Basım, ts.
- Muberrred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid el-Muberrred el-. *el-Kâmil fî'l-luğati ve'l-edeb*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1417.
- Muberrred, Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber Es-Sumalî el-Ezdî Ebu'l-Abbas el-. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdulhalik Azime. 4 Cilt. Beyrut: Alemu'l-Kütüb, ts.
- Muhammed, İzzet Şehhate Kerrar. *el-Vakfu'l-Kur'ani ve eseruhu fî't-tercihi inde'l-Hanefiyye*. Kahire: Müessesetü'l-Muhtar, 1424/2003.
- Murâdî, Ebu Muhammed Bedruddîn Hasan b. Kasım b. Abdillâh b. Ali el-Murâdî el-Mısri'el el-. *el-Cena'd-dânî fî hurûfi'l-meânî*. thk. Fâhru'd-dîn Kabâve - Muhammed Nedîm Fâdîl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413.
- Murâdî, Ebu Muhammed Bedruddin Hasan b. Kasım b. Abdillâh b. Ali el-. *Tevdîhu'l-mekâsîd ve'l-mesâlik bi şerhi Elfiyyeti İbni Mâlik*. thk. Abdurrahman Ali Süleyman. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1428/2008.
- Murâdî, Ebu Muhammed Bedruddin Hasan b. Kasım b. Abdillâh b. Ali el-. *Tevdîhu'l-mekâsîd ve'l-mesâlik bi şerhi Elfiyyeti İbni Mâlik*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Muslim, Ebu'l-Hasen Muslim b. el-Haccac el-Kuşeyri. *Sahihu Muslim*. thk. Muhammed Fuad Abdulbaki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-. *et-Tekmile li vefeyâtî'n-nekale*. thk. Beşşar Avvad Maruf. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2. Basım, 1401.
- Nâzîru'l-Ceyş, el-Halebi el-Mısri Muhammed b. Yusuf b. Ahmed Muhibbuddin. *Temhîdu'l-kavâid bi şerhi teshîli'l-fevâid*. Kahire: Dâru's-Selâm li't-Tibaa ve'n-Neşri ve't-Tevzi ve't-Terceme, ts.
- Nâzîru'l-Ceyş, Muhammed b. Yusuf b. Ahmed Muhibbuddin el-Halebi el-Mısri. *Temhîdu'l-kavâid bi şerhi teshîli'l-fevâid*. thk. Ali Muhammed Fahir. 11 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm li't-Tibaa ve'n-Neşri ve't-Tevzi ve't-Terceme, 1428/2007.
- Nehhas, Ebu Cafer en-Nehhâs Ahmet b. Muhammed b. İsmail b. Yunus en-. *İrabu'l-Kur'an*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Nehhas, Ebu Cafer en-Nehhâs Ahmet b. Muhammed b. İsmail b. Yunus en-. *İrabu'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Nesai, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayd b. Ali el-Horasani en-. *Fedailu'l-Kur'an*. thk. Faruk Hamade. Beyrut: Dâru's-Sekafe, 2. Basım, 1413/1992.

- Nisaburî, Nizamuddin el-Hasen b. Muhammed b. el-Huseyn el-Kummî en-. *Ğaraibu'l-Kur'an ve reğaibu'l-Furkan*. thk. Zekerîyya Umeyrat. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, ts.
- Nûrî, Ali b. Muhammed b. Salim en-. *Tenbîhu'l-ğafilîn ve irşâdü'l-câhilîn amma yekeu lehum mine'l-hatai hale tilavetihim li kitabi'llahi'l-mübîn*. thk. Mehmed eş-Şazeli en-Neyfer. Kartaca: Müessesetü Abdilkerim b. Abdillâh, ts.
- Nuveyrî, Ahmed b. Abdilvehhab b. Muhammed b. Abdiddsim el-Kureşî Şihabuddin en-. *Nihayetu'l-ereb fi funûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423/2002.
- Nuveyrî, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Ebu'l-Kasım Muhibbuddin en-. *Şerhu tayyibeti'n-neşri fi'l-kırâât*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Ömer, Ahmed Muhtar Abdulhamid. *Mucemu'l-luğati'l-Arabiyyeti'l-muasıra*. 4 Cilt. Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1429/2008.
- Ömer, Ahmet Muhtar. *Mu'cemu's-savabi'l-luğavi delilu'l-musekkafu'l-Arabi*. 2 Cilt. Kahire: Alemu'l-Kütüb, 1429.
- Özdoğan, M. Akif. "Arapçada İsm-i Fâil ve İşlevleri". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/10 (2007), 55-90.
- Râgıb el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed. *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an*. thk. Safvan Adnan ed-Dâvûdî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, 1. Basım, 1412.
- Râzî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasen b. el-Huseyn Fahreddin er-. *Mefâtihu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420/1999.
- Râzî, Ebu Abdillâh Zeynuddin Muhammed b. Ebibekir b. Abdilkadir er-. *Muhtaru's-sıhah*. thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 5. Basım, 1420/1999.
- Râzî, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekerîyya el-Kazvîni er-. *Mucmelu'l-luğa libni Fâris*. thk. Züheyr Abdulmuhsin Sultan. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1406/1986.
- Sabbân, Ebu'l-İrfan Muhammed b. Ali es-. *Haşiyetu's-Sabbân ala şerhi'l-Eşmûnî li Elfiyyeti İbni Mâlik*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Safedî, Salahuddin Halil b. Eybek es-. *Ayanu'l-asr ve avanu'n-nasr*. thk. Ali Ebu Zeyd. 5 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-fikr, 1. Basım, 1418/1998.
- Safedî, Salahuddin Halil b. Eybek es-. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvud. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1420/2000.
- Saleb, Ahmed bi Yahya b. Zeyd b. Seyyar eş-Şeybani Ebu'l-Abbas. *el-Fasîh*. thk. Atıf Medkûr. Beyrut: Dâru'l-Meârif, ts.
- Salebî, Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-. *el-Keşfu ve'l-Beyan an Tefsiri'l-Kuran*. thk. Ebu Muhammed İbnu Aşur. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1422/2002.
- Salih, Subhi İbrahim es-. *Dirâsât fi fikhî'l-luğa*. Beyrut: Dâru'l-ilmi li'l-Melâyîn, 1379.
- Sâmerrâî, Fadıl Salih es-. *Meâni'n-nahv*. 4 Cilt. Ürdün: Dâru'l-Fikr li't-Tıbaa ve'Neşri ve't-Tevzi, 1420.
- Sâmerrâî, Fadıl Salih es-. *Meâni'n-nahv*. 4 Cilt. Ürdün: Dâru'l-Fikr li't-Tıbaa ve'Neşri ve't-Tevzi, 1420/2000.
- Sarı, Mehmet Ali. "İbdâl". C. 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Sarı, Mehmet Ali. "İdgam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Saylan, Nesrişah. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*. “Kıraat İlminde Hemze İle İlgili Bazı Vecihlerin İncelenmesi” 5/2 (2019).
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-. *Fıkhu'l-luğati ve sirru'l-arabiyyeti*. thk. Abdurrezzak el-Mehdî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-. *et-Temsîl ve'l-muhâdara*. thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-kitab, 2. Basım, 1401.
- Semanî, Mansur b. Muhammed b. Abdilcebbar b. Ahmed el-Mervezî es-. *Tefsiru'l-Kuran*. thk. Yasir b. İbrahim. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.
- Serrac, Muhammed Ali es-. *el-Lübab fî Kavâidi'l-luğati ve âlâtî'l-edeb*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1403.
- Sıkillî, Ali b. Cafer b. Ali İbnu'l-Katta es-. *Kitabu'l-Efal*. 3 Cilt. Kahire: Alemu'l-Kütüb, 1403/1983.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 1408.
- Sîrâfî, Ebu Muhammed Yusuf b. Ebî Sâid el-Hasan b. Abdillâh b. el-Mirzebân es-. *Şerhu Ebyâti Sîbeveyh*. thk. Muhammed Ali er-Rîh Hâşim. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr li't-tibaati ve'n-neşri ve't-tevzî', 1394.
- Sîrâfî, Ebu Muhammed Yusuf b. Ebî Sâid el-Hasan b. Abdillâh b. el-Mirzebân es-. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Ahmed Hasan Mehdelî - Seyyid Ali Ali. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1429.
- Suhari, Seleme b. Müslim el-Avtebi es-. *el-İbane fî'l-luğati'l-Arabiyye*. thk. Abdulkirim Halife. 4 Cilt. Maskat: Umman Kültür Bakanlığı, 1420/1999.
- Suyutî, Abdurrahman b. Ebibekr Celaleddin es-. *el-Müzhir fî ulumi'l-luğa ve envaiha*. thk. Fuad Ali Mansur. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418/1998.
- Suyutî, Abdurrahman b. Ebibekr Celaleddin es-. *el-Müzhir fî ulumi'l-luğa ve envaiha*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, ts.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-Muhâdarât ve'l-muhâverât*. Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1424.
- Şafîi, Ömer b. Kasım b. Muhammed b. Ali el-Ensârî Ebu Hafs Siracuddin en-Neşşâr eş-. *el-Mukerrer fîmâ tevâtere mine'l-kıraati's-sebi ve teharrer*. thk. Ahmet Mahmut Abdusseme eş-Şafîi el-Hafyan. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Şâtîbî, İbrâhim b. Mûsâ eş-. *el-Mekâsıdu's-şâfiye fî şerhi'l-Hulâsati'l-Kâfiye*. thk. Abdulmecîd Katamış. 10 Cilt. Mekke: Ma'hadi'l-Buhûsi'l-İlmiyyeti ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmiyyi bi Câmîati Umî'l-Kura, 1428.
- Şidyâk, Ahmed Fâris b. Yûsuf b. Mansûr. *el-Câsûs ala'l-Kâmûs*. İstanbul: Matbaatü'l-cevâib, 1229.
- Şürrâb, Muhammed b. Muhammed Hasan. *Şerhu's-sevâhidi's-şî'riyye fî ümmâtî'l-kütübî'n-nahviyye*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlib et-. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân (Tefsîru't-Taberî)*. thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr li't-Tibaati ve'n-Neşri ve'l-İ'lân, 1. Basım, 1422.
- Taberî, el-Amulî Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir b. Ğâlib et-. *Camiu'l-Beyan fî tevîli'l-Kur'an*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir b. Ğâlib el-Amulî et-. *Camiu'l-Beyan fî tevîli'l-Kur'an*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.

- Taciri, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdilmümin b. elvecîh b. Abdillâh b. Ali b. el-Mübârek et-Taciri'l-Vasîtî el-Mukri Tâciddin et-. *el-Kenzü fî'l-kıraati'l-aşr.* thk. Halit el-Meşhedânî. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'l-İslamiyye, 1425/2004.
- Tahhan, Muhammed Cemal. *el-Hadiatü'l-Kübrâ heli'l-Yehudu hakkan şabu'llahi'l-muhtar.* Dimeşk: el-Evâil li'n-Neşr ve't-Tevzi ve'l-Hidemati't-Tıbaiyye, 1423/2003.
- Tâî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Malik et-. *Şerhu'l-kafiyeti's-şafiye.* thk. Abdulmunim Ahmed Heridi. 5 Cilt. Mekke: Ummu'l-Kura Üniversitesi, 1402/1982.
- Teymûr, Ahmet b. İsmail b. Muhammet. *Mucemu Teymûre'l-kebîr fî'l-elfazî'l-amiyye.* thk. Hüseyin Nessar. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2. Basım, 1422/2002.
- Tûnusî, Ebu İshak İbrahim b. Ahmed b. Süleyman el-Marğînî et-. *Delîlu'l-hayrân ala mevridi'z-zam'ân.* Kahire: Dâru'l-Hadis, ts.
- Ukberi, Ebû'l-Beka Muhibbuddin Abdullah b Hüseyin b Abdullah. *et-Tibyan fî i'rabi'l-Kur'ân = İ'râbü'l-Kur'ân.* Beyrut: Dârü'l-Cil, 1987.
<http://ktp.isam.org.tr/ktp/recordview.php?idno=163477&ele=%3D&wKitaplar=irab>
- Vahidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-. *et-Tefsîru'l-Basît.* thk. İmam Muhammed b. Suud Üniversitesi Komisyon. 25 Cilt. Riyad: İmam Muhammed b. Suud Üniversitesi, 1430/2008.
- Yakûb, İmîl Bed'i. *el-Mu'cemu'l-mufasssal fî şevâhidi'l-Arabiyye.* 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417.
- Yemenî, Neşvân b. Saîd el-Himyerî el-. *Şemsu'l-ulûm ve devâu kelâmi'l-Arabi mine'l-kulûm.* thk. Hüseyin b. Abdillâh el-Ömerî. 11 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-fikr, 1420/1999.
- Zafer, Cemil Ahmed. *en-Nahvu'l-Kur'anî Kavaid Şevahid.* Mekke: Mektebetü'l-Melik Fehd, 1418.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzak el-Huseynî Ebu'l-Feyz Murteza ez-. *Tâcu'l-arus min cevâhiri'l-kâmus.* thk. Komisyon. Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrâhim b. es-Serî b. Sehl. *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu.* thk. Abdu'l-Celîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408.
<http://ktp.isam.org.tr/ktp/recordview.php?idno=103599&ele=%3D&wKitaplar=irab>
- Zeccâc, Ebu İshak İbrahim b. es-Seri ez-. *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhu.* thk. Abdulcelil Abdu Şelebi. 5 Cilt. Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-. *Siyeru a'lami'n-nübelâ.* thk. Şuayb el-Arnaud - Komisyon. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1405.
- Zemahşerî, Cârullâh Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmed ez-. *el-Mufasssal fî san'ati'l-i'râb.* thk. Ali b. Mülhim. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1413.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmut b. Ömer b. Ahmed ez-. *el-Keşşaf an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl.* Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 3. Basım, 1407/1986.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmut b. Ömer b. Ahmed ez-. *el-Keşşaf an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl.* Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 3. Basım, ts.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım MAhmut b. Ömer b. Ahmed ez-. *Esâsü'l-Belâğa.* thk. Muhammed Basil Uyûn es-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım MAhmut b. Ömer b. Ahmed ez-. *Esâsü'l-Belâğa.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Dîvanu'l-Aşa'l-Kebîr.* thk. Mahmud İbrahim Muhammed er-Ridvânî. Doha: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-Funûn ve't-Turâs, 1. Basım, 2010.

Dîvanu'l-Huzeliyyin. thk. Muhammed Mahmud eş-Şenkîî eş-Şenkîî. Kahire: ed-Dâru'l-kavmiyye li't-tîbaati ve'n-neşr, 1385.

ÖZ GEÇMİŞ

.../.../... yılında [REDACTED] doğdu. İlköğrenimi ile beraber hafızlığını ikmal etti. Orta ve Lise öğrenimi esnasında farklı medreselerde Arapça dersleri okudu. ... yılında İmam Hatip Lisesi'ni tamamladıktan sonra Şam'a gitti. İslami Davet Fakültesi'nde okurken Yabancılar Arapça Öğretimi Yüksek Okulu mezunu oldu. ...-... yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı'nda İmam-Hatip olarak görev yaptı. Halen Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Arap Dili ve Belagati Bilim Dalında öğretim görevlisi olarak görev yapmaktadır. Evli ve bir çocuk babasıdır.

